

31.731

9.497. i

251 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 251

МИЛУТИН Д. ЛАЗАРЕВИЋ

НАША РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

КЊИГА ЧЕТВРТА

ОД НАСТАВКА РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

1913 ГОДИНЕ

Београд

1985 2, 19

Инв. бр.

31 731

Презиме и име писца:

Мозаревић 2 Милутић

Сигнатура

9.497.1

НАСЛОВ ДЕЛА:

Српско-бугарски
рат 1943 год.

Место и година издавања:

Београд, 1944

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Пр

1692

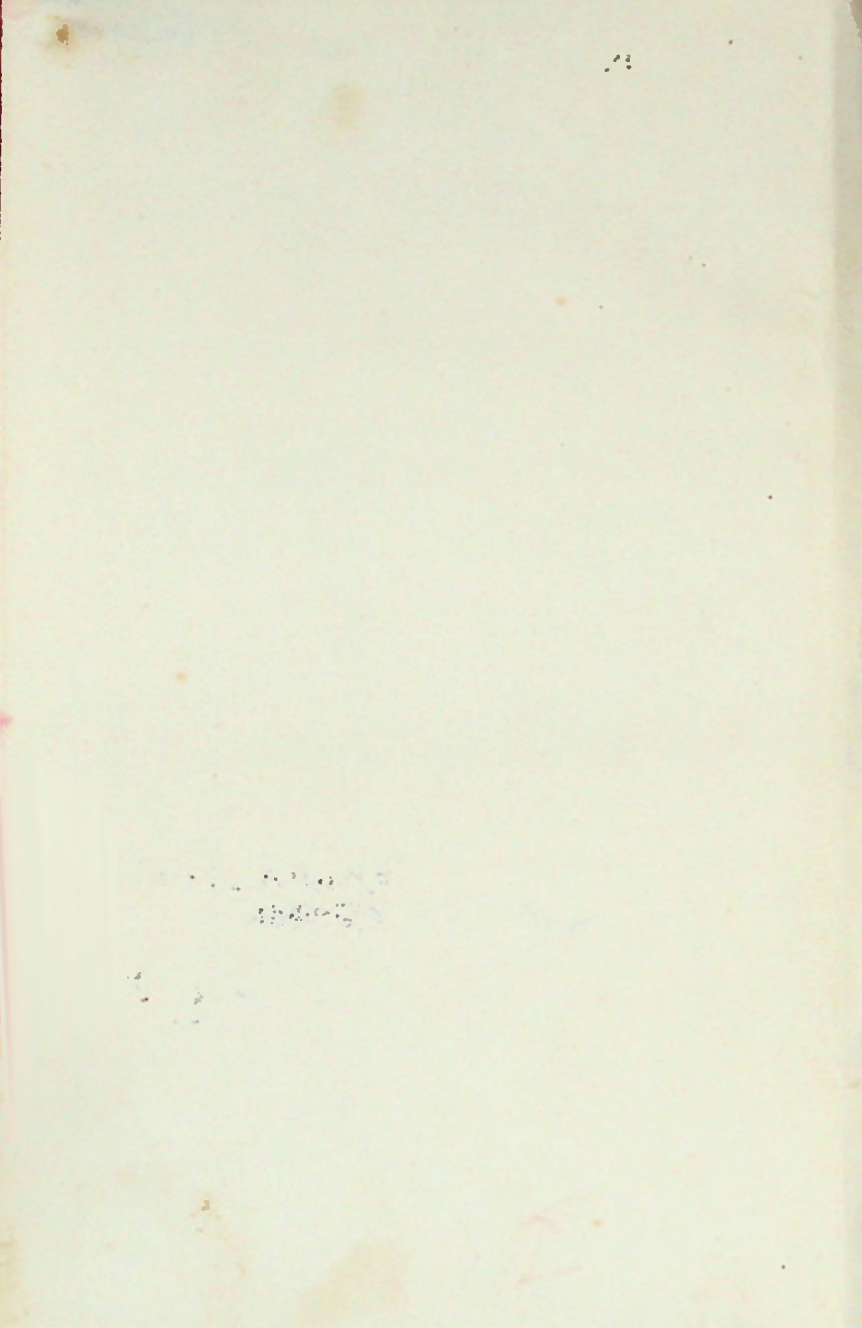
19/6

309

25.1

309

31.1

Милутин Д. Лазаревић

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXXVII. БР. 251.

МИЛУТИН Д. ЛАЗАРЕВИЋА БИБЛИОТЕКА
РАДЕ ЈОСИПОВИЋА
БЕОГРАД

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

КЊИГА ЧЕТВРТА

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ

1913 ГОДИНЕ

СА 4 КАРТЕ У ПРИЛОГУ И 15 СЛИКА У ТЕКСТУ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

БЕОГРАД

Скупка

9. 497.1

БЕОГРАД

1934

УВОД

По завршеном груписању бугарске војске на западној граници Бугарске и у Македонији, коме је претходило дуготрајно и мучно превозење из Тракије железничким пругама Чорлу-Једрене-Пловдив-Софија и Чорлу-Дедеагач-Драма-Демир Хисар-Дојран, настадоше непријатељства међу дојучерашњим савезницима. Стратегијски пак развој бугарске војске с једне, и српске и грчке војске, које су делом на граници, а делом на специјално одређеној демаркационој линији у просторији између Дунава и Јегејског Мора, већ од дужег времена стрпељиво очекивале да она оконча све потребне припреме за напад, с друге стране, изгледао је тада овако:

1) Бугарска Прва Армија генерала Кутинчева од две дивизије (V и IX) и једне ново формиране бригаде у реону Видин-Кула-Белоградчик, према српским трупима Тимочке дивизијске области пуковника Вукомана Арачића од једне дивизије (Шумадијска II позива) и четири пешадијска пука III позива са одговарајућом артилеријом, груписаних код Зајечара са реоном осигуравања од ушћа Тимока у Дунав до близу превоја Св. Николе.

2) Бугарска Трећа Армија генерала Димитријева од две пешадијске (I и XIII) и једне коњичке дивизије у реону Драгоман-Трн, према српској Другој Армији генерала Степе Степановића од једне дивизије (Тимочка I позива) и пет пешадијских пукова III позива са одговарајућом артилеријом, груписаних код Пирота са реоном осигуравања од превоја Св. Николе до Дешчаног Кладенца.

3) Бугарска Пета Армија генерала Тошева од две дивизије (IV и XII) и једне ополченске бригаде у реону Тустендил-Радомир, и Четврта генерала Ковачева од три дивизије (II, VII и VIII) и пет бригада (по једна из III и IV дивизије и три ополченске) код Кочана, Штипа, Радовишта и Струмице, према српској Првој Армији Престолонаследника Александра од четири пешадијске (Дунавска I, Дунавска II, Моравска II и Шумадијска I позива) и Коњичке дивизије, распоређених у реону око Криве Паланке, Кратова, Страцина и Градишта, и Трећој Армији генерала Божицара Јанковића од три дивизије (Дринска I, Тимочка II и Моравска I позива), распоређених у реону Штипа, Криволака, Валандова и Св. Николе на Овчем Пољу.

4) Бугарска Друга Армија генерала Иванова од две дивизије (III и XI) и три бригаде (једна из X дивизије, а две ополченске) на линији Дојран-Серез-Кавала, према српским двама батаљонима V пука III позива код Ђевђелије и целокупној грчкој војсци, прикупљеној између ове вароши и Јејејског Мора.

5) Као стратегијска резерва рачунале су се: на бугарској страни VI дивизија, која је још била на маршу за Струмицу, а на српској црногорска дивизија, која је пристизала у Скопље, и Добровољачка бригада, која се у овој вароши, имајући за језгро четнике и граничаре, формирала од становника окупираних области.

За осигуравање границе према Румунији и Турској, за које је било извесно да ће такође ступити у акцију против њих, Бугари не беху оставили ништа. Краљ Фердинанд, уздајући се у своје везе са централним европским силама, рачунао је да ће оне на његову молбу у даном моменту интервенисати и дипломатским путем зауставити напредовање румунске и турске војске.

Задатак овако груписаних армија бугарске војске био је веома компликован. садржавајући у себи,

по времену извођења и по самој идеји, две оделите операције, које су и саме, због великог пространства по фронту, морале бити распарчане у толикој мери да је њиховим саставним деловима предстојало да дејствују сваки за себе и без узајамне везе. Једну су имале да изведу Четврта и Друга Армија као главна ударна снага са циљем да се српска и грчка војска одбаце из спорних територија у Македонији. Другу пак имале су да спроведу Прва, Трећа и Пета Армија, са задатком да упадом у Србију и продирањем у правцу Скопља унесу страх и трепет код нашег народа, и то тек онда ако се са оном првом не буде у жељеном року могао постићи довољно велики политички и морални ефект. Бугари су дакле хтели да помоћу своје Четврте и Друге Армије изненадно и једним кратким потезом пречисте са нама и Грцима рачуне у Македонији, а да то, ако је икако могуће, не личи на прави рат, већ на једно, за страни свет безначајно, узајамно разрачунавање савезничко на терену који по међународном праву, до дефинитивног закључења мира са Турском, стварно још није припадао ни једној ни другој парничној страни. А таква једна неприродна политичка тенденција морала је, наравно, изазвати и неприродне војничке мере. Изабрати за главну позорницу ратних дејстава Македонију, коју је требало препадом отети, и у исто време, а на уштрб најважније операције, нагомилати дуж старе српско-бугарске и донекле дуж старе бугарско-турске границе читаве три армије, па их шта више, само ради тога да би се колико толико очувала спољашња политичка форма, држати неактивне док се у Македонији потоцима крв лије, то је у стратегијском погледу одиста била једна замашна нелогичност.

Задатак на напред поменути начин груписане српске војске, пак, био је по основној идеји врло прост: не допустити непријатељу да се дочена за-добивених с наше стране територија у Македонији

и заштитити наше старе пограничне области од евентуалних упада непријатељевих, што ће рећи, ако би овај на њу насрнуо, одбити га уз садејство грчке војске, и потом оперисати према стратегијској ситуацији која тада буде владала на војишту. Груписање њено у главном је било срачунато добро, управо боље но што је то био случај код Бугара, јер је од ње у старим границама било остављено само онолико колико је за њихову заштиту збиља било неопходно потребно, док је све остало било свучено у Македонију, где је стварно и имало да падне решење рата. Али су зато иницијатива рада и све користи скопчане с њоме, из чисто политичких разлога, да се не бисмо ми појавили као изазивачи рата, драговољно биле уступљене непријатељу. Српске трупе, дакле, држале су се мирно и никако нису реагирале, док је бугарска војска пред њиховим положајима изводила дугачка рокирања, да би се распоредила за предстојећу битку. Чак су у просторији између Дојрана и Валандова биле допустиле да кроз њихов предстражни реон прође једна повећа маса бугарске војске, маршујући из Дојрана за Струмицу и даље. Ову њихову уздржљивост, која је само могла послужити за доказ извесног спокојства и уверења у крајњу победу своје праведне ствари, командант бугарске Четврте Армије, генерал Ковачев, протумачио је својим војницима путем наредбе као израз кукавичлука.

БРЕГАЛНИЧКА БИТКА

А. — Груписање снага за битку

I

До 12 јуна, тежиште у распореду наше Прве и већег дела наше Треће Армије почивало је на задњој одбранбеној линији, чије главне отпорне центре чиняху положаји око Страцина, Црног Врха и Св. Николе. На предњој, пак, која је водила од тромеђе Патарице старом бугарско-турском границом до Цар Врха, одавде преко висова Каменита Чесма и Дервишица на Банков Чукар (звани онда Ретки Буки), а одатле низ Злетовску реку и Брегалницу до утока Криве Лакавице, били су постављени само поједини истакнути одреди, и то тако да су се осигуравајући реони армија додиривали код ушћа речице Болошице у Злетовску реку. Даље у десно, уз Криву Лакавицу и дуж планинског гребена испред струмичке железничке станице и Баландова, у некаквом бочном положају према бугарским трупима окренутим Злетовској реци и Брегалници, постојала је једна засебна група за везу са грчком војском. То је била Тимочка дивизија II позива у саставу деснокрилне Треће Армије. Два батаљона III позива код Ђевђелије и не узимамо у рачун, пошто су они на тим положајима више били упућени на грчку војску него ли на нашу.

Означеног дана, т.ј. 12 јуна, пак, пред зору, Бугари изведоше помоћу комита пробни напад код Злетова, у правцу Неокази, и на Банковом Чукару. Наша Врховна Команда услед тога стала је на гле-

диште да су нам Бугари бацили рукавицу и да нас ништа више не везује у односу према њима. У тежњи да их као изазиваче сукоба нападне пре но што буду од своје стране завршили све припреме за напад, одмах је приступила примицању својих дивизија ближе Злетовској реци и Брегалници, не дирајући при том оне које су биле намењене за операције на криво-паланачком фронту према Тлустендилу. Истина, до тога напада није било дошло, јер нас Бугари предухитрише својим, а ко зна да ли би га наша влада у опште и дозволила. Али су зато наше армије у одсудном тренутку биле боље груписане. Оне се, дакле, 16 јуна у вече, т.ј. у очи бугарског пренапада, затекоше у оваквом распореду:

Дунавска дивизија II позива, ојачана 3. дивизионом Дунавског пољског артилериског пука I позива и једном хаубичком батеријом, остала је, као и пређе, на левом крилу страцинског положаја, лево од друма за Криву Паланку. На истакнутим положајима Трајкова Падина (на старим картама Градец) и Чупино Брдо имала је 2. и 3. батаљон свог VII пешадијског пука, чији предњи делови, уз граничаре, непосредно осигураваху границу на одговарајућем делу фронта.

Дунавска дивизија I позива, ојачана једном градском, једном хаубичком и трима брдским батеријама, такође је била задржала свој корен на страцинском положају. Њен XVIII пешадијски пук са четири батерије Дунавског пољског артилериског пука и обема придатим тешким батеријама, налажаше се на десном крилу тога положаја, десно од друма. Њему су се доцније требали овде придружити: Дунавски дивизијски коњички пук, када буде смењен са предстража на Злетовској реци између Злетова и Ратавице, и VII пешадијски пук, који је, по извршеној смени на Банковом Чукару и положајима испред Кратова, заноћио са 4. батаљоном у селу Нежилову, а са остала три батаљона, 1. батеријом Дунавског пољског артилериског пука и 4.

брдском батеријом у Кратову. Друга два пука, VIII и IX, били су истакнути у напред на предњим положајима. VIII пук са 5. брдском батеријом држао је положаје у пределу Осоговске планине: 3. батаљон на истакнутом кљуну испред самог Цар Врха (к. 2085) према Китки и Рујну, 4. батаљон на Чукарку (к. 2051—к. 1892) лево, 2. батаљон на Каменитој Чесми, Ретки Буки и Дервишици десно од Цар Врха, и 1. батаљон са брдском батеријом у резерви позади овог виса. IX пук са 6. брдском батеријом и 4. батеријом напред поменутог пољског артилеријског пука био је на положајима испред Криве Паланке: две чете 3. батаљона на Калин Камену, 1. батаљон на линији Св. Вода-Варовиште са једном четом истакнутом у напред до близу Девебаира, две чете 3. батаљона и 2. батаљон на Киселици са једном четом истакнутом на Трновској коси према Сиври Тепе, 4. батаљон у резерви код напред именоване вароши, пољска батерија на Св. Водама и брдска на Киселици.

Моравска дивизија II позива, ојачана трима брдским батеријама, у главном је већ била посела додељени јој одсек од Банковог Чукара до Поникве (Плавице). За сутрашњи дан пак остало јој је било да доврши свој распоред по постојећем плану. Линију Банков Чукар—село Кнежево до Ст. Мушкова посео је њен III пешадијски пук са 1. и 2. брдском батеријом: 2. батаљон на Банковом Чукару на левој, 3. батаљон на коси код села Кнежева на десној обали Злетовске реке, а 1. и 4. батаљон и обе брдске батерије у резерви на Костадиници. На положајима испред Кратова, пак, био је распоређен II пешадијски пук са 3. брдском батеријом: 2. и 3. батаљон на предстражама дуж десне обале Злетовске реке од Ст. Мушкова до Злетова, и то 2-ги десно, а 3-ћи лево од дубоко усечене јаруге Кошарског потока, и 1. и 4. батаљон у резерви на главном положају, и то: 1-ви на превоју између Поникве (Плавице) и Буковца, званом онда Пе-

ченица, где је била и батерија, а 4-ти на Поникви (Плавици). Најзад, на маршу су били поред Црног Врха ка Чакалишту (Згурју), где ће стићи око поноћи, I пешадијски пук, Моравски пољски артилеријски дивизион и дивизијска коњица. Пошто се буду одмориле на Чакалишту, ове јединице имале су следећег дана да продуже даље, јер је било предвиђено: да I пук одмаршује преко Поникве, Печенице и Буковца за село Мушково, где ће образовати дивизијску резерву, да се артилеријски дивизион једним својим делом погне на Поникву, где ће послужити за ослонац II пуку, и да коњички дивизион поседне на Злетовској реци одсек од Злетова до Ратавице, где се сада налази Дунавски дивизијски коњички пук I позива.

Шумадијска дивизија I позива, ојачана једном градском и једном хаубичком батеријом, била је својим већим делом у резерви Прве Армије, развучена дуж планинске греде од Црног Врха до Градишта у оваквом распореду: на комплексу Црног Врха 3. и 4. батаљон XIX пешадијског пука и хаубичка батерија, и то на Црвеном Риду 3-ћи и батерија, а на самом Црном Врху 4-ти, сви поглавито фронтом према реону Моравске дивизије II позива; на к. 730 изнад села Г. Стубле 3. дивизион Шумадијског пољског артилериског пука; на Арбачишту, званом онда Грамада, 3. батерија из 1. дивизиона; на Њувику између овог положаја и праве Грамаде 1. батерија из истог дивизиона и X пешадијски пук; на Грамади 4. батаљон XI пешадијског пука, без делова употребљених за непосредно осигуравање Коњичке дивизије; на Доброј Глави 4. батерија из 2. дивизиона; на Асаници остатак XI пука и 6. батерија такође из 2. дивизиона; на Шареној Чуки 5. батерија из истог дивизиона; и на Голој Чуки и око Градишта XII пук, 2. батерија 1. дивизиона и градска батерија. У предњу линију пак били су делегирани дивизијска коњица и 1. и 2. батаљон XIX пешадијског пука. Дивизијски коњички пук био

је код села Пестришина, на крајњем левом крилу Треће Армије, а батаљони осигураваху одсек Злетовске реке од Ратавице до ушћа Болошице. На левом крилу био је 2. батаљон, са три чете на Злетовској реци и једном четом на позадњем положају Озрен (звани онда Црвени Брег). Десно крило држао је 1. батаљон, опет са трима четама на напред именованој реци и једном на јако удаљеном позадњем положају код села Дренека. Судећи по распореду ових батаљона, претерано великој удаљености 3. и 4. батаљона њиховога пука од њих, и оскудици артилерије на Озрену и Дренеку, није се много полагало на држање ових двеју тачака, свакако стога што груписање трупа у овом реону још није било завршено или што је суседни одсек у лево био поверен само коњници.

Коњичка дивизија пак била је груписана у селу Барбареву. Њој је дакле предстојало да у случају борбе попуни празнину која је постојала између позадињих предстражних инстанција на унутрашњим крилима обеју армија.

На тај начин, Прва Армија, којој је предстојало да се бори на два фронта: и према Кочану и према Густендилу, знатно је појачала свој распоред на предњим положајима оног првог фронта, т.ј. на Злетовској реци. Али тежиште одбране још не беше пренела на те положаје. Главна маса Моравске II и Шумадијске дивизије I позива, одређених за операције према Кочану, налажаше се на линији Буковац-Пониква (Плавица)-Црни Врх-Асаница-Градеште, која се, идући западу, све више удаљаваше од напред именоване реке. Да је бугарски напад био организован као што треба, овај би се распоред показао штетан. Али, како су Бугари ступили у акцију са великим грешкама, и овакав какав је био, испао је добар: као да је нарочито било удешавано да се они пусте да приђу ближе Поникви и Црном Врху, па да после буду обухватно нападнути.

Тимочка дивизија II позива, ојачана 7. брдском батеријом и двома батеријама Дринског пољског артилеријског дивизиона II позива, бејаше од команданта Треће Армије добила налог да приступи ближе утоку Криве Лакавице, како би могла у даном моменту, са наслонем на положаје код села Гарвана и Лесковице на Серти планини, извршити напад у леви бок бугарских трупа, распоређених према Брегалници у околини Штипа. По том налогу, она је била приступила формирању двеју група: офанзивне, која је, кад устреба, имала да се сручи у означеном правцу, и дефанзивне, која је требала да штити десни бок офанзивне према Радовишту. Формирање офанзивне групе у главном је било готово. XIII пешадијски пук са 2. батеријом Тимочког пољског артилеријског дивизиона био је код села Драгова, осигуран у напред дуж Криве Лакавице предстражама: 2. батаљона од ушћа ове реке до воденице наспрам села Дољана, и 1. батаљона, коме ће се у току ноћи придружити код села Селце 1. батерија напред поменутог дивизиона, од те воденице до испред села Пухче. XV пешадијски пук, 3. батерија Тимочког пољског артилеријског дивизиона и пионирски полубатаљон бејаху се разместили поред друма Криволак-Штип северно од карауле Шобе: пук код к. 616, а остали на Тиси. Најзад, батерије Дринског пољског артилериског дивизиона, које тек што беху приспеле из Призрена, остале су да преноће код понтонског моста на Вардару северно од Криволака. Међутим, формирање дефанзивне групе на положајима код Гарвана и Лесковице било је у великом закашњењу, због чега је десни бок офанзивне био остао тако релативно незаштићен. Овога момента на положају код Пиперова и Гарвана (Чанак Тепе), као некаква потпорница двеју чета XV пука које помоћу својих стражарењих одељења осигураваху Криву Лакавицу испред села Согрла, Лесковице, Пиперова, Гарвана, Скоруше, Лубнице и Конче, налажаху се, у недостатку

других трупа, свега једна чета из истог пука и један ескадрон са митраљеским одељењем Тимочког дивизијског коњичког дивизиона, чији је други ескадрон био задржан код дивизијског штаба, смештеног у караули Шоби. Њима је имала да се прикључи и 7. брдска батерија, која је, идући тамо, зановила у предстражном реону 1. батаљона XIII пешадијског пука код села Селце. Иначе, главну масу ове групе имао је образовати XIV пешадијски пук, када буде приспео са одсека испред Валандова и струмичке железничке станице, без свог 1. батаљона, који је и даље имао остати на томе одсеку. Овај батаљон у току овога дана посео је био линију која је, полазећи од села Баракли северно од струмичке железничке станице, водила планинским гребеном до испред Валандова и одавде скретала преко села Раброва на село Фурку. Остала три батаљона, пак, сада се прикупљаху код напред поменуте железничке станице, с тим да се 17 јуна зором крену уз Вардар.

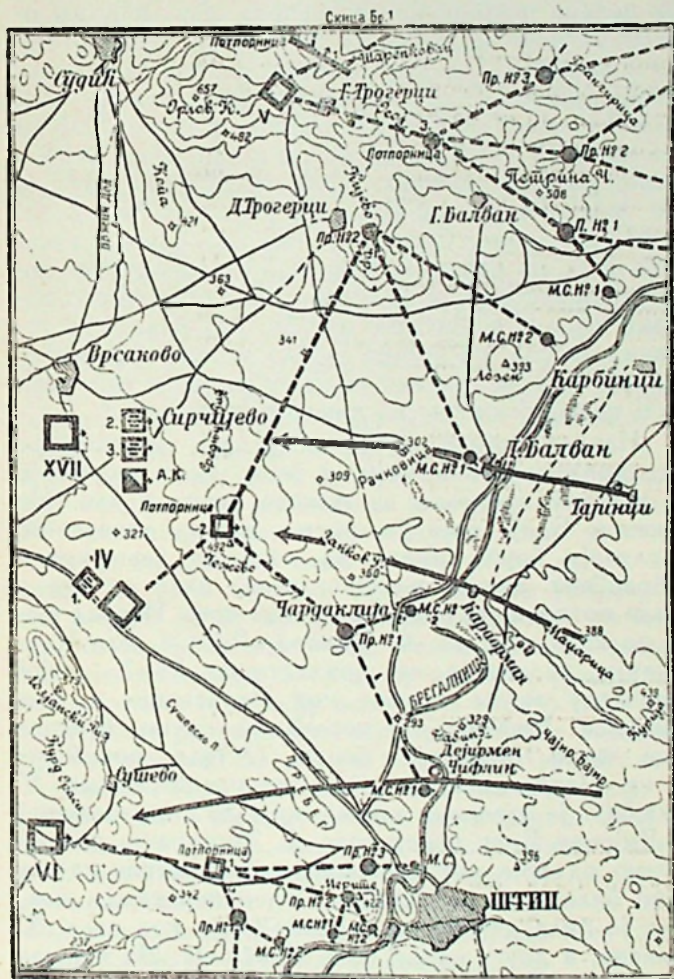
Дринска дивизија I позива, ојачана 8. и 9. брдском батеријом и Моравским дивизијским коњичким пуком, држала је положаје за затварање праваца који од Штипа и Кочана преко Брегалнице и Злетовске реке концентрично изводе на Овче Поље. У предњој линији, која се протезаше од висова у околини села Сушева преко Јежевог Брда и Средњег Рида до иза висова око Г. Трогераца, имала је IV, V и VI пешадијски пук, 1-ви и 7. батерију 3. дивизиона свог пољског артилеријског пука и обе придате јој брдске батерије. XVII пешадијски пук, 2-ги и остале две батерије 3. дивизиона и армијска коњица, формирана од пукова дивизијске коњице Моравске и Дринске дивизије I позива, пак, били су задржани у резерви иза Средњег Рида, и то: пешадија код села Врсакова (Варсакли), а артилерија и коњица код села Сирчијева (Сирчелера).

Као што ће се доцније видети, главни удар у нападу, изведеном од стране Бугара на фронту Зле-

товске реке, Брегалнице и Криве Лакавице пред зору 17 јуна, био је намењен баш овој дивизији. Ма да се њене трупе том приликом беху ангажовале са јединственом храброшћу, код ње се десише неколико инцидентата као последица погрешно изведеног почетног распореда, не само у крупним потезима, већ и у извесним ситним детаљима. Па зато, да би се могли у потпуности схватити догађаји који су се као у калејдоскопу низали у захвату њенога фронта, морамо се мало дуже задржати у излагању распореда са којим је она дочекала бугарски напад, и том приликом се упустити и у подробности које би у свакој другој прилици биле сувишне.

Тако, на пример, на левом крилу предње линије налажаху се V пешадијски пук и 7. пољска батерија. Пук је осигуравао простор од ушћа Болошице у Злетовску реку до наспрам села Карбинца на Брегалници. У главнини је имао 2. и 4. батаљон, убиваковане заједно са батеријом на платоу западно од села Г. Трогераца, без једне чете 2-ог, која је у својству некаквог бочног закриља била делегирана на Рујну (на старим картама лево крило к. 650) и имала један вод на к. 625 између села Пестришина и Трола. На предстражи пак били су му 1. и 3. батаљон. Левокрилни 1-ви имао је две чете у својству потпорнице на главном положају за цео пук: Шаренковац (к. 680, иначе на старим картама десно крило к. 650) и коса северозападно од овог, а две чете као прихватнице на коси југозападно од села Пишице и Калишту југозападно од села Гајранци са мртвим стражама и стражарећим одељењима истуреним до саме Злетовске реке. Деснокрилни 3-ћи имао је једну чету као потпорницу на Осоју изнад Г. Балвана, док остале три биле су му у својству прихватница размештене на предњим положајима Петрина Чука-Гранчирица са истуреним мртвим стражама и стражарећим одељењима до саме Злетовске реке и Брегалнице.

У центру се налажаше IV пешадијски пук са
1. пољским артилеријским дивизионом са задатком

Предетраже Дринске дивизије 1 позива на Брегалници пред
бугарски препад

да осигурава простор од села Карбинца до близу друма Штип-Велес. Свој 2. батаљон делегирао је на Жежево Брдо, с тим да помоћу својих предстражних делова покрије цео тај фронт, док међутим остали батаљони и дивизион били су му убиваковани као главнина поред друма, одмах иза широког седла између Жежевог Брда и Лојзанског Рида, што ће рећи, без мало изван свог предстражног реона. Имајући шта више да се на случај узбуне рашири још више у десно, потпуно позади туђих предстража, пук је био фиксиран за линију која је, полазећи од некакве јаруге код Сушева, прелазила друм и завршавала се на Жежевом Брду као потпорничком положају предстражног 2. батаљона. Услед тога о одбрани широке просторије између овог брда и трогерачких висова, на којима је био V пук, није могло бити ни говора, сем ако се за ту сврху не употреби XVII пешадијски пук из дивизијске резерве.

Напред поменути батаљон, пак, код толиког предстражног реона који му беше пао у део, био је по задатку привезан за његово десно крило. На Жежевом Брду, које је, према напред наведеном, у случају борбе имало да образује лево крило одбранбене линије његовог пука, биле су му у улози потпорнице постављене две чете. Испред њега, на коси западно од Јанковог Рида и села Чардаклије, налажаше се прихватница № 1, којој припадаху мртве страже код Чардаклије и код Дејирмен Чифлика у последњој окуци Брегалнице више штипског моста. Остала просторија од Чардаклије до везе са предстражама V пука била је поверена прихватници № 2, постављеној на Кијовом Брду изнад села Д. Трогераца, далеко у лево од своје потпорнице и у њеној висини, као да је то била нека побочница. Ова прихватница, пак, дала је била две мртве страже: једну код села Д. Балвана, а другу спрам села Карбинца. На тај начин, фронт Брегалнице у реону IV пука на својој огромној ширини био је застрвен са свега четири

мртве страже, које су, поврх тога, врло несрећно биле ранжиране. Тако дакле, у случају напада непријатељевог, мртва стража код Дејирмен Чифлика имала је да се повлачи ка Жежевом Брду, откривајући леви бок целокупног предстражног поретка VI пука, а остале ка својим прихватницама, односно ка коси западно од Јанковог Рида и Кијовом Брду, којом приликом ће оне код Чардаклије и Д. Балвана потпуно одголитити приступ центру и левом крилу Жежевог Брда и непосредном Средњем Риду у самом центру дивизијског распореда.

Деснокрилни VI пук био је згуран у крај дивизијског бојног поретка. Убивакован на неравном платоу, управо у једном благом удољу југозападно од села Сушева, по задатку је имао на случај борбе да се распореди за одбрану између тако зване сушевске јаруге и села Тестемелци. Међутим, појам о тој јарузи није био довољно прецизиран, и према томе граница поседања између њега и IV пука није била јасно обележена. Његов командант под тим именом замишљао је једну, а командант IV пука неку сасвим другу јаругу. Онај први мислио је да његово лево крило треба да се простире до села Сушева. Други је пак уображавао да његово десно крило треба да допире само до подножја Лојзанског Рида. Услед тог неспоразума, за чије отклањање обојица су имали и сувише времена, остала је између њих једна зона о којој нико није водио рачуна. Две најважније тачке у сектору од Тестемелаца до друма, поименце Курд Ораси и Лојзански Рид, осуђене су биле да у случају непријатељевог напада остану непосредне. Овај недостатак у борби, која би се развијала дању и под нормалним околностима, лако би се дао за времена отклонити. Али у ноћној борби са овако подмуклим и дрским непријатељем, као што су Бугари, морао је бити веома штетан.

У напред ка Брегалници, од овог пука био је избачен 1. батаљон, ојачан једном четом 4. батаљона.

Од пет чета, колико је према томе имао овај батаљон, три су непосредно осигуравале десну обалу ове реке, а две беху задржане на потпорничком положају, односно на једном ћувику северно од к. 322, поред сеоског пута који води од пуковског логора ка штипском мосту. Деснокрилна чета имала је прихватницу на једном усамљеном ћувику за нешто више од једног километра југоисточно од напред поменуте коте, по једну мртву стражу на вису изнад утока Криве Лакавице у Брегалницу и ћувику над окуком ове спрам села Рибника, и једну објавницу у средини између ових. Чета у центру имала је прихватницу на вису Мерите (к. 422) и две мртве страже на самој Брегалници. Прихватница левокрилне чете била је на северној падини истога виса, неколико стотина метара удаљена од друма, фронтом према штипском мосту, а мртва стража, дакле свега једна, код самога моста. С обзиром на слабост предстражног осигурања на крајњем десном крилу 2. батаљона IV пешадијског пука, прихватница ове последње чете требала је да хвата више у лево.

Најзад, код овако овлашно постављених предстража веома је ризично било што су главнине IV и VI пука биле прикупљене у логорима позади дотичних својих положаја. У случају узбуне, оне ће их морати на врат на нос поседати. Али командант дивизије више је рачунао на нашу офанзиву, па је тако и подесио њихов распоред.

Моравска дивизија I позива била је распоређена у својству резерве Треће Армије око села Пеширева, Хамзабегова, Црнилишта (Динлера), Хаџи Ахметова, Сарамзали (Сари Хамзали) и Џумале. Кад отпочну непријатељства, њој је предстојало или да иде напред у помоћ Дринској I позива, или да је на тамошњим утврђеним положајима прихвати. Али и за једну и за другу сврху она је била претерано удаљена од ове у предњој линији.

Довођењем Дринске дивизије I позива на садашње њене положаје, уз прикупљање Тимочке II позива ка Кривој Лакавици, тежиште одбране на фронту Треће Армије без сваке сумње је било пренешено на предњу одбранбену линију. Али задржавање Моравске I позива на задњој одбранбеној линији с друге стране доказује да командант армије не беше сасвим одбацио ни могућност преношења битке и на ову другу. У тешњи да удовољи двема почетним ситуацијама, које се међу собом дијаметрално разликују, укотвио се беше на обема одбранбеним линијама, без обзира на то што су једна од друге толико биле удаљене да међу њиховим посадама није могао постојати однос истоветан односу међу бојним редовима једне армије, која сваког часа може бити нападнута или и сама прећи у напад. Можда је оволикој резервисаности његовој узрок лежао у још неодређенијем положају суседне му Прве Армије међу одбранбеним линијама у њеном захвату. А ни директиве Врховне Команде у том погледу, како нам изгледа, нису биле довољно прецизне.

Од интереса је овом приликом подвући и свуколику штетност праксе да дивизије, одређене за операције на извесном делу фронта, буду постављане једна позади друге. У таквим приликама дивизија предње линије, као овде сада Дринска, добија за поседање далеко већи фронт од оног који одговара величини њене снаге, што у знатној мери слаби њену отпорну моћ и смањује јачину уплива команданта дивизије на ток борбе. А кад наступи потреба да и дивизија из резерве буде уведена у акцију, ништа јој друго не остаје до да се, као што се за време битке бејаше десило са Моравском, распарча попуњавањем местимичних празнина у распореду дивизије предње линије, што сваки пут доводи до једне нелагодне мешавине јединица, која, између осталог, врло много отежава функцију и једног и другог дивизијара.

II

Од две бугарске армије, колико их је било наперено против наше Прве и Треће Армије, у дејство је, као што нам је већ познато, имала ступити за први мах само једна, и то Четврта. До душе, она је била најјача. Али ипак није давала гаранције да ће бити бројно надмоћнија од непријатеља кога је имала пред собом, јер и наше трупе код Страцина, намењене за операције на кривопа-ланачком фронту, евентуално су могле, због неактив-ности Петс, знатним својим делом узети учешћа у борбама на Злетовској реци и Брегалници према њој. У накнаду за то, међутим, Бугари су рачунали на ефект изненађења од препада, са којим су мислили започети офанзиву. Полазећи са гледишта да је рас-поред наших трупа остао исти онакав какав је био до 12 јуна, када се главна маса наше војске налажање на задњој одбранбеној линији, они су очекивали да ће за оно неколико сати од првих судара, пре-дузетих ноћу, до сванућа успети да растроје наше истакнуте одреде и преко њих да убаце пометњу и забуну у позадње наше редове. Као што се може видети из садржине армијске заповести за напад, они ни појма нису имали о примицању наших трупа ближе Злетовској реци и Брегалници, које је за-мишљену с њихове стране ситуацију изменило у толико што њихове нападне колоне неће на нашој предњој одбранбеној линији имати посла само са напред поменутих наших истакнутим одредима.

Иначе, у материјалном погледу препадом, а у колико буде потребно и дневном борбом која ће одмах иза њега настати, имали су се, без откри-вања целокупне сопствене снаге, као прва етапа или увод у доцније главне операције, постићи ови резултати: 1. — Заузимање планинског комплекса у пределу Цар Врха, који је нашој војсци на Зле-товској реци и Брегалници, због своје природне јачине и истакнутости у напред, нудио одличан

ослонац и за офанзиву и за дефанзиву; 2. — Овлађивање положајима на линији Добрево-Дренек-Тоал-Тмол и даље у лево до Богословца, одакле би се после, уз садејство десног крила са напред поменутог планинског масива, извео општи напад на нашу главну одбранбену линију Црни Врх-Овче Поље; и 3. — Овлађивање долином Вардара и пресецање везе са Грцима на фронту Криволак-струмичка железничка станица, у размери која би допуштала хитно поседање просторије око Прилепа и Битоља и евентуално појачавање Друге Армије са потребним делом снаге ради освајања Солуна. На тај начин, армији је било стављено у дужност да својим операцијама захвати огроман фронт од Цар Врха до Валандова, због чега је и деоба њена на неколико оделитих група по ширини била неминовна. Задатци ових, пак, нису потицали из једне опште идеје, управљене једино и искључиво на то да се свима тактичким мерама што је могуће више осигура победа над нашом војском. На против, они су ишли у раскорак, надахнути претераном журбом да се одједном постигну више засебних циљева: и одбацивање наше војске што даље од Злетовске реке и Брегалнице, и поседање спорних просторија око Прилепа и Битоља, и пружање потребне помоћи армији, одређеној да дејствује ка Солуну.

На линији Китка-Г. Пашаџик налажаше се тако звано Македонско-Једренско Ополчење у јачини петнаест батаљона и неколико брдских батерија. Његови предњи делови, повијајући се паралелно нашем распореду на томе крилу, држали су истакнуте тачке према Цар Врху, Каменитој Чесми, Дервишици, Банковом Чукару, Ст. Мушковоу и даље левом обалом Злетовске реке до наспрам Злетова. У предстојећем нападу оно је имало да заузме Цар Врх и Чатал Чесму, те на тај начин да скреше испадни угао који чиниаше наш одбранбени фронт на овоме месту. Значи, све самим нерегуларним трупама дато је било да освајају тамошње,

од природе врло јаке, наше положаје. Не смејући, дакле, ударити директно на фронт Цар Врх-Каменица Чесма-Ретки Буки-Дервишица, који им се као истакнут први нуђаше за нападни објект, ополченци се одлучише да га са слабијом снагом занимају, а са главном да га обиђу. За објект главног напада, у духу те идеје, изабраше тактички слабији и, у односу према суседним положајима лево и десно, изоловани Банков Чукар, по заузећу кога могли су одмах продужити преко Злетовске реке ка Чатал Чесми и загрозити позадини наших трупа на Цар Врху и околним положајима. Овај њихов маневар, иначе веома примамљив, имао је ту слабу страну што су њиме стављали на коцку свој десни бок и позадину, исто као и позадину суседне кочанске групе. Али у накнаду за то, полазећи са претпоставке да, као што је до скоро било, иза батаљона на Банковом Чукару нема других трупа, они рачунаху на брзину и ефект изненађења, у чему ће се, наравно, грдно преварити.

У реону Рајчанског Рида и Рајчана, а са предстражама на Злетовској реци од Злетова до њеног утока у Брегалницу, налазиле су се две бригаде VII и једна бригада IV дивизије, у укупној јачини шест пешадијских пукова, са одговарајућим бројем батерија. Бригада IV дивизије имала је да овлада, како је означено у армијској заповести за напад, к. 550 западно од Добрева, којој на новим картама одговарају вис Кала и коса између њега и именованог села, звана Корија. Ради тога она је требала да пређе Злетовску реку на фронту од Злетова до Ратавице, т.ј. онде где се још налажаху предстраже Дунавског дивизијског коњичког пука, који се, по одобрењу команданта Моравске дивизије II позива, спремаше да сутра у јутру, не чекајући долазак Моравског дивизијског коњичког дивизиона II позива, одмаршује на Страцин. VII дивизија, пак, са својим двома бригадама, добила је задатак да овлада к. 550 „северно од села Тихона”, ваљада

Гмола, којој на новим и тачнијим картама нај-приближније одговарају Алачуге између овог села и села Кукова. Ради тога она је требала извршити прелаз преко Злетовске реке код села Лепопелаца, где се додириваху, и то доста овлашно, предњи предстражни делови нашег XIX и V пешадијског пука. По себи се разуме да је на сваки начин, у циљу заштите својих бокова, поменута дивизија морала, премда то у армијској заповести није било нарочито наглашено, упутити и по једну крилну колону просторијом између Лепопелаца и Ратавице на положај код села Дренека према Црном Врху, и из околине ушћа Злетовске реке у Брегалницу преко Г. Трогераца и даље, докле ради взе са VIII дивизијом из штипске групе буде требало, или, као што је дивизијском заповешћу било регулисано, до села Крњеваца. За освајање Дренека, према томе, био је одређен један пешадијски пук са три пољске и једном брдском батеријом, а за операције преко Трогераца свега два батаљона са једном пољском батеријом.

Генерал Ковачев и са овом, т.ј. кочанском, групом направио је био погрешан рачун. На име, учињено је беше слабијом но што је, с обзиром на њен положај у целокупном армијском поретку, требала да буде и нагнао да се распарча у четири колоне, упућене дивергентним правцима: на Калу-Корију, Дренек, Тоал и Крњевце, излажући их опасности да буду оделито тучене. Претпоставка коју је био узео за основ при изради плана за напад, ни овде, дакле, није одговарала стварном стању ствари код нас. На име, он није знао да је Моравска дивизија II позива, рокирајући се из просторије западно и југозападно од Црног Врха ка северистоку, у главном већ посела положаје испред Кратова и да за кратко време могаše концентрисати без мало два пешадијска пука на линији Пониква-Лесново, бочно према правцу наступања самосталне бригаде IV дивизије, упућене на Калу и Корију. Није знао ни да

је Шумадијска дивизија I позива, напустивши око-
лину Куманова, већ била стигла у реон Црног Врха,
Асанице и Градишта, и да је, након двадесет и
четири часа од почетка непријатељстава, могла це-
ла да се сручи на усамљени пук његове VII ди-
визије на заузетом Дренеку. А није му било позна-
то ни то да је цела Дринска дивизија I позива
пришла ближе Злетовској реци и Брегалници, и да
ће у следству тога два батаљона, упућена преко
Г. Трогераца, имати да се на тамошњим положајима
сударе са V пешадијским пуком, или бар знатни-
јим његовим делом.

Даље у лево, у реону Штипа, била је постав-
љена друга једна, за читаву бригаду јача група,
којој је било додељено да изврши главни напад.
Њу су образовале: VIII дивизија, од шест пешадиј-
ских пукова, у предњој линији, на положајима леве
обале Брегалнице и десне обале Криве Лакавице
од ушћа Злетовске реке до села Љуботсна, пред
фронтом Дринске I и XIII пешадијског пука из
Тимочке дивизије II позива, и једна бригада III ди-
визије у резерви код села Габера североисточно
од Штипа, где је за време напада имала остати
на расположењу команданта армије.

VIII дивизија добила је задатак да по прелазу
Брегалнице заузме положаје у висини Богословца,
те према томе од ње се захтевао далеко већи за-
мах него ли од јединица кочанске групе, ради че-
га јој је била дата могућност да дејствује са мно-
го прикупљенијом снагом но што је био случај
са овом другом. Са четири пешадијска пука у пред-
њој линији и два пешадијска пука у резерви имала
је да удари преко Брегалнице релативно уским
фронтом од Д. Балвана до штипског моста, више
према Средњем Риду и Жежевом Брду, с тим да се
у току даљег наступања рашири у лево, захватајући
својим левим крилом терен између друма Штип-
Велес и Брегалнице, око Курд Ороси и Лојзанског
Рида. Од пукова предње линије, један је имао да

пређе Брегалницу код Д. Балвана, у правцу Средњег Рида који је, као што нам је познато, с наше стране био непосреднут. Један је требао да удари преко села Чардаклије на Јежево Брдо, где се налажаше потпорница 2. батаљона IV пешадијског пука. Најзад, читава једна бригада добила је да форсира напред именовану реку више штипског моста, код Дејирмен Чифлика, где се налажаше потпуно усамљена и изолована мртва стража на крајњем десном крилу предстражног поретка напред поменутог нашег батаљона, па потом да похита у правцу Сушева, обилазећи све предстражне инстанције ојачаног 1. батаљона VI пешадијског пука. Дринска дивизија I позива, са својим IV, VI и XVII пешадијским пуком који се налажаху на правцу наступања ове бугарске дивизије, била је, према томе, у великој опасности: имала је да прими удар два пута јаче снаге и да се са њом носи до доласка удаљене Моравске I позива, у распореду који је, као што смо на одговарајућем месту видели, допуштао сва могућа изненађења.

Најзад, постојала је још једна врло јака група, чији је фронт ишао под правим углом према фронту штипске и кочанске групе, са предстражама које су се протезале од села Љуботена Кривом Лакавицом и вододелницом између Вардара и Струмице до наспрам Валандова, према slabим предстражним деловима XV и XIV пука из Тимочке дивизије II позива. То је била радовишко-струмичка група, којој је за први циљ било назначено пресецање наше везе са Грцима у долини Вардара на фронту Криволак-струмичка железничка станица, а која је имала у своме саставу целу II и једну бригаду VII дивизије, у укупној јачини од четири бригаде или осам пешадијских пукова. Код Радовишта биле су прикупљене две и по бригаде II дивизије. Једна је имала да удари преко села Гарвана на Криволак, друга преко села Конче већим делом на струмичку железничку станицу, а мањим у

Демир Капију, а пешадијски пук, који не припадаше ни једној ни другој, требао је остати на линији Бучина-Соколица на расположењу команданта дивизије. Код Струмице налажаху се једна бригада VII и један пешадијски пук II дивизије. Бригада је имала да од села Попчева и Коскурина наступа на струмичку железничку станицу, а за пук је било наређено да остане код села Муртина, на расположењу команданта армије. Једном речју, на Криволак је била упућена једна, а на струмичку железничку станицу имале су наступити две бригаде. Првој је предстојало да, пошто сврши са нашим slabим истакнутим трупaма на Серти планини, изврши као неки бочни марш у односу према Тимочкој дивизији II позива, што је без сваке сумње било скопчано са извесним ризиком, премда је било пројектовано да се овај марш осигура једном јаком побочицом, која ће наступати преко Согрла и Лесковице у правцу карауле Шобе. Друге две, пак, имале су да поделе мегдан само са једном четом XV пука код Конче и 1. батаљоном XIV пешадијског пука испред Валандова и струмичке железничке станице. Све три су, према томе, биле упућене да изврше удар у ветар, и да, особито последње две, буду на дуже време изгубљене за битку на Злетовској реци и Брегалници, где ће стварно бити решена судбина рата.

Б. — Офанзива Бугара

— 17 јуна —

1. — Прејад

Мрачном карактеру Бугара годила је ноћ. По својој склоности за мучке нападе, они је узеше за савезника. И у глухо доба, пошто у велико бејаше на бојишту завладала тишина после омањих чарки изазваних на више места са тенденцијом да се наше позадње предстражне инстанције наведу на придавање истог значаја и ономе што ће се тек догодити код предњих, њихове нападне колоне, неке са мање а неке са веће даљине, ставише се у покрет.

Али, ма да је све било мајсторски прорачунато и удешено да ово подмукло ноћно маневровање испадне, колико год је могуће, аветински нечујно, било је извесних несизбежних акустичких знакова који су га јасно одавали. Дизање толиких логора и приближавање великих маса људи, коња и топова, ово друго чак и на већим даљинама, даваху од себе извештај карактеристичан шум. Звечкање чутурица, хрзање коња, лавез паса у насељеним местима, лупа точкова, а на мањим даљинама и бахат ногу људских и коњских, — све је то, потенцирано ноћном тишином, доста разговетно допирало до ушију наших стражарећих одељења и мртвих стража. Алармирани још и догоревашем логорских ватри у напуштеним бугарским логорима, ови наши предстражарски пипци без мало сви удвостручили су били пажњу и куражно сачекали да виде

шта ће се из свега тога изродити. А кад почеше у непосредној близини пред њима искрсавати из мрака бугарске нападне колоне, хладнокрвно припуцаше из пушака и распалише бомбама. Изузетак је био само код предстража XV пешадијског пука II позива на Кривој Лакавици, где, због тога што је са веома слабом снагом требало осигуравати огромну просторију, није било мртвих стража, већ су стражарећа одељења била потпуно самостална, растављена великим интервалима и много удаљена од позадњих јединица које су им бајаги служиле за ослонац и потпора. Многа од њих, и то она испред Согрла, Лесковице, Скоруше и Конче, била су од бугарских комита нечујно опкољена и по кратком поступку, не добивши времена да опале ни један метак, заробљена или побијена хладним оружјем. Сем на овоме, дакле, месту, изненађења за наше предње предстражне делове нигде није било. Што су неке позадне јединице ипак биле после изненађене бугарским нападом, кривица је била до њих самих и њихових команданата.

Прве пушке и бомбе плануше око 1 сата после пола ноћи код Чардаклије и Дејирмен Чифлика, што ће рећи код обеју мртвих стража на десном крилу предстражног поретка 2. батаљона IV пешадијског пука. У то доба, пред овим мртвим стражама, почеше бугарске нападне колоне, уз громко „Ура” и звуке музике која је засвирала бугарску химну „Шуми Марица”, газити Брегалницу. Од прилике после четврт часа зачу се пуцњава и узводно код Д. Балвана, где је била трећа по реду, рачунајући с десна на лево, мртва стража истог батаљона, и где се на исти начин, само без музике, сада појави трећа нападна колона. Након кратког времена, између 1.30 и 2, отпочеше и комите газити Брегалницу код села Рибника под ватром друге по реду, рачунајући опет с десна на лево, мртве страже у предстражном поретку 1. батаљона VI пешадијског пука. Међутим, у то доба за-

метну се борба и код деснокрилног 2. батаљона VIII пешадијског пука, који у комплексу Осоговске планине држаше Камениту Чесму, Ретки Буки и Дервишицу, зване онда од наших једним општим именом Каменита Чесма. Овде дакле отпоче једна обична демонстрација, предузета тако званом лопенском косом између Лопенске и Алгидолске реке и са косе западно од села Лопена ка левом крилу, односно највишем делу Дервишице, са циљем да се маскира бочни марш бугарске нападне колоне, упућене од Поникве, на гребену између Злетовске и Белине реке, овим гребеном до близу напред именованог села, а одавде гребеном планине Курмине, ка Банковом Чукару. Око 3 ч. настаде пушчана паљба на Злетовској реци и Брегалници од Злетова до села Карбинца и на Кривој Лакавици, где се такође стадоше појављивати бугарске нападне колоне. На Злетовској реци и Брегалници отворише је предњи предстражни деслови: Дунавског дивизијског коњичког пука између Злетова и Ратавице, деснокрилног 1. батаљона XIX пешадијског пука десно и лево од села Бучишта и деснокрилног 3. батаљона V пешадијског пука на фронту Уљарци-Крупште, као и стражарећа одељења и мртва стража на крајњем левом крилу предстражног поретка 2. батаљона IV пешадијског пука наспрам села Карбинца. На Кривој Лакавици, пак, то учинише стражарећа одељења XV пешадијског пука II позива испред села Пиперова и Гарвана, односно на правцу који је изводио ка потпорничком положају изнад ових села, који је био поседнут једном четом и једним ескадроном и митраљеским одељењем Тимочког дивизијског коњичког дивизиона II позива. А тад отпоче борба и на положајима испред Валандова, код предстража 1. батаљона XIV пешадијског пука II позива. Најзад, око 3.30 нападнут је био са планине Курмине и од села Емирице 2. батаљон III пешадијског пука II позива на изолованом Банковом Чукару у горњем току Злетовске реке.

На тај начин, до сванућа се приметнуше огорчене борбе на огромном фронту бугарске Четврте Армије од Цар Врха до близу Бевђелије, с тим да се после неколико часова распростру и испред ове вароши, на правцу наступања крајњег десног крила бугарске Друге Армије, управљене против Грка. Отпоче дакле на великом пространству битка, у коју ће се, сатирући немилице и једну и другу ратујућу страну, умешати још један противник у облику праве стихијске немани: епидемија колере, коју су Бугари донели са Чаталце и од које већ беху почеле да страдају њихове трупе.

2. — Борбе на Брегалници

I

Као што смо напред видели, први ударац био је намењен трима мртвим стражама 2. батаљона IV пешадијског пука на фронту од Д. Балвана до близу штипског моста. Нападнуте, дакле, далеко надмоћнијим снагама, две у 1 сат после пола ноћи, а једна одмах после четврт часа, оне, наравно, доста брзо беху одгурнуте од Брегалнице.

Мртва стража код Д. Балвана одступила је дакле ка својој прихватници на Кијовом Брду изнад Д. Трогераца. Међутим, бугарски 30 пешадијски пук, који бејаше на њу ударно, ишао је донекле у правцу Средњег Рида, па је, за нашу срећу, застао, чекајући ваљда да падне Јежсво Брдо које му се налажаше у левом боку. На Средњем Риду тада није било никога, јер јединице које су биваковале иза њега, беху по телефонским наређењима из дивизијског штаба кренуте тек доцније. Два дивизиона Дринског пољског артилериског пука пошли су дакле из Сирчијева горе на положај тек у 3.30 сати изјутра, и то сами, без икакве пратње, мислећи да су у напред заштићени пешадијом. XVII пешадијски пук, међутим, кренуо се беше од Врса-

кова тек у 3.50, и то не да поседне положаје испред артилерије, већ да се, остајући и даље у улози дивизијске резерве, свије иза гробена.

Мртва стража код Чардаклије, пак, одступила је ка својој прихватници, која се налажаше на коси западно од овог села и Јанковог Рида. Но, још док је трајала борба код ње, већи део бугарског 10. пешадијског пука, који је на овоме месту газио Брегалницу широким фронтом, дохвати се Јанковог Рида, па се одатле, обилазећи и њу и њену прихватницу, поче пењати уз североисточне падине Јежевог Брда у правцу његовог центра и левог крила. Тамошње две потпорничке чете само што су биле поселе своје ровове у очекивању да се борба поступно пренесе са прихватничког положаја на њихов, кад се око 2.45 у непосредној близини пред њима изненада захори громко „Ура”. Оне онда сложено о-суше паљбу и успеше да зауставе навалу Бугара, те на тај начин, благодарећи њиховој присебности, ситуација је била спасена. Иначе, по предстражама, које су биле погрешно постављене, у тактичком погледу веома важно Јежево Брдо од прве би пало непријатељу у руке, што би без сваке сумње из основа пољуљало целокупан одбранбени систем Дринске дивизије I позива. Преокупирани, дакле, тежњом да се што пре дохвате главног гробена Јежевог Брда, Бугари и на мртву стражу и на прихватницу нису много наваљивали. Отуда је ова друга и могла да се на предтерену одржи чак до 3.30 сати изјутра. Значи, отпочела је била да се повлачи ка десном крилу напред именованог главног положаја на три четврти часа доцније од момента када бејаше настала борба у центру и на левом крилу овог.

Најзад, мртва стража код Дејирмен Чифлика изгуби се у правцу десног крила Јежевог Брда, остављајући 2. бригади бугарске VIII дивизије, чији предњи делови беху ударили на њу и у правцу једне оближње воденице више штипског моста, сло-

бодно поље за маневровање у левом боку пред-стражног поретка 1. батаљона VI пешадиског пука. Један батаљон из ове бригаде, пак, који је био на њеном правцу, ишао је донекле за њом, па се онда упути благом савијутку на друму западно од Црвене Чуке и даље десном и левом страном друма ка седлу између Лојзанског Рида и Жежевог Брда, иза кога је биваковала главнина IV пешадијског пука. Он је свакако имао задатак да се заустави на пристojном удаљењу испред тамошњих наших ровова и не замеће кавгу, судећи по томе што је око 3 сата изјутра био онде примећен од стране команданта VI пешадијског пука, а у борбу је, као што ће се на одговарајућем месту видети, ступио много доцније. Две чете из батаљона који је прегазно Брегалницу код напред поменуте воденице, наступале су нешто мало уз јаругу североисточно од друма, гонећи тамошње наше стражареће одељење, па се онда окретоше у лево, пређоше преко друма и око 1.30 се изненадно појавише с бока прихватници левокриле чете ојачаног 1. батаљона VI пешадијског пука на северној падини вуса Мерите. Ова, пак, таман је толико имала времена да обрне фронт према њима, и на брзу руку успела је да на њих отвори ватру тек кад јој оне бежу пришле на јуришно одстојање. Даље њихово наступање било је заустављено, а може бити њима и није било много стало до тога да је отерају с положаја, пошто она ништа није сметала захођењу, које су иза њих, а у правцу нашег потпорничког положаја и села Сушева вршиле њихове трупе по мери како је која прелазила Брегалницу. У накнаду за то, оне јој све више обухватаху лево крило, тако да је на крају крајева, око 2.30, морала да се помоћу ручних бомби пробија ка својој потпорници. Њена мртва стража, којој Бугари на показани начин бежу зашли за леђа, међутим, остала је била још неко време на своме месту. Нападнута доцније и преко моста и у левом боку, одступила је друмом, прошла је за леђима бугарских двеју чета које нападаху њену прихватницу, и на

неки начин успела је да се са овом сједини на потпорничком положају.

Што се тиче предњих предстражних делова о-
јачаног 1 батаљона VI пешадијског пука, разме-
штених на простору између моста и утока Криве Ла-
кавице, према њима ништа озбиљније није било
предузимано. Управо, овим реоном дејствовале су са-
мо комите, прелазећи између 1.30 и 2 сата изјутра
Брегалницу код села Рибника. Ови, између 2 и
2.30, успеше отерати мртву стражу са Ћувика
који доминира овим селом, те тим поводом обе
мртве страже између ове и оне на мосту одмакоше
се од Брегалнице без знања свога командира, ко-
ји се са прихватницом налажаше на темену виса
Мерите.

Командант батаљона, мајор Милан Васић, кад
је почео преко телефона добијати извештаје о напа-
ду Бугара на прихватницу његове левокрилне чете,
сматрао је да су то бугарске комите приметиле борбу
чисто локалнога значаја. Па зато, кад се телефон-
ска веза прекиде, затражио је од свог команданта
пука одобрење да са потпорником похита напред
и незване госте протера преко Брегалнице. Коман-
дант пука, пуковник Ђура Докић, и сам је делио
исто гледиште, због чега пуковској главнини, која
бејаше спонтано стала под оружје, није издавао
наређење да поскида шаторе и поседне одређене
јој полажаје који су од раније били утврђени. Па
кад му је мајор Васић поднео горњи предлог,
без речи га је одобрио, а да му потпорнички по-
ложај не би остао празан, издао је наређење да
се тамо упуту једна чета 4. батаљона из главнине.
Једном речју, не знајући шта се дешава у околини
Дејирмен Чифлика, обојица су се погрешно оријен-
тисали и у следству тога мајор Васић оде да се
са потпорником потури удару бугарских трупа ко-
је из предстражног реона IV пешадијског пука по-
духватаху с бока његове предње предстражне де-
лове, а пуковник Докић остаде са главнином у ло-

гору, верујући да је свака опасност за ову искључена, докле год се његове предстраже налазе на предтерену.

Чете из потпорнице кренуше се између 2 и 2.30 сеоским путем који са њиховог положаја, односно преко овог, из пуковског логора води ка штипском мосту. При силажењу у први поток који пресеца тај пут, зачуле су брзу паљбу и тресак бомби код прихватнице левокрилне чете. То је дакле био моменат кад се ова из познатих разлога пробијаше са северне падине виси Мерите. На следећој косици, чији десни крај подаље од њих тада држаху обе мртве страже из централне чете, које су се, због бугарских комита који беху заузели ћувик према Рибнику, биле повукле са Брегалнице, потпорничке чете се пак раздвојише. Једна остаде у месту, окренута према прихватничком положају левокрилне чете, за коју мајор Васић није знао како је у малочашњој борби била прошла. Друга пак скренула је полулево и заједно са мајором Васићем изгуби се у мраку. По свој прилици је отишла да за сваки случај затвори и други сеоски пут, који, паралелно друму, води ка Сушеву, јер се још увек замишљало да опасност, ако је у опште има, могаше доћи искључиво од штипског моста.

У том се зачу право крклање од пушчане ватре тамо на Јежевом Брду. То је било у 2,45, када Бугари на њему нападоше потпорницу 2. батаљона IV пешадијског пука. А сем тога, по причању учесника, већ се могаше овамо чути, само са много мање даљине, некако од друма, и извесна лаорма, надвишавана звуцима војне музике. Бугарске групе, одређене да дохвате наше предње предстражне делове с бока и из позадине, довршиле су биле захтење, наткриљавајући и истакнуту потпорничку чету код које је био мајор Васић, те се сад одрешило беху кренуле даље.

Командир прихватнице централне чете на виси Мерите, капетан Божидар Стојковић, чији су фронт

БЕСКОРАЈ

раније, без његовог знања, биле одголитиле његове мртве страже, није знао ни када је одступила прихватница левокрилне чете са северне падине истога виса. Зато сад, кад му се појавише с лева Бугари, терајући пред собом једног нашег војника и приморавајући га да виче: „Не пуцајте, наши смо“ и „Ово је IV пук“, он је био у страшној недоумици односно тога шта да ради. Двоумећи се тако, није ни опазио да је остао са неколицином војника, јер су се остали, слутећи превару, били разбегли. У последњем тренутку, пак, наредио је трубачу да одсвира трубни знак његове чете. Но у том Бугари приспеше, и у мешавини која тада настаде, за ову своју несмотреност платио је главом, пошто је на достојанствен начин одбио позив Бугара да се преда.

Потпорничка чета на сеоском путу Штип—Сушево, пак, нападнута из непосредне близине обухватно, одмах је била растројена, и у таквом стању она после кратког времена пројури поред оне друге, остављене на сеоском путу који са потпорничког положаја води за Штип. Мајор Васић покуша да је у висини ове задржи, али, погођен куршумом у чело, паде мртав, те се она сасвим изгуби.

Најзад, потпорничка чета на путу који са потпорничког положаја води за Штип и прихватница левокрилне чете, која по погибији мајора Васића, долазећи са северне падине виса Мерите, стиже десно од ње, покушаше од своје стране да даду отпор Бугарима, који мало после наиђоше на њих. Но, видећи се и наткриљене с лева, стадоше се одмах повлачити, и у том повлачењу још не бежу ни доспеле до потока из кога су се после имале попети на потпорнички положај, кад отпоче да трешти горе код Сушева. Бугари, дакле, већ почеше нападати главне положаје VI пешадијског пука.

Те две чете се после својим већим делом задржаше на коси између потпорничког положаја,

на коме се већ беше инсталирала деташована чета 4. батаљона, и прихватничког положаја деснокрилне чете, ка коме се сад накнадно беху повукле раније мртве страже припадајуће централној чети. Бугари пак према њима и чети на потпорничком положају оставише само слабије делове, колико тек да их занимају у вези са акцијом комита, који сада беху почели нападати прихватницу деснокрилне чете и једним својим делом нагнали њену изоловану мртву стражу на вису изнад ушћа Криве Лакавице да се пребаци преко Брегалнице у реон Тимочке дивизије II позива, док остале своје трупе прикупише иза њих, да их после рокирају на север ради узимања удела у нападу на наше главне положаје. Онај исти манир, који смо код њих видели при нападу на Жежево Брдо, и овде је, према томе, био заступљен. Значи, њима је било главно да пробију нашу предстражну линију што пре и без велике ларме, па од момента кад им наше предстраже престадоше смстати у извођењу напада на наше главне положаје, ове их више нису интересовале.

II

Након последњег разговора са мајором Васићем, командант VI пешадијског пука дуго се мучио да добије везу са дивизијским штабом, јер се телефонска линија, за пакост, баш тада сваког часа кидала. Најзад је беше добио између 2.30 и 3 сата изјутра, којом приликом му је било саопштено наређење да са целим пуком пређе у напад и сузбије Бугаре преко Брегалнице. Знак да ни командант дивизије тога момента није био свестан озбиљности ситуације и истине да је отпочела права битка.

Не знајући апсолутно ништа о ономе што се догађало на предтерену, командант пука ни најнужнијих података за састав нападнога плана није имао. А из дивизијског штаба није му било назначено како да изведе тај напад и да ли ће у њему и на који на-

чин суделовати IV пук. Да не би пак ударио погрешним правцем, одлучио је био да се у прво време, док не буде испитао ситуацију, држи резервисано, у ком циљу издаде наређење свом 2. батаљону да поседне положај на левом крилу пуковске одбранбене линије, односно једно теренско узвишење јужно од Сушева и лево од сеоског пута који из пуковског логора води ка потпорничком положају, припремљено за одбрану у правцу тога пута који је, по раније добијеном задатку, у случају напада непријатељевог, пук имао да затвори. Кад већ нису његове трупе ноћиле на положајима које ће, кад устреба, посести и бранити, добро је било што је и овако позно приступио тој мери предохране. Иначе, сигурно би дочекао да Бугари изненадно искрсну пред брдске батерије које су биле на положају испред пуковског логора, одмах позади ниског гребена, с обе стране напред поменутог сеоског пута.

Одређени батаљон пак пошао је еволуционим поретком, у правцу додељеног му положаја, који је од логора био удаљен више од једног километра. Кад је стигао близу ровова које је требао посести, а то је било у 3.15, Бугари са даљине 500—600 метара осуше на њега паљбу, те он мораде да стане и прими борбу на отвореном пољу. Но није прошло ни пола часа, за које време му две чете 4. батаљона и митраљеско одељење без стварне потребе, пошто су предстраже још биле на предтврду, продужише десно крило, а Бугари му се одједном појавише и у левом боку, долазећи правцем који је са првобитно устаљеном пуковском одбранбеном линијом чинио прав угао. Дотле је он имао у првом борбеном реду развијене три чете, а сад је морао повити у назад левокрилну и поред ње развити и четврту из батаљонске резерве. У таквом дакле распореду куражно је продужио да води неравну борбу на два фронта, и ако је већ био остао обезглављен. Међу многим другим жртвама које

у том крвавом окршају дотле беше поднео, погинуо му је био и командант батаљона мајор Сава Мацић.

Овај батаљон бејаше дакле на себе привукао знатну бугарску снагу, ако не и целу колону одређену за оперисање овим правцем. Докле год се он држаше на своме положају, нападни талас Бугара био је укочен и није могао заплуснути празне, односно непосредне тачке између IV и VI пука. Значи, још је било времена да се отклоне изненађења, која су неминовно морала искрснути као последица постојећег неспоразума односно тога докле требаше да се распростре десно крило једног, а докле опет лево крило другог. Али команданти пукова у том погледу не предузеше ништа.

Командант VI пешадијског пука, с обзиром на то што је већ био почео добијати напад бочно према првобитно устаљеној одбранбеној линији, одмах је требао да потражи везу са суседним деловима IV пука. Да је то учинио, уверио би се да на коси изнад и позади Сушева, која му је била пред очима и на чију се посаду његов 2. батаљон требаше својим левим крилом да наслони, и испред ње нема никога, па би без сваке сумње похитао да је својим трупима поседне. Овако пак, остајући скрштених руку, допринео је био да му пук, који се под његовом командом бејаше особито одликовао у боју код Алинаца и у битки код Битоља прошле године, неће бити у стању, и поред свеколике своје храбрости, да се ни неколико сати на овдашњим положајима одржи.

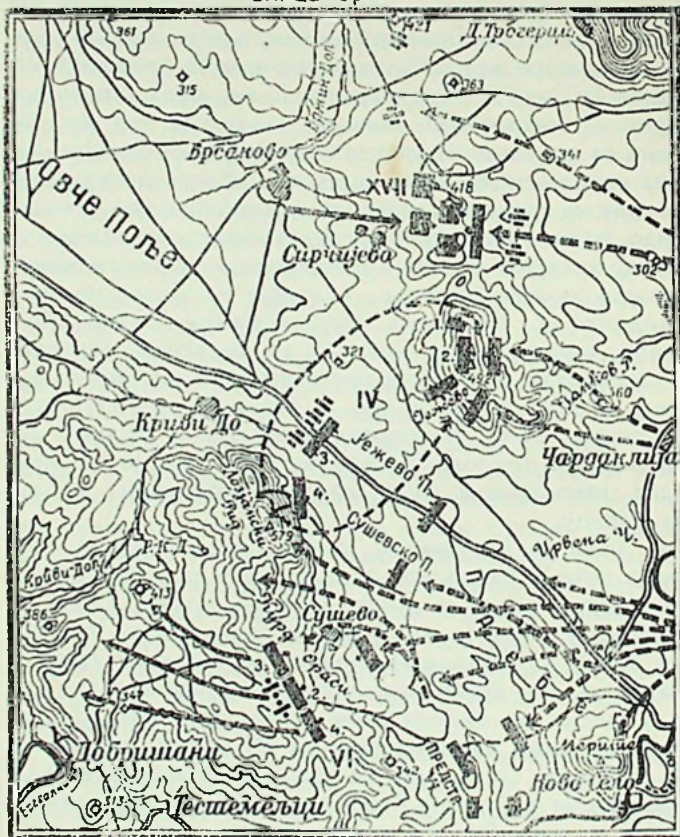
На главнину IV пешадијског пука, која је у самој ствари то била само по имену, јер се на случај узбуне по задатку имађаше ранжирати као јединица првог борбеног реда десно од порпорничког 2. батаљона, догађаји који се одиграваху испред ње беху упливисали само у толико што је одмах у почетку, чим се чула пуцњава на Брегалници, дослегирала испред себе, на предњу ивицу седла, ради поседања ровова и амбласмана с леве стра-

не друма, једну чету 3. батаљона и 3. батерију из придатог јој 1. дивизиона. Зато што предњи предстражни делови, који су били пред њом и који је према томе директно осигураваху с фронта, но који ће својим повлачењем у дивергентним правцима на крају крајева сасвим открити и њу и њен положај, нису припадали њој, већ потпорничком 2. батаљону на Жежевом Брду и VI пуку, командант пука, пуковник Драг. Димитријевић, који се налажаше код ње, не беше се од своје стране постарао да непосредно од њих сазна шта се тамо одиграва. Његов поглед био је, дакле, уперен једино и искључиво на Жежево Брдо, одакле му је требала бити авизирана опасност. Придржавајући се слепо начела о поступности заповедања и извештавања, ослонио се беше на команданта 2. батаљона, потпуковника Јосифа Костића, очекујући од њега да га на време извести о ономе што је непосредно тангирало његову главнину и што је он и пре и боље од њега могао да сазна. Своју главнину, према томе, отпочео је да развија тек око 3 сата изјутра, кад је на напред именованом брду плануо уговорени сигнал за узбуну.

Тада је на предњу ивицу седла избаacio још једну чету 3. батаљона, тако да их је сада тамо било две: једна десно и друга лево од друма. Свом 2. батаљону, који је на Жежевом Брду водно огорчену борбу са Бугарима, послао је у помоћ свој 1. батаљон. На десно крило своје одбранбене линије, т. ј. десно од напред поменутих двеју чета 3. батаљона, ради хватања везе са VI пуком, упутио је 4. батаљон. Овај, пак, са три чете у првом и једном четом у другом борбеном реду, распоредио се беше у равници, закошено према друму. Крајње десно крило, истакнуто у напред, допирало му је до близу јужног подножја Лојзанског Рида. За Лојзански Рид, међутим, и командант пука и командант батаљона мишљаху да су га поселе трупе VI пука, па кад се у зло доба вратише патроле, послате да потраже везу са тим пуком, и известише да га

нигде нису нашле, овај други посла један вод из своје деснокрилне чете да поседне јужно ребро напред именованог доминантног положаја. Али је, као

Скица Бр.2

Размер 1:110 000 - Еквидистанција 20 м.

Наступање Бугара преко Брегалнице: ситуација 17 јуна ујутру

што ћемо мало доцније видети, већ било касно. Да је развијање главнине било предузето раније, овај недостатак свакако би на време био откривен.

РАДНИ ДОКУМЕНТИ
БЕОГРАД

Што се пак тиче 1. дивизиона Дринског пешадијског пука, који бејаше придат IV пешадијском пуку и заједно са његовом главнином убивакован иза седла, од њега је за сада била на положају само његова 3. батерија. Но и она тамо није дејствовала, јер због мрака ништа није видела од оног што се одиграваше на предтерену, те на тај начин пустила је била бугарске масе да се некажњено пребаце од Дејирмен Чифлика преко друма ка потпорничком и главном положају VI пешадијског пука. У очекивању наше офанзиве, којим поводом и беху почињене толике замашне грешке у распореду Дринске дивизије I позива, ова и остале батерије поменутог дивизиона, који је био третиран више мање као артилерија главнине, премда су за њега били ископани амбласмани на положају, нису у довољној мери биле фиксиране за њега. Отуда дакле ништа не беше унапред припремљено да се помоћу сигнала на предстражама, у случају ноћног напада непријатељевог, обележи просторија или део друма куда треба управљати баражну артилеријску ватру. Друге две батерије, међутим, тек око 4 сата изјутра поселе су своје амбласмане на седлу: 1-ва између 3. батерије и друма, односно код карауле која је онда тамо постојала, а 2-га десно од друма. Али су Бугари дотле већ били завршили маневровање просторијом која се тицаше њих и 3. батерије. Њихове трупе, које су биле ангажоване код Сушева, као и резерве које су иза њих, а ближе друму, чекале да оне напред и себи и њима прокрче пут, како су биле заклоњене теренским неравнинама, одавде се нису виделе. Иначе сем слабог пушкарања код двеју чета 3. батаљона, које у својој власти држаху друм, ништа се више није чуло у близини, а звук пушчане паљбе која се с времена на време, час јаче час слабије, разлегаше код напред именованог села, изгледао је као да долази са предстражних положаја VI пешадијског пука на Брегалници. Немајући, према томе,

на кога да дејствује, командант дивизиона око 4.30 наредио је 3. батерији да опали неколико метака у правцу висова изнад Штипа, на којима су се белели шатори бугарских напуштених логора.

Као што нам је већ познато, VI пешадијски пук раније се спремаше за одбрану фронтом према штипском мосту, вису Мерите и селу Рибнику, што ће рећи према Брегалници. А овамо испало је да се брани фронтом према друму, на једној сасвим новој одбранбеној линији, која је према оној припремљеној стајала под правим углом и сва била диспонирана јужно од Сушева, почев од места где се борио 2. батаљон па преко ранијег потпорничког до прихватничког положаја деснокрилне чете ојачаног 1. батаљона. На тој дакле одбранбеној линији, која се сасвим случајно беше наметнула, борба је трајала до 4.45 сати изјутра, када се лево крило пови у назад, док је десно, које чињаху остатци доскорашњих предстража и најновије њихово појачање, било остало у месту. Ближе речено, тада је 2. батаљон, претрпев страховите губитке, одступио ка брдским батеријама, које му својом снажном ватром уздигоше самопоуздање и омогућише да се заустави у висини топова, којим поводом и две чете 4. батаљона десно од њега повише у назад своје лево крило.

Бугарске трупе, паралисане дотле јуначким отпором 2. батаљона, сада пак постадоше активније. Неке се примакоше мало ближе новом положају овог батаљона, па се онда, под утицајем унакрсне ватре брдских батерија и двеју чета 4. батаљона, зауставише пред њим. Неке се почеше по деловима пребацивати на косу изнад Сушева под бочном ватром тих истих чета и митраљеског одељења. Неке се, тучене донекле леђном ватром митраљеског одељења, рокираше ка првим попречним јаругама иза ове косе, одакле се после попеше на најсевернији део Курд Ораси ради дефинитивног пресецања везе између IV и VI пука. А неке су се,

и то оне које су биле подаље од Сушева, у удољима ближе друму, стале, тучене бочном ватром 3. батерије 1. дивизиона, пребацивати у трчећем кораку ка јужном ребру Лојзанског Рида. Најзад, када ове последње стигоше у његово подножје, појавише се нове бугарске трупе средином између Сушева и друма, наступајући потпуним борбеним поретком, а под ватром 2. батерије 1. дивизиона, у правцу искошеног према њима деснокрилног 4. батаљона IV пука, коме је на горе показани начин већ била загрозила и опасност да му Бугари заиђу с леђа. То су свакако биле оне, издвојене из групе која бејаше растројила ојачани 1. батаљон VI пука на предстражама.

Када прва бугарска одељења избише на косу изнад Сушева полулево од његовог 2. батаљона и брдских батерија, командант VI пука у чуду се питао да ли су то Бугари или делови IV пука. Толико је и сад, после борбе која је у домашају његове главнине била вођена без мало два сата, мало био упознат са ситуацијом у најближем суседству. Али у самој ствари та његова неизвесност није дуго трајала, јер убрзо почеше оданде долетати пушчана зрна. Видећи најзад ским има посла, он издаде наређење свом 3. батаљону да се развије на гребену лево од 2. батаљона и брдских батерија. За скидање шатора у логору, који ће по одласку 3. батаљона остати празан, више се није имало времена.

Две чете првог борбеног реда 3. батаљона изађоше на гребен и одмах ступише у борбу, јер су на 600—700 метара пред собом имале Бугаре. Својом ватром оне нагнаше ове да полежу по афијону (маку), те је од тога момента изгледало да је поремећена ситуација VI пука почела била да стаје на чвршће ноге. Али сад опет искрснуше нове компликације. На име, у левом боку ових двеју чета, а не даљини од неколико стотина метара, гребен њиховог положаја се уздизаше до једног купастог ћувика, везаног једним незнатним седлом за део

Курд Ораси, који је већ био у рукама Бугара. Ка њему не беше с наше стране упућена ни једна патрола, јер се још увек замишљало да постоји додир са крајњим десним крилом IV пука, у следству које заблуде је у том правцу одјахао са пуковског десног крила командир митраљеског одељења капетан Милован Стојадиновић, да изабере место за своје митраљезе, па га је за увек нестало. На том дакле ћувику наједном се појавише Бугари и узеше тући уздужном ватром наш положај до самих брдских батерија. Левокрилна чета 3. батаљона, која им је била најближа, после тога се изгуби са положаја. Командир деснокрилне чете, пак, овим се виде принуђен да импровизује према њима нов фронт. Чак је био покушао и да изврши контра-напад, али је при првом кораку био заустављен пушчаном и митраљеском ватром.

Дошав најзад до сазнања да су се Бугари на неки начин увукли између њега и IV пука, а да би избегао нова изненађења, командант пука, пуковник Докић, одмах је експедирао брдске батерије за Богословац, а мало затим, око 6, отпочео је поступно да извлачи и пешадију, што је трајало отприлике пола часа. Најпре се, дакле, извукоше три чете 3. батаљона, потом 2. батаљон, па напослетку две чете 4. батаљона. Предстраже, пак, отпочеше се повлачити мало доцније, око 7.

Бугари нису гонили, нити су силазили до логора, који је био остао недирнут. Шта више, нису свуда били посели ни напуштене наше положаје. Дотадашњим штрапацима и неспавањем били су преморени, па су на оној летњој припеци осетили били неоодољиву потребу да се одморе. Поједини наши предстражни делови, који су после један по један овамо стизали, слободно су прилазили испражњеним рововима двеју чета 4. батаљона и митраљеског одељења на доскорашњем десном крилу пуковске главнине. И једино им са места где је раније био 3. батаљон, пушчаном ватром бејаше бра-

њено да се примакну напуштеном логору. Иначе, Бугари се нешто мало размрдаше тек око 8 сати, пошто и последњи предстражни делови проминуше испред њих. Тада они поседоше и висове југозападно од логора, па том приликом пласираше за дејство и своје две батерије: једну пољску на напуштеном положају наших брдских батерија и једну брдску на положају југозападно од логора.

VI пешадијски пук бејаше се најпре зауставио на линији к. 413 — Трестемелци. После је повио своје десно крило ка селу Добршану. На тој дакле новој одбранбеној линији његове се трупе уредише, пошто им се беху придружили и предстражни делови, придлазећи са разних страна: најпре преко висова између напуштеног логора и Брегалнице, затим из долине ове реке, и најзад са Овчег Поља и Богословца, до којих се неки од њих раније беху разбегли. Те на крају крајева добивен је био овакав распоред: на левом крилу, око к. 413, две чете 3-ћег и једна чета 1-ог батаљона; на десном крилу, према стрмој падини тако зване Жуте Земље, 4-ти и једна чета 1. батаљона; у центру 2-ги и једна чета 1. батаљона; а у резерви две чете 3. батаљона.

До тога времена, пак, одиграли се беху значајни догађаји и на пренебрегнутом с наше стране Лојзанском Риду. Пре свега, онај, позно упућени на његово јужно ребро, вод из деснокрилне чете 4. батаљона IV пука, после кратке борбе прса у прса, био је готово уништен. Ова чета, међутим, чим бејаше осетила да јој Бугари залазе за леђа, устукнула је била за нешто у назад подножјем Лојзанског Рида, па се онда одмах устремила уз једну стрму јаругу ка к. 579. Али јој Бугари не дадоше времена да се на њој прикупе и развију, него је нападом с фронта, поменути ребром, и ватреним дејством с бока, од Курд Ораси, одатле одмах потиснуше ка задњем делу тамошњег веома уског гребена, где је била прихваћена од стране чете из батаљонске резерве, која бејаше на време

стигла да се овамо успење. А што се тиче двеју чета у центру и на левом крилу истог батаљона, оне се, када деснокрилна одступи да би се попела на к. 579, повише у назад равницом и образоваше нови фронт од прилике у истој висини са развијеним двома четама 3-ег на седлу с једне и горе поменуте чете из резерве на задњем делу гребена Лојзанског Рида с друге стране. У таквом, дакле, положају оне сада очекиваху фронтални напад бугарских трупа, које долажаху просторијом између друма и Сушева.

Како је пошло, већ је изгледало да ће Бугари као од шале загосподарити целим Лојзанским Ридом и на тај начин изманевровати положаје на седлу и Жежевом Брду. Ако буду мало енергичнији, тешко да би на време стигли да се пред њима испрече митраљеско одељење и једна чета 3. батаљона из пуковске резерве, који су овамо хитали заобилазним путем преко Кривог Дола са места где је ноћила пуковска главнина. Командант пука, пуковник Димитријевић, тим поводом се одједном нађе побуђен издати наређење 1. дивизиону да се одмах повуче иза напред именованог села. Командант дивизиона, потпуковник Никола Томашевић, пак, са собом је повео само 1. и 2. батерију, док је 3-ћу, која је једним својим водом више од пола сата са успехом тукла бугарске делове на к. 579, оставио у месту, с тим, ако дође до повлачења целе одбранбене линије, да се повлачи са пешадијом.

Међутим, Бугари се и у реону Лојзанског Рида нису нимало журили. Допустили су, онако преморени, да се временом искупе на једном малом ћувику другог гребена, с оне стране уске и дубоке јаруге која се од коте 579 стрмо спушта ка Кривом Долу, једна получета 2. батаљона VI пука, послата овамо ваљада ради тражења везе са IV пуком, и један вод митраљеског одељења, чији је други вод био отишао на први гребен. Допустили су и да напред помснута чета 3. батаљона из пуковске резерве поседне косу која се од

тога ђувика повија ка развалинама Старог Кривог Дола фронтом према Курд Ораси, на коме су њихове трупе такође биле остале неактивне. Те према томе, поремећена ситуација на крајњем десном крилу IV пука у главном је била ретаблирана, благодарети којој чињеници и трупе у равници, што ће рећи, две чете 3. батаљона, развијене десно и лево од друма, и две чете 4. батаљона десно од њих, могле су се сада чвршће држати. Бугарске трупе према њима једног момента покушаше да им се приближе, али су њиховом ватром, као и ватром једног вода 3. батерије и једног митраљеза са задњег дела гребена Лојзанског Рида, биле заустављене на пристојном удаљењу. Оно истина, највиша тачка овога Рида била је у рукама Бугара. Али од тога су у самој ствари патиле само чете 3. батаљона на седлу, јер су оданде повремено добијале косу пушчану и митраљеску ватру, док делови 4. батаљона у равници десно од њих, због велике висинске разлике, у односу према тој ватри беху као у неком мртвом углу. У осталом, на тој тачки задржали су се били само слаби предњи делови Бугара, који су, у моментима кад ослаби наша артилериска ватра, били појачавани и митраљезима, услед чега се слободно може узети да она и није чинила саставни део њихове главне бојне линије. Временом се дакле бејаше показало да је повлачење батерија са седла било пренагљено, те око 9.30 часова пре подне 2. батерија била је враћена на положај. Сада је она са једним водом заузела раније место 1. батерије лево од друма, а са другим посела један мали ђувик у самом подножју задњег дела Лојзанског Рида.

До њеног повратка, пак, већ су биле стављене у дејство бугарске три батерије. Две су биле оне које се, као што смо већ видели, беху око осам сати поставиле на положајима према VI пуку и од којих је брдска батерија једнако тукла косом ватром делове IV пука на гребену Лојзанског Рида.

Трећа је после њих била пласирана на ранијем потпорничком положају ојачаног 1. батаљона VI пука, одакле је гађала делове IV пука на седлу и на Жежевом Брду све док леђном артилеријском ватром из реона Тимочке дивизије II позива није била ућуткана. Иначе, сем ових батерија и још једне, која се доцније, око 10 сати пре подне, бејаше појавила на положају јужно од Сушева и одатле стала тући уздужном ватром, али са slabим резултатима, делове IV пука на Жежевом Брду, никаквог придоласка бугарских свежих снага за дуже време није било.

Најзад, између 10 и 11 сати пре подне отпочела је била у неколико да се ремети постојећа стагнација пред фронтом VI пука. Но и тај поремећај дошао је био као нека усамљена епизода чисто локалног значаја. Бугарске трупе, које се дотле одмараху на Курд Ораси и висовима јужно од напуштеног логора, почеше се спуштати наниже ка положајима овога пука, неузнемираване од наших брдских батерија, које су се тада пребацивале са Богословца на косу између к. 413 и к. 396, односно на положај иза центра и левог крила своје пешадије. Намера им је била само да ступе у тешњи контакт са нашим трупима према себи, што је с њихове стране ипак било доста смело с обзиром на бављење трупа Тимочке дивизије II позива на положајима код села Драгова према њиховој позадини. Десно крило бејаше им се том приликом спустило у равницу и сакрило у усевима наспрам постојеће празнине између IV и VI пука испред развалина Старог Кривог Дола и према левом крилу овог другог на к. 413, удаљено од ове за неких 800 метара. Центар је пришао нешто мало ближе центру VI пука. А лево крило посело је стрму падину Жуте Земље, која је била доста јако примакнута његовом десном крилу, услед чега се пред подне на овом месту приметну врло јака пушчана паљба, уз асистенцију косе ватре бугарских комита са усамљене косе више села Добршана.

Још у самом почетку тог бугарског покрета, командант IV пука био је од својих предњих делова на гребену Лојзанског Рида погрешно обавештен да је VI пук опет отпочео да се повлачи. Као последица те заблуде, дошло је, уз појачање пуковског крајњег десног крила у правцу развалина Старог Кривог Дола заосталом дотле четом 3. батаљона у пуковској резерви, још и наређење да се артилерија опет повуче. По том наређењу, пак, 3. батерија, а с њом и 1-ва, која тек што беше стигла на положај, одступише друмом. Но и 2-га после кратког времена поступила је по примеру осталих, видећ како се пешаци испред њеног левог вода, декуражирани овим безразложним одступањем артилерије, поколебаше бочном ватром бугарских митраљеза са к. 579, који сада узеше маха.

Бугари, међутим, и даље остадоше некретни. При руци им нису биле резерве у пешадији и артилерији, те нису ни мислили да искористе овај момент слабости код нас. Оне су, због догађаја на Јежевом Брду и Средњем Риду, биле задржане чак иза Брегалнице, на висовима према оном првом, па су се, као што ћемо доцније видети, тек сад биле почеле упућивати овамо.

III

Две чете 2. батаљона IV пешадијског пука у центру и на левом крилу Јежевог Брда, које својим живавим отпором сасвим пореметише планове Бугара, почеле су између 3.30 и 4 сата изјутра, поред блиске пешадијске, трпети и ватру двеју бугарских батерија, пласираних на десној обали Брегалнице код Д. Балвана иза 30. пешадијског пука. Али, на срећу њихову, ватра ових не беше се сручила само на њих. Те две батерије у почетку су испалиле неколико метака и на Средњи Рид, на који су тада од Сирчијева узлазили 2. и 3. дивизион Дринског пољског артилеријског пука, кре-

Ћући се један за другим у топовској колони сеоским путем који изводи на гробен северно од к. 418. После тога њихови шрапнели почеше пребацивати гробен и распрскавати се над XVII пешадијским пуком, који је у еволуционом поретку наступао такође ка Средњем Риду, с обе стране напред именованог села. Један пак згодно се распрсну и над дивизијским штабом, који тек што беше дојахао на један ћувик изнад села, те за моменат унесе панику међу његово особље.

Баш кад је четама на Јежевом Брду почела била нестајати муниција, стиже им у помоћ 1. батаљон њиховога пука са седла између овог брда и Лојзанског Рида. Три чете овог одмах одоше да поседну десно крило положаја и прихвате одступајућу прихватицу са косе западно од Чардаклије и Јанковог Рида. Од четврте чете, пак, једна половина била је послата на крајње лево крило, да својом ватром у неколико одмени тамошње делове док не стигне муниција, а друга половина била је постављена на фланки, окренутој предњем нагибу Средњег Рида, да бочном ватром дејствује на бугарске трупе, којима је наша артилерија несмотрено отишла у сусрет.

У то време, а то је могло бити око 4.30, 3. дивизион већ је био у касу дојурio на додељени му положај. Његова 9. батерија таман је скидала са предњака поред сеоског пута који води за Д. Балван, на даљини око 800 метара испред к. 418, док међутим 8-ма већ је то била учинила иза једног малог ћурика за једно 500 метара десно од 9-те, кад наједном Бугари искрснуше пред њима. Људство из батерије покуша да закачи топове и каре за предњаке, али му то није пошло за руком. Бугари повикаше „Ура” и припуцаше из пушака, те оно са запрегама и предњацима појури у назад, после чега топови и каре, сем два тона 9. батерије који још не беху скинути са предњака, остадоше непријатељу као плен.

Кад угледа људство и запрегу батерија у бегству, начелник дивизијског штаба, пуковник Драгомир Милојевић, одјури са ћувика изнад Сирчијева ка XVII пешадијском пуку, који се, како му је првобитно било наређено, беше зауставио позади гребена изнад овога села у уверењу да пред собом има друге пешадијске трупе. Његовом команданту, потпуковнику Миливоју Момчиловићу, одмах издаде наређење да се крене напред и поврати изгубљене топове, те се пук на брзу руку разви и, са 3. и 4. батаљоном у првом и 1. и 2. батаљоном у другом борбеном реду, изби на гребен, где се на даљини не већој од 100 метара судари са бугарским стрељачким стројем. Сад овоме похиташе у помоћ резерве, које су, замајавајући се ваљада око заплених топова и кара, знатно биле заостале у назад. Но у том, на његовом левом крилу настаде колебање, свакако од уздужне ватре получете 1. батаљона IV пука, распоређене на северној фланки Жежевог Брда. Окуражен овим, деснокрилни 4. батаљон XVII пука пође на јуриш, и Бугари се са целокупним својим поретком сјурише до испод топова и кара.

После овог неуспеха 30-ог, већи део 10. пешадијског пука, који је био у блиском додиру са двема четама 2. батаљона IV пука у центру и на левом крилу Жежевог Брда, док му се мањи део тек развијаше југоисточним и јужним ребром према трима четама 1. батаљона на десном крилу истог положаја, повуче се за један непун километар у назад, те напред поменуте две чете најзад дахнуше душом. Но, што је најважније, тај неуспех неповољно је упливисао и на бугарско више командовање, те се оно одједном нађе побуђено да на овом делу фронта, а у циљу да му уздигне пољупљану стабилност, ангажује знатан део својих резерва, првобитно намењених за наношење последњег удара у моменту када буде сазрело решење битке.

Два батаљона 52. пешадијског пука из 3. бригаде, задржане у резерви VIII дивизије на висовима изнад села Караормана према Жежевом Брду, одоше, дакле, прско Чардаклије на Јанков Рид. Два батаљона 24. пешадијског пука, упућеног као појачање напред поменутој дивизији из бригаде III дивизије, која је као армијска резерва била задржана код Габера, били су дириговани на Д. Балван, с тим да обезбеде вис Лозен северно од овог села.

Међутим, 2. дивизион, који је до прве раскрснице сеоских путева изнад Сирчијева и северозападно од к. 418 био на челу колоне, па застao да пропусти 3-ћи који беше добио наређење да убрза темпо, заокренуо је био на север у сирчијевске винограде и, у времену када Бугари упадоше међу топове и каре овог, почињао је излазити из винограда, идући за вис Копе. Када му се пак чело, идући још неко кратко време тим правцем, беше спустило до седла испод напред именованог виса, добио је у десном боку даљну ватру од једне чете из десне побочнице 30 пешадијског пука. Челна 4. батерија сад убрза темпо и одјурнута ка вису Копе, одакле је после својим деснокрилним топом узела дејствовати косо десно против те бугарске чете, која је наступала ка северној ивици винограда. Следећа по реду, 5. батерија, пак, поврнула је у назад и одступила у винограде. А зачелна 6-та остала је неко време у месту, па се онда повукла до северне ивице винограда, где је скинула с предњака и отворила ватру на напред поменути бугарску чету која је од ње тада била удаљена 600 метара. Али ова неприродна ситуација, у којој је наша незаштитена артилерија била покушала да да отпор бугарској пешадији, срећом није дуго трајала. После кратког времена, свакако одмах иза одбацивања 30. пешадијског пука са гребена Средњег Рида, дотична чета одступила је од прилике ка к. 431, где ће јој се придружити још једна.

Ове две чете после прихватише борбу са једним ескадроном и митраљеским одељењем Дринског ди-

визијског коњичког пука, упућеним из равнице иза Д. Трогераца са задатком да успоставе везу између пешадије у реону Средњег Рида и Моравског дивизијског коњичког пука, који је опет добио наређење да поседне југозападну падину Кијовог Брда, фронтом према Д. Балвану. Та борба, пак, трајала је до 7 сати изјутра, када ескадрон и митраљеско одељење беху принуђени на повлачење. Чете онда пођоше за њима, али, дохваћене косом ватром митраљеског одељења Моравског дивизијског пука, променише фронт и упутише се ка положају овога пука. Око 7.30 биле су на томе правцу предусретнуте ватром целе армијске коњице, пошто се до тога времена на положају Моравског бејаше груписао и Дрински дивизијски коњички пук.

Бугарски 30. пешадијски пук, међутим, остао је био испод топова и кара 8. и 9. батерије све док се 5. и 6. батерија не поставише за дејство, прва на гребену Средњег Рида јужно од к. 418, иза 3. и 4. батаљона XVII пешадијског пука, а друга у виноградима северно од ове коте, што ће рећи за нешто у страну од борбеног распореда означених батаљона, где је осигураваше једна чета левокрилног 1. батаљона из пуковског другог борбеног реда, истакнута у напред, испред ње. Када га, дакле, ове две батерије поткупише, он се још више одмаче у назад, па између 9 и 9.30 пре подне, до кога времена два батаљона 52. пука поседоше Јанков Рид са његове леве и два батаљона 24. пука заузеле вис Лозен са његове десне стране, продужио је и даље да се повлачи ка Д. Балвану, где ће му се придружити и чете које оперисаху на правцу према нашој армијској коњици. Најзад, око 10, пошто се пребацише натраг преко Брегалнице придате му батерије, следовао је примеру ових.

Од тада је, дакле, бојна линија Бугара према Жежевом Брду и Средњем Риду, полазећи од јужног и југоисточног ребра Жежевог Брда на којима је било остало лево крило њиховог 10 пука, водила

право ка Јанковом Риду и даље његовим гребеном до Брегалнице, па онда левом обалом ове реке до више Д. Балвана, и потом, прелазећи на њену десну обалу, до виса Лозена закључно. Што је пак најинтересантније, са њом су били у ватреном додиру само 1. батаљон IV пука на десном крилу Жежевог Брда и чета 2. батаљона истог пука, која се, дошав са предстража, бејаше развила десно од њега. Иначе, на фронту двеју чета 2. батаљона IV пука у центру и на левом крилу тога положаја, према којима се непријатељске трупе опет беху за нешто повукле у назад, као и на фронту XVII, који се само беше помакао до испред оруђа 8. и 9. батерије на предњем нагибу Средњег Рида, тога додира није било. Управо, он је био одржаван искључиво артилеријском ватром, коју су производиле наше батерије на Средњем Риду и бугарске батерије на положајима леве обале Брегалнице, иза Д. Балвана и Караормана.

Оволика неактивност на нашој страни, после онога што се беше догодило на Средњем Риду, Бугарима је била добро дошла, те, када напослетку увидеше да се на овоме месту немају чега плашити, почеше поступно напуштати дотадашњи свој резервисани став и припремати удар на другој страни са преосталим резервама, рачунајући ту неангажоване батерије и један батаљон 52-ог, два батаљона 24-ог и три батаљона 51-ог пешадијског пука. У том, дакле, циљу, једна брдска батерија, између 10.30 и 11 сати пре подне, прешла је преко штипског моста и отишла да се пласира испод јужног ребра Жежевог Брда за тучење седла и Лојзанског Рида. После ње појавише се на мосту најпре једна, а потом још две пољске батерије, које одоше кочанским друмом, с тим да се поставе за дејство: прва на коси западно од Чардаклије, где је раније била деснокрилна прихватница 2. батаљона IV пука, а остале на Јанковом Риду, одакле ће ставити под ватру Жежево Брдо. Доцније наиђоше преко

моста још две или три пољске батерије, које се пред подне поставише десно и лево од друма Штип-Велес, од прилике у висини Црвене Чуке, после чега одмах почеше својим метцима шарати више у правцу десног крила Јежевог Брда, а мање у правцу седла. Најзад, око 1 сата по подне почеше прелазити преко моста напред означених шест батаљона. Прва два се одмах упутише просторијом североисточно од друма Штип-Велес ка десном крилу Јежевог Брда, а остали просторијом југозападно од друма ка седлу.

3. — Борбе на доњој Злетовској реци.

I

Око 3 сата изјутра, у логору Дунавског дивизијског коњичког пука, код тако зване лесновске карауле у котлини источно од села Добрева, настала је била велика живост. Пук је, по синоћњем одобрењу команданта Моравске дивизије II позива, да не мора да чека смену, отпочео да се спрема за одлазак на Страцин, на велико задовољство његових војника, који су једва дочекали да, после дуготрајне службе на предстражи, једном и они оду у резерву. Али, на велико изненађење ових, испало је друкчије. Командант пука, потпуковник Никола Цоловић, наскоро је добио извештај да су Бугари напали његова стражарећа одељења, па, без предомисљања, донео је одлуку да се не користи напред поменути одобрењем, које му је лакомислено било дато, већ да се одмах крене у сусрет непријатељу, Да није то учинио, његов део фронта остао би био потпуно оголићен.

Од прилике око 4 сата, пук је у касу пошао ка Злетовској реци. Код села Добрева, пак, стигоше му прецизнији извештаји о нападу Бугара, после чега његова два ескадрона одјурише на вис Караменик, изнад Ратавице, и к. 624, западно од Зле-това. А што се тиче трећег ескадрона и митраљеског одељења, они се мало после помакоше до села

Древена, да би се нашли ближе десном крилу 2. батаљона II пешадијског пука мајора Мирослава Пилетића, који је на положају испред самог манастира и села Леснова већ био одбио напад Бугара, упућен против њега.

На фронт коњичког пука и овог батаљона наишла је била самостална бригада бугарске IV дивизије, подељена у две колоне. Лева, која је имала у своме саставу три батаљона 31. пешадијског пука, упућена је била ка Корији и Кали, а десна, коју чињаху три батаљона 8. пешадијског пука, и за којом је као бригадна резерва наступао четврти батаљон из истог пука, имала је задатак да обухватним дејством преко Леснова и висова источно од Добрева оној првој олакша освајање ових положаја. Десна колона, прошав без сметње кроз Злетово, где се завршаваше лево крило стражарског низа Дунавског дивизијског коњичког пука, обрнула је полудесно и продужила уз брдо ка манастиру и селу Леснову, односно ка положају 2. батаљона II пешадијског пука. При избијању на површину брисаног простора испред тамошњих наших ровова, који је по дубини износио 500—600 метара, била је дочекана јаком унакрсном ватром овог нашег батаљона, која јој, како је беше затекла у густим колонама по принципима ноћног напада, од прве нанесе велике губитке. После кратког колебања, она је ипак продужила да гура даље, па је делимично била доспела и до јуришне даљине, где је наши дочекаше бомбама, после чега је одмах обрнула леђа и сјурила се на ниже. Лева колона, која беше ударила на Караменик, међутим, када са овог положаја припуцаше стражарећа одељења Дунавског дивизијског коњичког пука, отпочела је била да се развија за борбу, ширећи се у десно ка Злетову, да би добила фронт и према к. 624. Даље је наступала тако споро, да је њен први борбени ред још био у долини Злетовске реке, када приспеше два ескадрона напред именованог коњичког пука на Караменик и напред поменутој коту.

БРЕГАЛИЧКА БИТКА
ДЕСНОВАЦ

Око 6 сати изјутра отпоче дејствовати бугарска артилерија са положаја на левој обали Злетовске реке. Уздајући се у ефекат њене ватре, десна колона опет налете на положај код Леснова, а тако исто и лева пође одрешитије напред. Она прва и по други пут је била одбијена, после чега је у камењару на доњој ивици брисаног простора оставила свега један батаљон, а са осталим се коначно беше повукла ка Злетову. Она друга, међутим, успела је најзад око 7 да потисне наше ескадроне, те се ови повукоше ка к. 726, западно од села Древена, односно ка предњем положају Корије, где им се придружише трећи ескадрон и један вод коњичког митраљеског одељења, док се други вод бејаше попео на положај деснокрилне чете 2 батаљона II пешадијског пука. Од тога момента, пак, код леве колоне опет настаде затишје, које је било и сувише дуго да би се могло мотивисати искључиво чекањем на долазак артилерије. Биће да је она зазирала за свој десни бок због неуспеха десне колоне.

На тај начин, уз Дунавски дивизијски коњички пук, у борби на доњој Злетовској реци ангажован је био од трупа Моравске дивизије II позива само 2. батаљон II пешадијског пука, који је својим згодним положајем и јуначким држањем, као што смо горе видели, успео био да укочи нападни елан читаве једне бригаде. Остале трупе ове дивизије, коју догађаји затекоше у недовршеном распореду, маневровале су у позадини, изводећи разноврсне задатке, скопчане са несразмерном величином дивизијског фронта и условљене неизвесном ситуацијом и овде, и на дивизијском левом крилу, што ће рећи код III пешадијског пука, и на фронту суседне Шумадијске дивизије I позива. Три чете I батаљона II пешадијског пука и 3. брдска батерија биле су јутрос рано помакнуте са Печенице, односно са превоја између Поникве и Буковца, ка Којнаровском Брегу, да би се нашле ближе нападнутом 2. батаљону, па по по-

дне пребачене на положај између села Добрева с једне и Илиног Крста и Леснова с друге стране, да би поменутом батаљону заштитиле бок и позадину, ако би непријатељ, што је на сваки начин требало очекивати, успео да одбаци коњицу са к. 726. I пешадијски пук, намењен по првој замисли да образује дивизијску резерву код села Мушкова, бејаше се најпре растурио, па се опет почео прикупљати, али не код именованог села, већ ка линији Чакалиште-Поникве према Кали и Корији, у правцу којих се у велико беше испољно непријатељев напад. Његов, дакле, 1. батаљон јутрос рано је био посео Чакалиште ради везе са трупима Шумадијске дивизије I позива на Црном Врху. Његов 4. батаљон задржан је био на к. 1024, односно на самом савијутку косе која везује Чакалиште са Пониквом, где је имао да послужи као резерва за 1. батаљон свога пука на Чакалишту и 4. батаљон II пука на Поникви. А што се тиче 2. и 3. батаљона и митраљеског одељења, они извршише пројектовани марш за њихов пук гребеном преко Поникве и Буковца, до села Мушкова, па су се око подне оданде кренули натраг истим путем. Најзад, од Моравског пољског артилеријског дивизиона, 1. и 3. батерија се беху распоредиле на Чакалишту, док је 2-га узалудно покушавала да се попне на Поникву.

11

Од бугарске VII дивизије око 3 сата изјутра предузеле су биле напад преко Злетовске реке и Брегалнице обе крилне колоне, док међутим средња, која је требала наступати прско села Лепопелаца, бејаше се за овај мах уздржала од напада. Свакако је чекала да јој десна одмицањем у правцу Дрснека и лева заузимањем што више терена у углу између напред именованих река претходно осигурају бокове.

Десна колона, коју чињаху 26. пешадијски пук и три пољске и једна брдска батерија, потисла је мртве страже и прихватнице деснокрилног 1. батаљона XIX пешадијског пука десно и лево од села Бучишта, између Болошице и речице која протиче кроз село Стрмош, после чега се једним својим делом одрешито бејаше упутила ка положају код села Дренека. Овим је нагнала на повлачење и предстражне делове суседних батаљона, премда ови не беху директно нападнути. Тако, дакле, мртве страже левокрилног 1. батаљона V пешадијског пука, које осматраху Злетовску реку од ушћа Болошице до близу села Пишице, повукоше се ка својој прихватници на највишем ћувику Калишта више села Гајранци. Мртве страже левокрилног 2. батаљона XIX пука, које осматраху Злетовску реку од речице која протиче кроз Стрмош до села Ратавице, такође се одмакоше од ње, па потом и оне и њихове прихватнице стадоше се под јаком артилеријском ватром, коју су добиле са положаја с оне стране именоване реке, повијати поступно својим левим крилом ка потпорници на Озрену.

Брдска батерија, која је пратила пешадију ове бугарске колоне, у току наступања променила је неколико положаја и са ових је гађала час одступајуће предстражне делове 1. батаљона XIX пука ка Дренеку, час опет левокрилну прихватницу 1. батаљона V пука на Калишту и истакнути вод 2. батаљона из истог пука на к. 625 између Пестришина и Трола. Њеном ватром био је захваћен и Шумадијски дивизијски коњички пук на положају код Пестришина, због чега је око 6 сати изјутра журно одступио ка Алачугама. Под утицајем њене ватре, најзад, прикупљени делови 1. батаљона XIX пешадијског пука на дречком положају и не сачекаше пешадијски напад, већ око 7 сати изјутра напустише тај положај и повукоше се на задњу нижу косу његову наспрам Костомара, иза које се после искупише и остали. Два батаљона бугар-

ског 26. пешадијског пука, који су били лансирани у гоњење, док су друга два била заостала на коси изнад села Лезова, према томе, доста рано постигоше оно ради чега је њихова колона овим правцем била упућена. Уједно они овим задобише основну тачку, под чијом се заштитом после згодно поставише батерије њихове колоне за гађање наших трупа: с оне стране Болошице од Калишта до иза Кукова: две пољске на југоисточном делу Лезовског Рида изнад села Лезова; једна пољска на к. 546 источно од села Зарапинци, и напред поменута брдска испод к. 707 на Костомару, који је чинио саставни део освојеног дречког положаја.

Левокрилни 2. батаљон XIX пешадијског пука, неузнемираван од Бугара, остао је све до 1 сата по подне на Озрену, па је тек онда отпочео да се поступно повлачи ка Горуну. Деснокрилни 1. батаљон пак, остао је на напред поменутој ниској коси и иза ње до 3 сата по подне, када је почео да се једном по једном четом, користећи једну плитку јаругу, пребацује ка положају на јужном ребру Арбачишта, северно од Шениковског Рида и западно од Д. Стубле. Иначе, батерије Шумадијског пољског артилеријског пука, којима је на домаку био изгубљени дречки положај, већ у велико су стајале спремне за дејство, и то: 1-ва на ћувику између Грамаде и Арбачишта, 3-ћа на Арбачишту, 7-ма и 9-та на крајњем левом крилу овог положаја југозападно од Г. Стубле и 8-ма одмах испод Црвеног Рида, североисточно од овог села. Али сем 8-ме, која је ради реперисања предтерена уз хаубичку бацала с времена на време по који метак, ни једна није дејствовала, из разлога што су се Бугари на освојеном положају добро чували да не изазову њихову ватру истицањем згодних мета за гађање. А што се тиче 3. и 4. батаљона XIX пешадијског пука на Црвеном Риду и Црном Врху, код њих се између 4 и 5 сати по подне беше догодила ова промена: две чете 3-ег сишле су са Цр-

веног Рида да утврде његово југоисточно подножје ради евентуалног прихватања 1-ог и 2-ог, ако би Бугари којим случајем нагрнули недовољно осигураном просторијом у реону Моравске дивизије II позива.

Лева колона, пак, коју сачињаваху два батаљона 22 пешадијског пука са једном пољском батеријом, прешла је Злетовску реку и Брегалницу код Уљараца и Крупишта, па, пошто је потиснула мртве страже деснокрилног 1. батаљона V пешадијског пука, приметнула је борбу са њиховим трима прихватницама на положајима Петрина Чука — Гранчирица. Ове три чете најпре јој дакле понудише енергичан отпор и по том, између 7.30 и 8 сати изјутра, повукоше се ка главном положају њиховога пука — Шаренковцу и његовом ребру код карауле испред Г. Трогераца. Угрожена овим у свом десном боку, и деснокрилна чета у предстражном поретку левокрилног 1. батаљона, премда још не беше директно нападнута, морала је сада напустити свој прихватнички положај код села Пинице и повући се у пуковску резерву.

По избијању на линију Петрина Чука — Гранчирица, колона је застала у очекивању да јој приђе батерија, али понајвише да је у даљем нападу потпомогну друге трупе с десна. По јачини отпора на овим предњим положајима увидело се дакле да је њена снага била недовољна и за освајање главног положаја, који ће свакако још одсудније бити брањен. Значи, искрснула је потреба да је у продужењу њеног десног крила потпомогну свеже трупе из дивизијске резерве, која бејаше задржана код села Врбице, за средњом колоном.

Ова последња, т. ј. средња колона, коју чиняху 23. пешадијски пук и три пољске и једна брдска батерија, још увек је чекала свој ред код села Лепопелаца са предњим деловима у равници на десној обали Злетовске реке између Лезова и Гујиновца, куда су били пребачени знатно доцније

по повлачењу мртвих стража на левом крилу 1. батаљона V пука са тога одсека. Њој је дакле много сметао наш отпор на трогерачким висовима у њеном левом боку. Мимо тих импозантних висова, за чије се освајање трупе, упућене против њих са југоистока, осетише, као што смо напред видели, немоћне, није смела проћи, док не буду и са северистока нападнути довољно јаком снагом, коју је могла лифировати само дивизијска резерва.

Поменута резерва, која је у своме саставу имала два батаљона 14. и два батаљона 22. пешадијског пука са две пољске батерије, кренута сад након из села Врбице, стигла је око 9 сати пре подне на Злетовску реку лево од средње колоне, па, пошто се беше прикупила у тамошњим јаругама, отпочела је да се развија у два правца. Два батаљона 14. пука, којима ће после следовати једна батерија, пошто пређоше реку између Гујиновца и Пишице, упутише се трогерачким висовима, које су имали нападати у садејству леве колоне, чија је батерија већ била почела својим шрапнелима обасипати врх Шаренковца и ребро код карауле. Два батаљона 22. пука, за којима ће се после кренути друга батерија, пошто прегазише Злетовску реку између Гујиновца и утока Болошице, дириговаше се ка највишем њувику Калишта. Прва два су наступали одређито, а друга два тако лагано, као да су имали задатак само да занимају наше слабе трупе према себи, док не буду освојени висови око Г. Трогераца, са чиме би био условљен и пад Калишта, па да после поново образују дивизијску резерву.

Упоредо са батаљонима 22. пука пошла је била и средња колона. Њени пак батаљони и батерије ударише уз Болошицу, па код Лезова скренуше ка к. 625 између Пестришина и Трола.

III

До тог времена бугарски напад се, дакле, оцртаваше само у углу између Злетовске реке и Бре-

галнице, те и командант V пешадијског пука, пуковник Алекса Радовановић, бејаше се забавио искључиво организовањем одбране на Шаренковцу и његовом јужном ребру на коме се налажаше трогерачка караула. Поред једне чете из потпорнице свог 1. батаљона која се бејаше затекла као стална посада у подигнутом утврђењу на врху Шаренковца (к. 680), он је овде накнадно био распоредио 4. батаљон из своје пуковске резерве. А кад се 3-ћи бејаше повукао са предтерена и измешао са 4. батаљоном, вратио је у пуковску резерву по две чете и из једног и из другог, тако да је на положају било остало пет чета. Сада пак, кад је приметио обухватни маневар Бугара из околине Лепопелаца ка трогерачким висовима и Калншту, повучене чете напред означених двају батаљона у пуковску резерву ставио је под команду команданта 1. батаљона, с тим да их, поред своје левокрилне потпорничке чете, употреби на предњој ивици косе северозападно од Шаренковца. А потом, кад је најзад јасно уочио и обилазни маневар Бугара од Лепопелаца преко Лезова ка к. 625 између Пестришина и Трола, са три чете 2-ог и једном четом 1. батаљона, и то оном која се пре кратког времена беше повукла са прихватничког положаја код Пишице, похитао је да обезбеди Рујан (к. 701), који је за посаду имао само једну чету 2-ог, без једног вода деташованог на напред поменутој коти.

Под својом командом он је имао и 7. батерију Дринског пољског артилеријског пука. Она се беше пласирала на коси северозападно од Шаренковца, и одатле је била узела да гађа два батаљона 14. пешадијског пука из доскорашње дивизијске резерве који се беху упутили ка тој коси и Шаренковцу просторијом између Гујиновца и Пишице. Када се пак ови заклонише у подножју висова, један њен вод био је послат ка Г. Трогерцу да, гађајући низ увалу десно од карауле, потпомогне одбрану и тог дела фронта. Овај вод та-

јаше појавила у равници, за леђима напред помених бугарских двају батаљона. Импресиониран овим, командант пука, пуковник Радовановић, издаде наређење да се цела батерија рокира ка Рујну.

Одмах после тога, ситуација на Шаренковцу и ребру код карауле отпоче се нагло погоршавати. Артиљеријска ватра, која долажаше са две стране, сваким часом постајаше све несносија. Тамошњим нашим трупима уједно поче досађивати и пешадијска ватра, јер бугарска пешадија, која је дотле била ван пушчаног домета, сада им се стаде лагано приближавати широким фронтом. Два батаљона 14. пешадијског пука из дивизијске резерве већ се дакле бежу поравнали са двама батаљонима 22. пука из леве колоне, те сад сва четири приступише извођењу пројектованог концентричног напада. У борбу се сада умешаше Моравски дивизијски коњички пук из састава наше армијске коњице и 4. батерија Дринског пољског артиљеријског пука, гађајући косом ватром крајње лево крило бугарског нападаног поретка, и то: пук са Кијовог Брда, на које се специјално ради тога беше и попео, а батерија са свог јутрошњег положаја на вису Копа. Благодарети тој њиховој интервенцији, чији се ефекат посредним путем беше пренео и на цео борбени фронт напред побројаних бугарских трупа, наступање ових даље је било вршено веома лагано и опрезно. При свем том, наша посада на Шаренковцу и ребру код карауле, који својом конфигурацијом нуђаху бугарској артиљерији згодну мету за гађање, најзад се под силном артиљеријском ватром отпоче колебати. Настаде дакле повлачење појединачно и у мањим групама, најпре мало по мало, па после све више и више, тако да пред подне од пет чета тамо остадоше само њихови остатци под јуначким командантом 3. батаљона, потпуковником Костом Ценићем. Већ је дакле изгледало да ће напред означени наши положаји ускоро бити изгубљени, што је послужило за повод команданту армијске ко-

њице да скине Моравски дивизијски коњички пук са Кијовог Брда. Али на срећу, већ су биле близу трупе Моравске дивизије I позива, које овамо хитаху из армијске резерве.

Таква је дакле била ситуација на десном крилу од скора проширене у лево, ка Рујну, главне одбранбене линије V пешадијског пука. На левом пак крилу ове, око Рујна, и још више у лево, што ће рећи у захвату наше Коњичке дивизије која већ бејаше узела на себе да попуни постојећу празнину између левог крила Треће и десног крила Прве Армије, догађаји се развијаху овако.

Командант Коњичке дивизије, освануле у Барбареvu, Кнез Арсен, чим је око 6 сати изјутра спазео распрскавање бугарских шрапнела над Дренеком, наредио је да му се пукови спреме за покрет. Мало после, око 6.30, одаслао је у том правцу III коњички пук да помогне нападнутим трупaма Шумадијске дивизије I позива, и овај је потом избио на Шениковски Рид и тамо остао до после подне, када је, без једног ескадрона остављеног код села Стројисаваца, био враћен у састав своје дивизије код села Кукова. А што се тиче осталих јединица ове, оне су се око 7 кренуле правцем преко Челебинског Трла и Камените Струге у помоћ нападнутом левом крилу Дринске дивизије I позива. I коњички пук, који је са 1. коњичком батеријом био у претходници, отпочео је око 8.30 пристизати на к. 691 изнад села Кукова. После извесног времена продужио је кретање за село Тмол, обилазећи Алачуге, да би избегао бочну артилеријску ватру, без батерије која је убрзо била враћена на напред поменуто коту да се тамо припреми за дејство. По изласку из Тмола, а то је било око 10 сати пре подне, сјахао је за борбу пешке на уској косици испред виса Оџака (к. 668), фронтом према селу Пестришину и к. 625 између овог села и Трола, на којој је истакнути вод 2. батаљона V пешадијског пука тада био нападнут предњим де-

ловима бугарског 13. пешадијског пука од села Лезова. II коњичка бригада, која је са 2. коњичком батеријом маршовала у главнини, зауставила се беше на пристојној даљини. Њен II пук је, заједно са Шумадијским дивизијским коњичким пуком, који се због артилеријске ватре беше повукао са Алачуга, предузео осигуравање 1. коњичке батерије и левог бока и позадине I коњичког пука према Дренеку, маневрујући по гребену: он северно, а овај други јужно од Кукова. Међутим, IV пук је са 2. коњичком батеријом био задржан на Челебинском Трлу због нејасне ситуације на правцу Шумадијске дивизије I позива.

У том, око 10.30, бугарски 13. пешадијски пук избио је на к. 625, где га поче гађати 1. коњичка батерије са к. 691. Ову пак поткупише бугарске батерије са Костомара и к. 546 изнад села Зарапинци с оне стране Болошице, те је после кратког времена принудише да обустави ватру и да се повуче за нешто у назад, да би се могла понети само са оном на Костомару. После тога тај пук ипак није продужио у правцу додељеног му првобитног циља, него је окренуо свој фронт према левом крилу V пешадијског пука, на коме је сада, по доласку појачања са трогерачких висова, било пет чета. Управо, три батаљона му се развише према Рујну, и између 11.30 и 12 сати, док су се још увек распрскавали бугарски шрапнели над нашом истакнутом четом на највишем ћувику Калишта, отпочеше наступати тим новим правцем, потпомогнути ватром својих батерија, које дејствоваху: једна са заузете к. 625, а остале из равнице северно од Трола. Један пак батаљон, ради осигуравања десног бока осталих према нашој коњници код Кукова и Тмола, био је упућен на ћувик северо-западно од Пестришина, који је под именом „к. 550” остао чувен због крвавих борби које се су-трашњега дана на њему одиграше. Избијајући на њега, тај батаљон је изазвао: у подне ватру ми-

траљеског одељења I коњичког пука са косице испред Оцака и у 12.30 рокирање двеју чета V пука са Рујна у лево ка овом коњичком пуку.

На Рујну је по жељи команданта V пука требала да се постави 7. батерија Дринског пољског артилеријског пука, која је сада, у пратњи једне чете 4. батаљона, пристизала из околине Г. Трогераца. Али је већ било доцкан, јер једини нагиб којим би се она могла попети горе, већ у велико је био тучен бугарском артилеријском ватром. У осталом, на том шиљастом положају њој и није било место. Боље би било да је покушала дејствовати са широког седла између Рујна и трогерачких висова. Али за њу ни ту није било погодног положаја за дејство, услед чега командант пука, да би је само скинуо с врата, издаде јој наређење да се повуче у село Судих, одакле је после заобилазним путем преко села Буриловца и Мечкујевца отишла, стално праћена напред поменутом четом, ка селу Тмолу и положају I коњичког пука, те да тамо, са надом да ће бити изван домашаја бугарске артилеријске ватре, окуша срећу.

4. — Борбе на њорњој Злетовској реци

Као што нам је већ познато, усамљени 2. батаљон III пешадијског пука II позива на Банковом Чукару био је нападнут обухватно: са планине Курмине и из села Емирице. После жестоке неравне борбе, у коју се од самог почетка беше умешала бугарска артилерија са к. 1472 између села Поникве и села Лопена, он је најзад између 5 и 6 сати изјутра био сјурен у Злетовску реку, одакле је после продужио одступање кроз село Дренак, трпећи ватру једне бугарске батерије која дотле беше изведена на освојени положај. Бугарских шест ополченских батаљона, колико је оперисало овим правцем са задатком да се преко Банковог Чукара дохвати Чатал Чесме у позадини наших истакну-

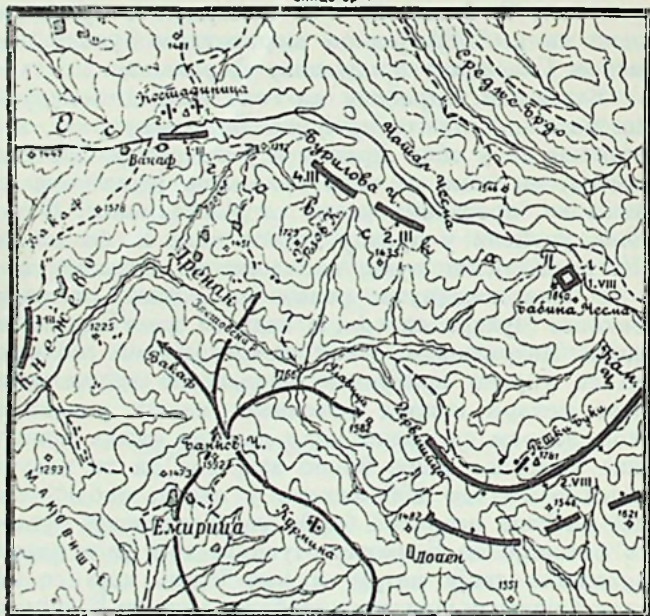
тих трупа у реону Цар Врха, пак, пошто се прикупише и уредише, поново се ставише у покрет. Један батаљон оде полулево, да поседне северозападне падине Вакафа (к. 1453) према истоименој коси с оне стране Злетовске реке, ради заштите левог бока осталих. Три се упутише за нашим одступајућим батаљоном. А два скренуше полудесно преко к. 1166 у долини Злетовске реке ка десном боку 2. батаљона VIII пешадијског пука, односно ка к. 1582, једном маркантном ћувику под именом Главица у продужењу Дервишице.

Батаљони, одређени да гоне напред поменути наш батаљон, пошто пређоше Злетовску реку, зауставише се у селу Дренку и у подножју Орловог Камена, на коме се сада налажаше једна чета 4. батаљона, пребачена овамо са Костадинице. Батаљони, упућени у правцу десног бока 2. батаљона VIII пешадијског пука, нападоше на Главицу, која је била поседнута: раније са једним, по паду Банковог Чукара са три, а сада са шест водова и једним митраљезом. Због њеног јајастог облика, они се управо привукоше некажњено до на двадесет метара испред тамошњих наших ровова и јаком ватром са овако мале даљине одмах принуђише тамошње наше бочно закриље да се повуче за једно 100 до 200 метара у назад, после чега опет настаде огорчена борба уз асистенцију бугарске батерије са Банковог Чукара, која је и овамо управљала своју ватру, и још једне, која се од скора бејаше појавила на гробу планине Курмине.

Око 3 сата по подне, чета 4. батаљона III пешадијског пука, која бејаше послужила за прихват потученом 2. батаљону, била је одбачена са Орловог Камена, после чега Бугари покуљаше на овај положај, где буду дочекани ватром, од скора приспелих са Костадинице и распоређених у подножју Буриловог Рида, осталих трију чета истога батаљона. Под утицајем те ватре, а и бочне ватре наших брдских батерија са Костадинице, они се овде по-

колебаше, па се онда вратише натраг у подножје, не испунивши задатак да освоје Чатал Чесму. А што се тиче бочног закриља 2. батаљона VIII пешадијског пука, које је временом било ојачано још једним водом, оно је од прилике у времену када се на горе показани начин поломише копља на Орловом Камену, било одбачено у шумовиту јаругу из-

Скица бр 4

Размер 1:120000—Евиденцијска 100 м

Наступање Бугара преко горе Злетовске реке: ситуација 17 јуна
по подне

међу Главице (к. 1582) и северног огранка Дервишице који се спушта ка Злетовској реци спрам Чатал Чесме. За VIII пешадијски пук веома осетљива Чатал Чесма, према томе, била је спасена, али је десно крило његовог 2. батаљона било сада обухваћено.

Напред наведених шест батаљона, за којима око 10 сати пре подне отпоче по деловима да се пребацује грebenом планине Курмине ка Банковом Чукару општа резерва од четири батаљона, представљаху дакле одсудно нападно крило Македонско-Једренског Ополчења, за разлику од демонстративног, коме опет принадаху пет до шест батаљона. Ово друго, т. ј. демонстративно крило, пак, било је распоређено на коси западно од села Лопена, идући ка напред именованој планини, према Дервишици, и попречке на трима дугачким косама које се одвајају од Дервишице, Камените Чесме и Цар Врха и пружају међу дубоким и шумовитим урвинама изворних кракова реке Белине и ка усамљеном маркантном вису, званом Китка. Задатак му је био да штити десни бок и позадину одсудног нападаног крила и опште резерве за време док предузети дубок и веома ризичан обилазни маневар преко Банковог Чукара ка Чатал Чесми не буде крунисан успехом, и уједно да олакша извођење тога маневра занимајући наше трупе пред својим фронтом.

Трупе на косама десно и лево од Лопена, као што нам је познато, приметиле су биле борбу онда када стадоше дефиловати испред Дервишице ка планини Курмини батаљони, одређени за напад на Банков Чукар. Пошто се дакле беху примакле Дервишици, односно положају у центру 2. батаљона VIII пешадијског пука, оне се ограничише на вођење ватрене борбе уз садејство једне батерије која је за њиховим леђима почела дејствовати између 3.30 и 4 сата изјутра. Трупе на коси према Каменитој Чесми, пак, отпочеле су се биле мешкољити око 4 сата изјутра, отварајући слабу пушчану ватру са велике даљине, из чега се после поступно изроди и напад, за време чијег извођења оне доспеше до на 200 метара испред ровова левог крила напред поменутог нашег батаљона. Но, после извесног времена, због бочне ватре са Ретки Буки, ове се трупе по-

вукоше за нешто у назад и сакрише у шуми, па око 3.30 поново се примакоше напред именованом нашем положају и обновише ватрену борбу. Најзад, трупе са Китке стадоше се око 8 сати изјутра, праћене једном брдском батеријом, примицати Цар Врху. Али су на пристојној даљини биле задржане ватром предњих делова 3. батаљона VIII пешадијског пука и једног вода 5. брдске батерије, изведеног на положај одмах десно од к. 2085. То исто поновиле су и у 6 сати по подне, с том само разликом што их је сада потпомагала и једна брдска батерија са западне падине Рујна. Но и тај покушај није боље прошао, јер га је осујетила својом ватром 4. батерија Дунавског пољског артилеријског пука, која бејаше око 4 сата по подне овамо стигла са Св. Воде заједно са 4. батаљоном IX пешадијског пука, који је био рокиран од Криве Паланке и по доласку распоређен на седлу између Цар Врха и Чукарка, односно између к. 2085 и к. 2051.

Ови, у разво време и независно једни од других предузимани демонстративни напади нису тамошњим нашим командантима много сметали у збрињавању њиховог десног бока који им је био угрожен нападом непријатељевим са Банковог Чукара. Командант VIII пешадијског пука, пуковник Душан Стефановић, на пример, кад је сазнао да је овај усамљени вис пао непријатељу у руке, послао је команданту свог 2. батаљона као појачање један вод 5. брдске батерије и две чете 1. батаљона из своје одредске резерве. А кад је био извештен да је посада на Главици запала у тежак положај, упутио му је и други вод напред поменуте брдске батерије са двама четама 4. батаљона. Благодареви тим појачањима, пак, командант 2. батаљона, потпуковник Никола Пејчић, имао је могућност: и да чврсто држи свој несразмерно широки фронт, и да поступно ојачава своју посаду на Главици, док не беше достигла јачину од седам водова и једног митраљеза, и у-

једно, у колико му је кратак домет наших брдских топова допуштао, туче артилеријском ватром и бугарску пешадију у подножју Орловог Камена, не дајући јој да се рашири у десно и дохвати косе која из долине Злетовске реке директно изводи ка Чатал Чесми. Благодаревши тим појачањима, он је, најзад, и могао по губитку Главице да поколебано своје крајње десно крило помоћу свежа три вода и једног митраљеза задржи на северном огранку Дервишице и осигура од дубљих обухватних и обилазних покушаја непријатељевих, са наслоном на заостале две чете 1. батаљона у одредској резерви, које за сваки случај, као леђна заштита осталим трупам на Цар Врху, поседоше Бабину Чесму.

Командант Моравске дивизије II позива, међутим, чим је био извештен о паду Банковог Чукара, предложио је штабу Прве Армије да се VII пешадијски пук, који је јутрос у 5 сати, заједно са 4. брдском и 1. батеријом Дунавског пољског артилеријског пука, одмаршовао из Кратова и Нежилова за Страцин, врати натраг, те да потпомогне III у преотимању овог изгубљеног положаја, што је одмах било усвојено. Напред побројане јединице биле су дакле заустављене код села Талишманаца са наређењем да му се VII пук и пољска батерија ставе на расположење за наведену сврху, а да се брдска батерија пошаље на Цар Врх. Но убрзо следовала је измена да брдска батерија остане код пука, а пољска да оде тамо куда је требала да одмаршује брдска.

VII пешадијски пук са 4. брдском батеријом после тога удари преко села Кратова и Нежилова ка Костадиници, на којој је стационирала резерва III пука са 1. и 2. брдском батеријом. Пољска батерија, пак, у путу је добила накнадно наређење да дође код Криве Паланке, а у место ње на Цар Врх је са положаја испред ове вароши, као што смо већ видели, била упућена, заједно са 4. ба-

таљоном IX пешадијског пука, 4. батерија из њеног пука.

5. — Борбе на Кривој Лакавици и Вардару

I

Чета XV пешадијског пука II позива у Лесковици и њен деташовани вод у Согрлу, чија стражарећа одељења у долини Криве Лакавице беху уништена, када се пред њима изненадно појавише Бугари, прснули су уз брдо. Па потом, пропустивши да упале гужве сена које су за давање узбуне биле спремљене на гребену планине Серте, одјурили су низ јаруге ка Орла Бајиру. Побочница 1. бригаде бугарске II дивизије од два батаљона 9. пешадијског пука, упућена овуда, после тога је без сметње избила на планински превој изнад Лесковице и вис Голошац (к. 895) северозападно од овог села.

Посада положаја Чанак Тепе на гребену напред именоване планине изнад села Пиперова и Гарвана од једне чете XV пука и једног ескадрона и митраљеског одељења Тимочког дивизијског коњичког дивизиона II позива, алармирана пуцњавом која је извесно кратко време трајала код стражарећих одељења у долини Криве Лакавице испред ње, благовремено се беше развила за одбрану. Благодарети околности што су Бугари, обманути произвољним исказима мештана о њеној јачини и саставу, после веома споро надирали, она је тек око 7 сати изјутра, пошто јој бејаше приспео од карауле Шобе још један ескадрон, била потиснута ка селу Пештерници. Главнина напред означене бугарске бригаде која је оперисала овуда са задатком да се прогура ка Криволаку, пак, потом је продужила наступање низ тамошње изломљене и испресецане косе лангзасте ка вису Гробиште изнад села

БЕСКОВАЦ

Вучјег Дола и селима Пештерници и Бруснику, наравно без пољске артилерије коју је, због врлетног терена, морала оставити у долини Криве Лакавице.

Усамљена чета XV пука II позива код Конче, изненађена на исти начин као и делови у Лесковици и Согрлу, бејаше се предала. Упућена овим правцем 2. бригада бугарске II дивизије, пак, после је продужила мањим делом ка Демир Капији, а већим ка струмичкој железничкој станици, ка којој је наступала и 3. бригада бугарске VII дивизије од Попчева и Костурина.

Ова последња, т. ј. 3-ћа, према себи је имала само 1. батаљон XIV пешадијског пука II позива, док су остали батаљони овога пука, почев од 3 сата изјутра, а у размаку од по једног и два сата, одлазили од напред именоване железничке станице левом обалом Вардара ка Пепелишту. Па ипак је веома споро надирала, благодарећи погрешној претпоставци да се на овоме делу фронта од наших трупа налазе читава два пука. Њена лева колона, пошто је потисла наше предње делове до изнад Валандова, оставила је на томе правцу један батаљон, а са остатком је скренула ка селу Терзели, док је десна лагано наступала у правцу села Плауше. Потом обе нападоше на левокрилну чету, развучену на планинском гробу изнад ових села, и тек око 10.30 сати пре подне успеше да је принуде на повлачење. Око 3 сата по подне, пак, последњи наши делови пребацише се, неузнемиравани од непријатеља, преко железничког моста на десну обалу Вардара, одакле је сутрадан батаљон одмаршовао преко Маријанске планине и Кавадара ка Градском.

Најзад, два батаљона V пука III позива били су разбијени на мостобрану испред Ђевђелије. Упућена овим правцем из Дојрана 3. бригада бугарске III дивизије око 3 сата по подне ушла је у именовану варош, одакле је после, као крајње де-

сно крило Друге Армије, имала да иде против Грка.

По поразу тих двају батаљона и повлачењу 1. батаљона XIV пука из реона струмичке железничке станице, део нашег фронта јужно од Демир Капије престао је постојати. Веза са Грцима била је прекинута, што за овај мах представљаше једну сасвим споредну епизоду у односу према догађајима који се одиграваху на Брегалници и Злетовској реци. Од бригада које изборише овај ефемеран и с обзиром на величину уложене снаге нерентабилан успех, само је она на крајњем десном крилу Друге Армије и даље имала пред собом један јасно одређени циљ. Друге две пак, сишав до мрака у долину Вардара, западоше у Њорсокак, јер даље у напред нису имале куда да наступају. Пред њима се беху испречиле Маријанске планине, чије им савлађивање и у стратегијском и у тактичком погледу није нудило ништа. Њима је дакле предстојало: или да се окрену на југ против Грка, или да се крену на север, те да, макар и овако позно, узму учешћа у Брегалничкој Битки, приметној са Србима. И одиста, увече је било наређено 2. бригади II дивизије да се сутрашњега дана изјутра упуту натраг ка селу Кончи и потом оданде удари преко села Калањева ка Бруснику према Криволаку. Бугари је нису смели дириговати право уз Вардар, куда бејаше прошао наш XIV пешадијски пук, пошто терен на десној обали ове реке још није био у њиховим рукама, него су га следећег дана тек имале заузети њихове комите.

II

Командант Тимочке дивизије II позива, пуковник Драгутин Милутиновић, извештен најпре о нападу Бугара на Дринску дивизију I позива, одмах је био око 4 сата изјутра за сваки случај послао заостали код карауле Шобе ескадрон Тимочког дивизи-

зијског коњичког дивизиона као појачање усамљеном слабом одреду на положају Чанак Тепе изнад Пиперова и Гарвана. После кратког времена, у 4.50, добио је хелиографски извештај са тога положаја да се тамо већ води борба, али њега то, и ако је у питању био слабо обезбеђени његов десни бок, није много узнемиравало. Сугериран постојећим наређењем команданта Треће Армије о евентуалној његовој офанзиви у правцу левог боча бугарских трупа ангажованих према Дринској дивизији I позива, његова пажња, и после тога извештаја, остаде прикована за положаје с оне стране Криве Лакавице између Брегалнице и села Љуботена, где је још увек владао потпун мир. Можда би се он другачије опходио да је био обавештен бар о догађајима који се беху одиграли на правцу преко Лесковице и Согрла, који је, као ближи, за његов десни бок био осетљивији од оног преко Чанак Тепе. Али о њима тада није имао ни појма, јер, као што нам је већ познато, уговорени сигнал за узбуну на гробену изнад напред именованих села није био дат.

После је, у 6.40, добио преко телефона из армијског штаба и формално наређење за прелазак у напад ради пружања потребне помоћи притешњеној Дринској дивизији I позива, те га је то још више било замајало на правцу који је, због догађаја на планини Серти, сваког часа све више губио од своје првобитне важности. У духу пак тога наређења, из кога се види да је командант армије сасвим био сметнуо с ума да је у околини Радовишта било знатних непријатељских снага и да планински гробен према њима није био довољно обезбеђен, јер XIV пук, на кога се за ову сврху рачунало, још је био далеко, одмах настадоше покрети за формирање нападних колона. На пример, 2. и 4. батаљон XIII пешадијског пука, намењени да заједно са 2. и 3. батеријом Тимочког пољског артилеријског дивизиона образују леву, односно спо-

редну колону са циљем напада на одсек између Брегалнице и села Дољана, посели су дотадашњи потпорнички положај 2-ог изнад саме Криве Лакавице испред села Драгова, што је најзад навело бугарску главну команду да на положаје према њима упути 11. пешадијски пук 1. бригаде III дивизије из армијске резерве. XV пешадијски пук био је из свог бивака поред друма одмах иза главног гробена кренут преко села Хаџи Реџепли ка селу Селце, где је, заједно са 1. батаљоном XIII пешадијског пука, 1. батеријом Тимочког пољског артилеријског дивизиона и 7. брдском батеријом, које ће тамо затећи, имао да образује десну, односно главну колону са циљем напада на одсек између Дољана и Љуботена. Најзад, 3. батаљон XIII пешадијског пука, одређен у дивизијску резерву, повукао се беше на главни гробен, односно на вис звани Тиса (к. 674), где су му се доцније требале придружити обе батерије Дринског пољског артилеријског дивизиона II позива из Вардар Чифлика.

Али у 8.10, кад је чело XV пука стигло на широку терасу иза планинског гробена Стране, одакле је требао скренути ка селу Селце, приспео је извештај о свему што се беше случило на положају Чанак Тепе и у околини села Патрика, те због тога командант дивизије одустаде од намеравања офанзиве преко Криве Лакавице, обустави даљи покрет означеног пука ка Селцу и отпоче да ствара фронт и према гробену планине Серте. Два батаљона XIII пешадијског пука, истакнута на положају изнад Криве Лакавице, остадоше у месту, с тим да штите леви бок осталих трупа своје дивизије. Па се ту код њих прикупише 1. и 3. батерија Тимочког пољског артилеријског дивизиона, од којих је 3-ћа дејствовала у правцу позадине бугарских трупа, ангажованих према IV и VI пуку из Дринске дивизије I позива, док је 2-га остала на свом ранијем положају код Драгова иза њих. Затим, 3. батаљон XIII пе-

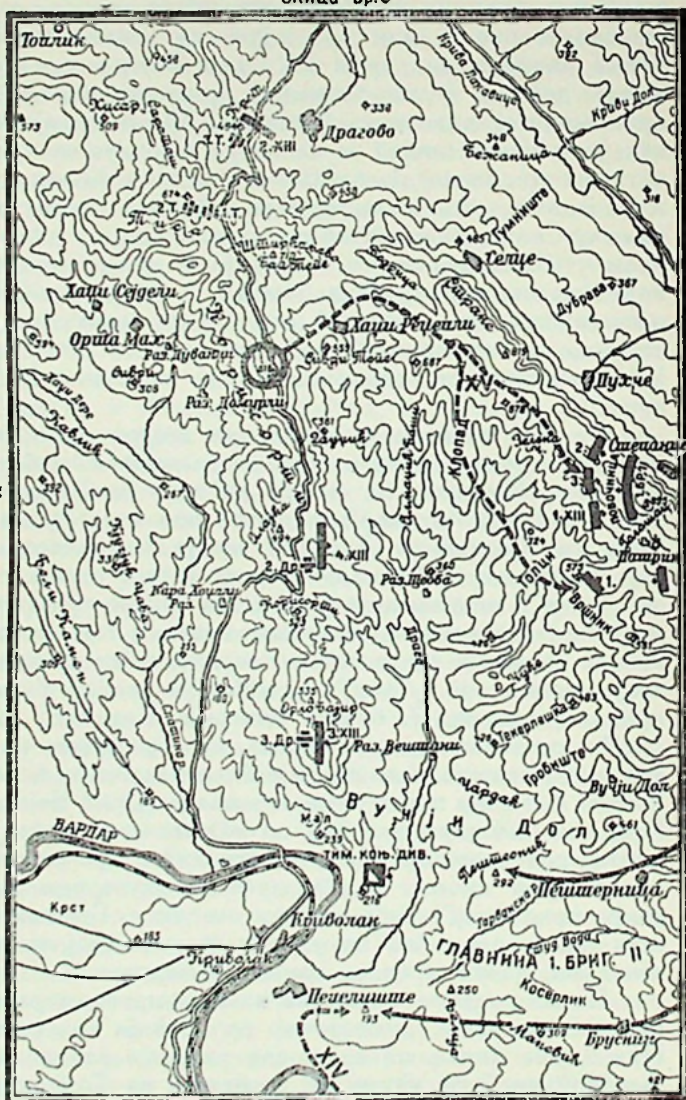
шадијског пука из несуђене дивизијске резерве отишао је око 9 сати пре подне са једном и по четом пионира низ друм ка Орла Бајиру, где је имала доћи и једна батерија Дринског пољског артилеријског дивизиона II позива. XV пешадијски пук у то време пошао је ка селу Патрику: са три чете претходничког 1. батаљона низ косу Колопад, а са једном четом овог, која је већ била скренула ка селу Селце, и осталим батаљонима, који су дотле били у главнини, терасом која је и даље водила поред планинског гребена. Најзад, 1. батаљон XIII пешадијског пука, оставив код Селца једну чету, повукао се беше око 10 сати иза гребена и после је истом терасом одмаршовао као појачање XV пуку.

Од XV пука се захтевало да најпре протера бугарске трупе које су избиле на планински гребен код села Патрика, па потом да загрози десном боку колоне која оперише преко положаја Чанак Тепс ка Криволаку. Додељен му је био задатак који је далеко превазилазио снагу једног пешадијског пука II позива, који у минулом српско-турском рату не беше испалио ни једног метка, с тим да га изводи по веома испресецаном терену, а без помоћи своје артилерије. До душе, њему је требао бити придат један вод 7. брдске батерије. Бар тако је, судећи по званичним податцима, био предвидео командант дивизије. Али то није било извршено, него је цела батерија после одмаршовала на Орла Бајир. При том, неодлучно вођен од стране свог команданта, потпуковника Николе Николића, пук је деловао врло споро, дајући времена Бугарима да своју првобитну слабу посаду на вису Голошцу, који му је први био на ударцу, у довољној мери ојача на рачун превоја изнад Лесковице.

После подужег оклевања на проширењу терасе око Зелене Чуке, југоисточно од превоја код села Пухче, два батаљона се најзад развише за напад. Левокрилни 2-ги упуту се гребеном ка Голошцу,

Скица Бр.5

Операције на Кривој Лаквици и код Кривопака: ситуација између 4 и 5 сати по подне

Размер 1:150 000 — Еквидистанција 50 м.

али је био заустављен фронталном пешадијском ватром са овог и бочном ватром двеју бугарских пољских батерија из долине Криве Лакавице. Деснокрилни 3-ћи, ојачан четом 1. батаљона, продужио је наступање терасом и, заходећи нешто мало својим десним крилом, доспео је на 700 метара испред бугарских ровова, постављених на југозападном нагибу капред означеног положаја. Али даље није ни покушавао да иде због пешадијске ватре и ватре двају брдских топова који су га одозго тукли тако рећи у теме. Даље није могао да одмакне ни 1. батаљон XIII пешадијског пука, који се, прешав једну велику дубодолину, беше развио десно од њега, обухватајући у неколико непријатељско лево крило. Најзад, три чете 1. батаљона XV пука, наступајући са Колопада преко већег броја таквих дубодолина, стигоше око 2.30 по подне на вис Вршник, одакле су требале да подухвате непријатеља на Голошцу с бока, али даље нису могле ни мрнути, јер су биле изложене косој ватри бугарских пешадијских одељења са планинског превоја изнад Лесковице. Видећи, дакле, да ће му сви напори остати узалудни, командант пука око 5 сати по подне издаде заповест за повлачење, после чега стадоше у прилично великом нeredу одступати: 1. батаљон XIII-ог и 1. батаљон XV пука ка платоу око карауле Шобе, а остала три батаљона са деташованом четом 1-ог у правцу Хаџи Рецепли, терасом којом бежу овамо и дошли.

Командант дивизије, пак, још око 3 сата по подне је са положаја изнад Криве Лакавице према Штипу био повукао 2. и 4. батаљон XIII пешадијског пука и 3. Тимочку пољску батерију на Крст изнад Драгова, а друге две Тимочке пољске батерије још више у назад, на Тису. Још тада је дакле био почео увиђати да се ближи време када ће неминувано морати прибећи чисто дефанзивним мерама. А сад, кад настаде повлачење ојачаног XV пука, морао је најзад дефинитивно приступити ор-

ганизацији и поседању нове одбранбене линије дуж гребена Крст-Штиркаљево-Караула Шоба-Орла Бајир, те око 6 сати по подне издаде наређење да се три чете 4. батаљона XIII пешадијског пука и 1. и 2. Тимочка пољска батерија са Крста и Тисе упуте ка караули Шоби.

Не рачунајући XIV пешадијски пук и дивизијску коњицу о којима ће мало доцније засебно бити говора, дивизија је на крају крајева дочекала ноћ на напред означеној одбранбеној линији, подељена у четири засебне групе: 1) на Крсту, фронтом према Кривој Лакавици, 2-ги и једна чета 4. батаљона XIII пешадијског пука са 3. Тимочком пољском батеријом и иза њих, на Тиси, получета пионира из чете чија је друга половина чувала понтонски мост код Вардар Чифлика; 2) на Штиркаљево (к. 710) и дуж друма до близу к. 616, фронтом према селима Пухче, Селце и Хаџи Редепли, 2., 3. и 4. батаљон и једна чета 1. батаљона XV пешадијског пука; на платоу око карауле Шобе, фронтом према висовима око Патрика, 1. и 4. батаљон XIII-ог и 1. батаљон XV пешадијског пука са 1. и 2. Тимочком и 3. Дринском пољском батеријом; и на платоу Орла Бајира јужно од к. 535, фронтом према висовима око Вучјег Дола, 3. батаљон XIII пешадијског пука и једна чета пионира са 2. Дринском пољском и 7. брдском батеријом.

Бугари пак нису прелазили у гоњење. Остали су дакле у планини око села Патрика и на положајима десне обале Криве Лакавице.

III

Главнина 1. бригаде II дивизије, коју сачињаваху два батаљона 9-ог и 21. пешадијски пук, није се много освртала на напад нашег ојачаног XV пука у правцу њеног десног бока. Она је, дакле, без обзира на оно што се дешавало код њене по-

бочнице на положајима око Патрика, оставила далеко иза себе заузети положај Чанак Тепе, изводећи пројектовани обилазни маневар у правцу Криволака. Њена лева, и у исто време главна колона, прошав кроз село Брусник, наступала је преко виса Ћелије ка вису Пепелишту (к. 193), где ће јој се чело између 2.30 и 3 сата по подне сударити са првим ешеленом нашег XIV пешадијског пука, долазећег од струмичке железничке станице левом, односно источном обалом Вардара. Десна и у исто време слабија колона, која оперисаше преко села Пештернице, ограничила се беше на поседање виса Пештерника, према платоу Орла Бајира јужно од к. 535, на коме се у току дана беху појавиле наше трупе, и коси између Вардара и Пепелишке реке, ка којој су се, ради заштите понтонског моста, били повукли Тимочки дивизијски коњички дивизион и чета XV пешадијског пука, одбачени јутрос са положаја Чанак Тепе, а око подне и са положаја код Пештернице.

Што се пак тиче нашег XIV пешадијског пука, који малочас узгред споменусмо, он је, маршујући форсирано по највећој врућини ссоским путем који у Демир Капији није био ништа друго до једна тешко пролазна планинска стаза, превалио пут од четрдесет и неколико километара. Издржао је дакле марш који врло лепо илуструје изванредну издржљивост наших војника, и, шта више, на завршетку његовом, а по мери како му који ешелон пристизаше на бојиште, ступао је у борбу, док се напослетку није ангажовао цео. Две чете његовог 2. батаљона, које су биле у првом ешелону, стигосе дакле између 2.30 и 3 сата по подне на Пепелишко Поље пред селом Пепелиштем и одмах из маршевног поретка развише се за борбу на самом гробену према истоименом вису, на коме се баш тада, долазећи од Брусника, појавише бугарски предњи делови. Друге две чете, пак, биле су по изласку из Демир Капије пребачене на десну

обалу Вардара, да, ако се буде могло, искористе железницу, па, како возови на том делу пруге више нису радили, продужиле су сувим, и с вечери стигле у Криволак, одакле су преко ноћи биле упућене на положај код првих двеју. Развијене две чете на Пепелишком Пољу требале су у тој новој ситуацији да послуже као бочно закриље осталим ешелонима, док буду промицали угроженим сада парчетом пута од последње окуке на Вардару до села Пепелишта, у коме их је командант пука намеравао испробати.

Око 4 сата, пак, тим парчетом пута, који се дотичним двома четама 2. батаљона налажаше сада за леђима, промаче 4. батаљон из другог ешелона. Но и овај, дошав у село Пепелиште, мораде се одмах, хватајући косом преко пепелишког гробља, развити лево од њих, те да с њима заједно застави Бугаре, који тада беху у потпуном борбеном поретку предузели наступање низ Пепелишко поље. Па најзад, око 6 сати, док је борба била у највећем жеку, приспео је и 3. батаљон, који се, као трећи, односно последњи ешелон, најдоцније беше кренуо од струмичке железничке станице. Али он није ни покушавао да дође до села, већ је из дубоко усечене обале код последње окуке Вардара дебушовао десно од двеју чета 2. батаљона, наткриљавајући у неколико борбени поредак Бугара.

Губитака код нас било је у прилично великом броју, тако да је Криволак у вече био пун рањеника. Рањени су били и сва три команданта батаљона, од којих командант 3. батаљона, капетан Мојсиле Мурић, ускоро је од задобивених рана и умро.

Најзад, око 8 сати борба се утиша. Бугарске трупе са виса Пепелишта и Пенштерника преко ноћи одступише ка положајима између Брусника и Пенштернице. Не успевши, дакле, ни да дођу до Криволака, коме су имале да теже по погрешно по-

стављеном задатку њиховој бригади од стране армијске команде, која је више водила рачуна о једном мртвом географском објекту него ли о нашој живој сили, морале су тргнути у назад, да би примиле ново опредељење. Јер им је предстојало да се, уступајући своје место 2. бригади, која је требала доћи од струмичке железничке станице преко Конче и Калањева, поступно пребаце преко положаја Чанак Тепе ка Патрику.

Управо, у резултату се показа да је њихова бригада у опште била погрешно упућена и да је услед тога за овај дан имала да забележи промашај. У место, дакле, да је са свом својом снагом, потпомогнута доцније и накнадно развијеним с њене десне стране 11. пешадијским пуком из армијске резерве, напала главну снагу наше Тимочке дивизије II позива на положајима северно од Криволака, са падом којих и судбина ове железничке станице била би решена, она, у бесмисленој тежњи да се што пре дохвати овог удаљенијег и при том у војничком погледу сасвим споредног циља, према њој, т.ј. према тој нашој живој сили, бејаше се само осигурала појединим слабим одредима. Па тим поводом, а у вези са делимичним исправљањем учињене исто тако крупне грешке и у погледу употребе бригаде, лансираних из околине Радовишта и Струмице ка струмичкој железничкој станици, сада јој је било наређено да се, по предаји фронта према Криволаку и платоу Орла Бајира јужно од к. 535 једној од њих, специјално 2-ој из њене дивизије, рокира и групише према нашим положајима између Орла Бајира и Штиркајева ради напада на пре небрегнуту дотле главну снагу напред поменуте наше дивизије. А док то буде извршено, мораће да протекне више од два дана, што је овој слабој и усамљеној нашој дивизији, разуме се, било добро дошло.

*6. — Борбе на Брејалници и Злетовској реци
по доласку Моравске дивизије I позива*

I

Моравска дивизија I позива из резерве Треће Армије стављена је била у покрет између 6 и 6.30 сати изјутра са задатком да одмаршује у помоћ Дринској дивизији I позива и избије на линију Врсаково-Судић. Према дивизијској заповести, њене јединице за извршење тога марша имале су бити ранжиране у три групе. Десну колону, одређену да се од села Пеширева (Беширли) крене преко Хасан Бегова за Врсаково, образовао је III пешадијски пук, без 4. батаљона остављеног раније у Велесу. Леву колону, за коју је било назначено да наступа од Хаџи Ахметова и Црнилишта (Динлера) преко Ерџелије и Мустафина, формирали су II и I пешадијски пук, с тим да их у путу стигну, полазећи од Сарамзали, па да после продуже за њима, 2. и 3. дивизион Моравског пољског артилеријског пука, без 9. батерије, остављене раније у Скопљу. Најзад, дивизијску резерву, за коју је било предвиђено да се из околине Џумали крене правцем преко Пеширева ка Ерџелији за левом колоном, требали су образовати два и по батаљона XVI пешадијског пука, колико их је свега било на лицу, и 1. дивизион напред поменутог пољског артилеријског пука, без 2. батерије, остављене са једним батаљоном XVI пука у Битољу. Али тај поредак, делом пред сам полазак, делом у току марша, био је у толикој мери поремећен, да је на крају крајева сасвим изгубио облик који му је желео дати командант дивизије. По указаној потреби да се ангажованим јединицама пружи хитна помоћ на више места, подела на колоне и дивизијску резерву све се више губила, док није сасвим ишчезла растурањем дивизије по целом фронту Дринске дивизије.

Тако на пример, XVI пук и један дивизион, у место ка Пеширеву и Ерцелији, ударили су друмом Велес-Штип, па кад су били наспрам Богословца, прispело је наређење да XVI пук на југоисточним падинама овог масива прихвати VI, за који је било јављено да је потпуно разбијен. Пук је дакле одмах скренуо у десно и до 10 сати пре подне се прикупио на означеном положају, где је после прилично издангубио, чекајући да наиђе напред поменути пук из Дринске дивизије који у самој ствари није ни мислио чак овамо да одступа. А што се тиче дивизиона, он је одјездио друмом до села Кадрифалкова и даље сеоским путевима и преко поља на сједињење са осталим дивизионима свога пука. Дивизијска резерва Моравске дивизије I позива, према томе, од самог почетка није постојала.

III пук, у току марша за Врсаково, добио је наређење да се стави на расположење команданту Дринске дивизије. Од овога, пак, добио је заповест да се постави иза XVII пука на задњем нагибу Средњег Рида северно од Сирчијева, где је стигао око 9 сати пре подне. На тај начин, престао је бити десна колона своје и постао, исто као и XVI, резерва Дринске дивизије I позива.

Од два дивизиона, који се беху прикључили зачељу леве колоне, одмах је у помоћ Дринској дивизији био послат 2-ги. Његове пак батерије у 8.30 стигосе на задњи нагиб Средњег Рида, на коме су се положају после распоредиле лево од 5. батерије Дринског пољског артилеријског пука. Те тако је он још раније од III пешадијског пука био испао из састава своје дивизије.

Лева колона, у пролазу кроз село Мустафино, поделила се беше у две мање колоне. II пук, који је дотле био на челу, диригован је био на Орлов Камен, а I, који је дотле ишао за њим, скренуо је у десно сеоским путем, који води поред Врсакова за Г. и Д. Трогерце. II пук је челом сво-

јим приспео на Орлов Камен око 10 сати пре подне, тамо постројио еволуциони поредак, па после извесног времена одатле је отпочео под артиљеријском ватром маневровати преко Солунског Рида ка Рујну, где је намеравао појачати лево крило V пука. А што се тиче I, он је око 11 отпочео био да се прикупља на једном ниском земљишном таласу спрам међупростора између Г. и Д. Трогераца са намером да ту и остане као резерва за десно крило V пука, но убрзо, због критичне ситуације на Шаренковцу и код карауле, поједини му се делови стадоше разводити ради поседања положаја на којима је њихово присуство било преко потребно. Према томе, још мало па ће се пуковни из доскорашње леве колоне Моравске сасвим измешати са растуруним на великом фронту деловима V пука из Дринске дивизије I позива.

Најзад, 3. дивизион, који је на маршу следовао I пуку, зауставио се беше иза Д. Трогераца, одакле је мало после, у пратњи једне чете 1. батаљона, био послат у Судић са задатком да се придружи II пуку. Место њега, ка Г. Трогерцу за развијеним деловима I пука, отишао је, накнадно приспели из несуђене дивизијске резерве, 1. дивизион. Те на тај начин, и ове јединице Моравске, кроз кратко време су се имале стопити у бојној линији Дринске дивизије I позива.

Моравска и Дринска дивизија I позива, у следству грешке што су на онако широком фронту биле пред почетак битке постављене једна иза друге, за овај мах престадоше постојати као компактне тактичне јединице. Њихови команданти, услед тога, беху принуђени да поделе реоне и у овима предузму команду и над својим и над туђим јединицама. Командант Моравске примио је реон у коме се налажаху I, II и V, а командант Дринске задржао је за себе онај у коме су били III, IV, VI, XVI и XVII пешадијски пук.

II

Командант VI пешадијског пука, пуковник Докић, чим је сазнао да је иза његових леђа стигао XVI, затражио је од његовог команданта, пуковника Јована Викторовића, да одмах са својим трупама дође к њему, те да, у духу добивеног наређења од команданта Дринске дивизије I позива, заједнички настану да се поврате изгубљени сушевски положаји. Али му је око подне приспео само 1. батаљон, од кога је две чете омах упутио ка Брегалници да му тамо продуже десно крило, а друге две задржао у пуковској резерви поред двеју чета 3. батаљона његовога пука. Па, кад на послетку виде да потпуковник Викторовић са остатком пука никако не долази, одлучи се да предузме напад са снагом коју је имао под руком. Две чете 3. батаљона свога пука из резерве послао је око 4 сата по подне на ојачање центра, а, кад оне тамо стигоше, издао је наређење да се одмах крену напред трупе у центру и на десном крилу.

Нападне трупе се спустише у удоље које их је раздвајало од одговарајућих непријатељских положаја, где се нађоше у мртвом углу с погледом на чисто фронталну пешадијску ватру са ових. Али зато оне у центру биле су дохваћене јаком артилеријском и косом митраљеском ватром с лева, а оне на десном крилу патиле су, истина у много мањој мери, од косе ватре бугарских комита која им је долазила с десна, са виса изнад села Добршана. Две чете 1. батаљона XVI пука, раније послате да продуже фронт до Брегалнице, добише налог да са тога виса протерају комите и потом обухватно нападну бугарске трупе на Жутој Земљи. Али оне остадоше у Добршану до крајности неактивне, услед чега на крају крајева напад није успео. Трупе у центру још за видела се повукоше у прилично великом нeredу. Оне пак на десном крилу вратише се на свој полазни положај, када паде мрак, и тамо

затекоше две чете 1. батаљона XVI пука, које им накнадно беху послате у помоћ из пуковске резерве и којима се доцније придружише оне из Добршана.

Најзад, пред вече, по повлачењу трупа у центру, почеше пристизати заостали делови XVI пука на Богословцу. Интервенцијом команданта Дринске дивизије I позива, овај пук је једва једном напустио свој прихватни положај и дошао овамо, али не да подгреје предузети напад, за шта је сада већ било доцкан, већ да поколебаној одбранбеној линији VI пука поврати стабилност и чврстину. Његов 3. батаљон одмах је отишао да поседне положај у центру, те се тамо измешао са растројеним деловима овога, а две чете 2. батаљона биле су задржане у резерви уз две чете 3. батаљона VI пука, које су сада биле извучене из центра, па доцније враћене у састав свога батаљона на левом крилу. У следству дакле позног доласка XVI пука на бојиште, VI пук и по други пут у току једног истог дана претрпе неуспех, те према томе ово крило Дринске дивизије I позива више није било способно за офанзивну акцију.

III

III пешадијски пук и 2. дивизион Моравског пољског артилеријског пука стигли су позади Средњег Рида пре но што се разбијени бугарски 30. пешадијски пук беше пребацио натраг преко Брегалнице. Очекивати је дакле било да они и тамошње трупе Дринске дивизије I позива, које су већ имале један леп успех, заједнички пређу у офанзиву. Ако и не рачунамо 3. батаљон напред поменутог пешадијског пука, који је сад накнадно био послат да испред развалина Старог Кривога Дола попуни постојећу празнину између IV и VI пука, и обе настрадале батерије 3. дивизиона Дринског пољског артилеријског пука, које су тек имале би-

ти одвучене у позадину ради поновног комплетирања, снаге за горњу сврху било је довољно. На расположењу, као слободни за употребу, стајали су: четири батаљона XVII, два батаљона III пешадијског пука, три батерије 2. дивизиона Дринског и три батерије 2. дивизиона Моравског пољског артилеријског пука. Тих шест батаљона и шест батерија свакако су могли, ако ништа друго а оно бар да избију иницијативу из руку непријатељевих и не допусте му да слободно располаже са својим резервама у пешадији и артилерији. Међутим, свата маса остаде непокретна, последице чега, као што нам је већ познато, нису се дале дуго чекати.

Пред подне их почеше осећати наше трупе на Лојзанском Риду, седлу и Жежевом Брду, јер тада накнадно довучене бугарске батерије према њима, ради припремања пројектованог одсудног напада у просторији од источног подножја Лојзанског Рида до највише тачке на Жежевом Брду, довршише пласирање на положајима с ове стране Брегалнице. Дејство ових, ваљада стога што су штеделе муницију, у почетку је било прилично слабо. Али око 12.30 неке од њих биле су принуђене да развију много живљу акцију, јер баш тада батерије 1. дивизиона Дринског пољског артилеријског пука приспеше на првашње своје положаје, с том само разликом што су сада 1-ва и 2-га биле лево, а 3-ћа десно од друма, и отпочеше их једну по једну тражити својим метцима. Наскоро пак у артилеријски дуел, који се на тај начин беше приметно између једних и других, неспретно се умеша из позадине 9. батерија. Довршивши комплетирање, она је била пребачена на положај јужно од Сирчијева, и одатле њени први метци, због неког неспоразума, падоше у 1. батерију и за моменат је поколебаше. Бугарске батерије пак сад узеше маха и на крају крајева успеше ову да докусуре на тај начин што јој онеспособише три топа. А некако баш тада један вод 3. батерије бис је, по наређењу команданта IV пука, послат

ка Кривом Долу, да са положаја изнад овог села својом ватром, управљеном уз јаругу ка к. 579 на Лојзанском Риду, подржи наше трупе према њој, те то још више ослаби нашу артилеријску ватру на седлу. Но то није све. У току времена бејаше се на северном делу Курд Ораси појавила једна нова пољска батерија, а није искључено да је то била она иста која је до скоро дејствовала са јутрошњег положаја наших брдских батерија, те та пољска и брдска батерија са виса југозападно од напуштеног логора VI пука око 3 сата по подне својом ватром успеше у неколико да поколебају наше делове на коси западно од задњег дела гребена на Лојзанском Риду. Овим дакле поводом, а по наређењу команданта IV пука, 1. и 2. батерија између 3 и 3.30, док су бугарске резерве у велико подлазиле местима где ће бити употребљене за пробијање нашег фронта, опет одступише, и то: 1-ва у Кадрифалково, где ће приступити оправци оштећених топова, а 2-га ка Кривом Долу, с тим да скине с предњака у висини његовој, између друма и к. 321, на којој се сада налажаше пласирана 9. батерија. Јуначном 1. дивизиону, који је командант IV пука безразложно сецао шаљући га час назад час напред, у најкритичнијем тренутку одузета је била могућност да буде од помоћи пешадији свога одсека.

Бугарске резерве, које су се дотле криле по терену, сад се слободно примакосе батаљонима првог борбеног реда, које су требале подгурнути у напред. Између 4 и 4.30 пак настаде припрема напада и пешадијском ватром, у вези са наизменичним подилажењем у мањим и већим скоковима пешадијских маса, ранжираних по фронту и дубини у више реди стрељачких стројева. Главна снага наступала је просторијом југозападно од друма, прелазећи нешто мало и преко овог, и захватала фронт двеју чета 3.-ег и двеју чета 4. батаљона у центру распореда IV пешадијског пука. Али је

ипак напад, управљен против 1-ог и десно од њега распоређене чете 2. батаљона на десном крилу Јежевог Брда, односно на фази овог положаја, окренутој према Црвеној Чуки и штипском мосту, био много одлучнији, бржи и артилеријском ватром далеко јаче потпомогнут. По свој прилици се очекивало да падне Јежево Брдо, које је било прилично истакнуто у напред, па тек онда да се поведе енергичнија акција и у правцу Кривог Дола. Између горе поменутих наших трупа, пак, постојала је једна велика празнина, која је сада још више била проширена повлачењем чете 3. батаљона лево од друма услед митраљеске ватре са к. 579, односно са највише тачке Лојзанског Рида. Њу Бугари не беху искористили, што ће им се после љуто осветити.

Око 5 сати чета која је била у резерви 4. батаљона на задњем делу Лојзанског Рида, покуша да преко глава чета развијених у низини туче својом ватром бугарске трупе које наступаху ка овима. Њу и чету, развијену на гребену испред ње, према к. 579, сада опет поткупи бугарска брдска батерија испод јужног ребра Јежевог Брда, и оне се одмах сјурише у назад ка Кривом Долу. Њиховом пак примеру следовали су и делови са њихове десне стране, који су и иначе, као што смо већ видели, од пре дужег времена били у стадијуму колебања, и вод 3. батерије са њихове леве стране, односно са Њувика у североисточном подножју задњег дела Лојзанског Рида.

На тај начин, цело десно крило IV пука било је у повлачењу. Ако буде потрајало тако, неће се дуго моћи одржати ни трупе у центру, односно на одсеку између Лојзанског Рида и друма. А што се тиче оних на фази Јежевог Брда окренутој према Црвеној Чуки и штипском мосту, код њих је ситуација постала тако рећи неиздржљива, јер су биле изложене силној артилеријској ватри и вр-

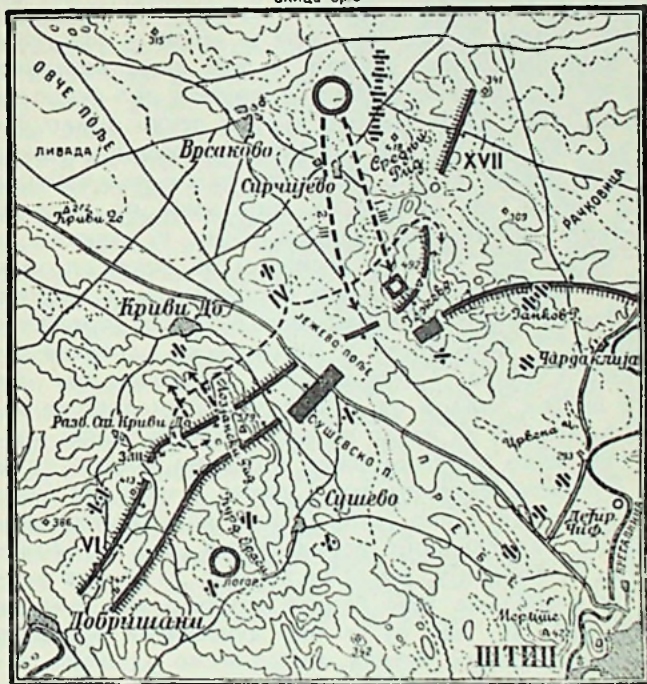
ло јако притиснуте надмоћнијом бугарском пешадијом, која им бејаше пришла на блиско одстојање и сада убиственом разантном ватром припремаше решење борбе. Појединци и поједине мање групе код ових већ беху почели напуштати своје заклоне, изграђене у камењару који је ондашњу летњу жегу чинио још несноснијом. Једном речју, код IV пука криза је била у највећем јеку. Центар Дринске дивизије I позива у опасности је био да буде пробијен. Али срећом помоћ је већ била ту.

Командант дивизије, пуковник Стеван Хаџић, извештен између 3 и 3.30 о подилажењу бугарских резерва за одсудан удар, призвао је к себи, на вис западно од Сирчијева, команданта III пешадијског пука, пуковника Ивана Павловића. Па, у присуству команданта армије, генерала Јанковића, који се код њега беше задесио, издаде му наређење да са једним својим батаљоном и митраљеским одељењем оде и попуни постојећу опасну празнину између центра и левог крила IV пука. А кад 2. батаљон, одређен за ту сврху, и митраљеско одељење прођоше кроз Сирчијево, послао је налог и 1. батаљону да се крене за њима, хватајући више у лево.

Батаљони III пука кретали су се у еволуционим поретцима: 2-ги долином у подножју Жежевог Брда, а 1-ви преко сирчајевских коса и даље падином овога брда. У путу пак почеше добијати доста слабу артилеријску ватру са положаја код Сушева или северног дела Курд Ораси, због које су ипак морали за нешто успорити ход и поступно прећи у тање стројеве, што је било обављено у потпуном реду. Уопште узев, целокупан тај покрет, који је, заклоњен масивом Жежевог Брда од главне масе бугарске артилерије, збиља лично на маневровање за време мира, у оној тешкој ситуацији је посматраоцима изгледао величанствен. Војници 2. батаљона IV пука са гробена Жежевог Брда одушевљено су клицали: „Живели Пироћани”!

Најзад, 1. батаљон са развијеним трима четама у првом борбеном реду изби на десно крило Јежевог Брда и измеша се са тамошњим већ у велико депримираним деловима IV пука. Ватра ових, која ја већ била почела изумирати, понова оживе и, због

Скица Бр 6

Размер 1:120000 - Еквидистанција 50 м.

Наступање Бугара преко Брегалнице: ситуација 17 јупа око 5 сати по подне

прилива свеже снаге, достиже максималну жестину, после чега Бугари се мало по мало стадоше повлачити. А што се тиче 2. батаљона, који је за директрису имао сеоски пут у југозападном подножју Јежевог Брда, он је ишао још неко време,

док се није утурио у напред поменућу празнину, где је са нашим трупама десно и лево формирао једну непрекидану бојну линију, која је била доста јако закосена према друму са левим крилом истакнутим у напред, тако да се он одједном беше нашао тако рећи бочно према бугарским трупама, развијеним наспрам центра IV пука. Управо, његов фронт без мало је водио у продужењу непријатељског фронта, с том само разликом што су та два фронта били окренути у две супротне стране, тако да је његово крајње десно крило било за 700—800 метара удаљено од непријатељског крајњег десног крила. Немајући дакле непријатеља пред собом, он, разуме се, није имао на кога да дејствује фронталном ватром. Али, у накнаду за то, један део његове деснокрилне чете од три, колико их је било у првом борбеном реду, окупио је туђи бочном ватром најближе бугарске стрељачке стројеве. У исто време и митраљеско одељење капетана Стојана Трнокоповића, нашавши иза ове чете згодан заклон од фронталне артилеријске ватре, почело је да их до највећег домета својих орудја без мало уздужно ниже ројевима својих метака. Бугарске батерије код Сушева и на Курд Ораси, а изгледа и још једна брдска која се беше поставила иза пешадије поред друма, сад се окомише на 9. батерију, мислећи ваљда да је она крива за комешање које бејаше настало код њихове пешадије. Но, док су је оне душмански засипале ураганима својих метака, митраљеско одељење посвршавало је посла. Бугарски стрељачки стројеви, пошто претрпеше огромне губитке, окретоше леђа и одступише, гоњени ватром овог одељења и 6. батерије, која сада, долазећи са Средњег Рида, стиже на један љувик у северозападном подножју Јежевог Брда, јужно од Сирчијева.

Након овог пораза Бугара, сви наши делови који беху одступили са положаја, вратише се у своје ровове. Поремећена бојна линија IV пука

била је дакле поново успостављена, с том само разликом што празнина између трупа на седлу и оних на Жежевом Брду више није постојала. Сад је попуњаваху два батаљона III пешадијског пука, од којих 1-ви бејаше се груписао на месту које раније држаху десно крило 1-ог и деташована чета 2. батаљона IV пука, који се опет збише у лево ка 2. батаљону свога пука. Међутим, од батерија ни једна се више није вратила на седло. Оне све остадоше иза њега, и то: 3-ћа код Кривог Дола, 2-га у висини њеној лево од друма, 9-та позади свога положаја на коме надмоћнијом артилеријском ватром бешс ућуткана и 6-та на напред поменутом ћувику у северозападном подножју Жежевог Брда. Увече је овамо дошла и 4. батерија са положаја северно од сирчијевских винограда. Она је посела један мали ћувик западно од положаја 6. батерије.

Бугари се увече вратише у ровове на својим полазним положајима и том приликом попунише у свом бојном поретку празнину која, као што смо напред видели, бејаше за њих фатална. Са тако допуњеном бојном линијом, они око 1 сата после пола ноћи извршише као неки ноћни напад на целом фронту од подножја Лојзанског Рида до највише тачке на Жежевом Брду, али су ватром тамошњих наших делова опет били одбијени. Покушај њихов да се овуда пробију у правцу Богословца и Овчег Поља, на тај начин, дефинитивно пропаде.

IV

II пешадијски пук, маневрујући у еволуционом поретку кроз бугарску артилеријску ватру, стигао је у 1.30 по подне на положаје левог крила V пука. Његови пак батаљони избише: 1-ви на седло између Рујна и трогерачких висова, где је затекао једну чету која се пре пола сата бејаше повукла са Калишта, 3-ћи на десно крило Рујна, где се измеша

са тамошњим у борби ангажованим деловима, а остали на задњи нагиб овог положаја. Али се том приликом показа да ситуација на томе месту није била тако очајна, јер у правцу седла нико није нападао, а према Рујну стрељачки стројеви 13. пешадијског пука налажаху се удаљени за читавих 1000 метара, чему је без сваке сумње морала допринети неизвесност односно тога колика је наша снага била код Кукова и Тмола. Док, опет, с друге стране, појачања су била потребна и у реону овог другог села ради затварања тамошњег заобилазног правца за Овче Поље, који је тада био спао на I коњички пук и пре кратког времена послате му две чете V пука.

У следству тога сазнања, до кога је на лицу места био дошао командант Моравске дивизије I позива, генерал Илија Гојковић, II пук је одмах предузео делимично рокирање у лево. Његов 1. батаљон прешао је са седла на задњи нагиб Рујна, где он и 4-ти примише на себе улогу опште резерве, док међутим 2-ги, а доцније и две чете 3-ег, пребацише се у лево преко Судићске речице. Око 3 сата по подне 2. батаљон, заједно са раније упућеним двома четама V пука, посео је уску косицу испред виса Оџака, смењујући на тај начин I коњички пук, који је после тога отишао да се распореди, опет за борбу пешке, на крајњем левом крилу исте косице испред села Тмола. Када пак команданту 2. батаљона, мајору Јовану Наумовићу, који је већ имао под својом командом шест чета, приспеше још две, послате му из 3. батаљона, и два митраљеа, а то је било око 5, са једном од ових и још једном из своје резерве заузео је и садашњи други положај напред поменутог коњичког пука, после чега овај је прешао на Алачуге.

I пешадијски пук, међутим, указао је био прву потпору поколебаном десном крилу V пука још пред подне, када је оно већ у велико грцало. Његов 2. батаљон тада је избио на ребро код карауле, по-

сле чега једна његова чета и преостали делови V пука, шћућурени дотле на задњем нагибу тога положаја, пређоше на Шаренковац, чија се страховито проређена посада једва још држала. Једна пак чета 1. батаљона бејаше се попела на Кијово Брдо, да смени заосталу на њему левокрилну прихватницу 2. батаљона IV пука, док међутим друге две чете из овог и остала два батаљона груписаше се на Орловом Камену, да тамо образују општу резерву. Али ускоро и четама V пука на предњој ивици косе северозападно од Шаренковца између јаруге, којом је од њега предвојена, и широког седла испред Солунског Рида, затребала је била помоћ. Око 1 сата по подне два батаљона бугарског 22. пешадијског пука избише на истакнути положај Калиште и један од њих се доцније стаде одатле развијати према онима на левом крилу поменуте косе, ближе седлу, те тим поводом су између 2 и 3 сата по подне овамо били доведени из резерве 3. батаљон и митраљеско одељење. Батаљон одмах поседе ровове на том крилу, а тамошњи делови V пука и митраљеско одељење рокираше се у десно и појачаше посаду на десном крилу, ближе јарузи, према коме наступаше један од двају батаљона бугарског 14. пешадијског пука, поравнат са другим који већ у велико нападаше део Шаренковца окренут њему. Команду над трупима из оба пука, које сада сачињаваху десно крило Моравске дивизије I позива, примио је командант I пука, пуковник Душан Туфегџић. Командант V пука, пуковник Алекса Радовановић, пак, отишао је ка Рујну, да прими команду и над тамошњим деловима свога пука и над II пуком као командант левог крила напред означене дивизије.

Кад је 2. батаљон I пука поседао ребро код карауле, артилеријска ватра, управљана пре тога на ову тачку, бејаше се утишала, јер је батерија бугарске леве колоне тада мењала положај. Али зато предњи пешадијски делови на левом крилу

ове колоне већ су били успели да се тамошњим нашим заклонима местимично примакну на јуришну даљину, одакле на пола сата по доласку тога батаљона пођоше и на јуриш. Након одбијеног јуриша, пак, напред поменута бугарска батерија се појави, и то сасвим отворено, на Осоју, одакле је поновс стала тући ребро код карауле и Шаренковац, укрштајући над овом другом тачком своје метке са метцима батерије која никако није престајала дејствовати из равнице између Гујиновца и Пишице. Од тог дакле момента делови V пука на Шаренковцу више пута су унакрсном артилеријском ватром, и поред свеколике помоћи коју им је указивала 4. батерија Дринског пољског артилеријског пука са виса Копе северно од сирчијевских винограда, били истеривани из својих заклона, па после под утицајем својих старешина враћани у њих, док око 3 сата по подне бугарска пешадија није једним својим делом пошла на јуриш. После борбе прса у прса, у којој је погинуо њихов јуначки командант, потпуковник Коста Ценић, они одступише у неред. Али чета 2. батаљона I пука, која је дотле стајала иза њих као резерва, полете напред, и пред њеним налетом, који је био потпомогнут бочном пешадијском ватром са ребра код карауле, бугарски делови, који беху избили на врх Шаренковца, одмах одступише, повлачећи са собом и друге који беху заузели северно ребро и за време свог кратког бављења на њему успели бочном ватром поколебати делове V пука и на десној страни јаруге. Обезглављена пак посада Шаренковца после тога поврати се у своје заклоне под утицајем команданта 2. батаљона I пука, мајора Милоја Јелисијевића, који их узе под своју команду.

До овога дакле момента само су Шаренковац и ребро код карауле стварно били нападани, док међутим према коси северозападно од Шаренковца бугарске трупе су демонстрирале својом даљном ватром, а оне према Рујну још увек су лежале

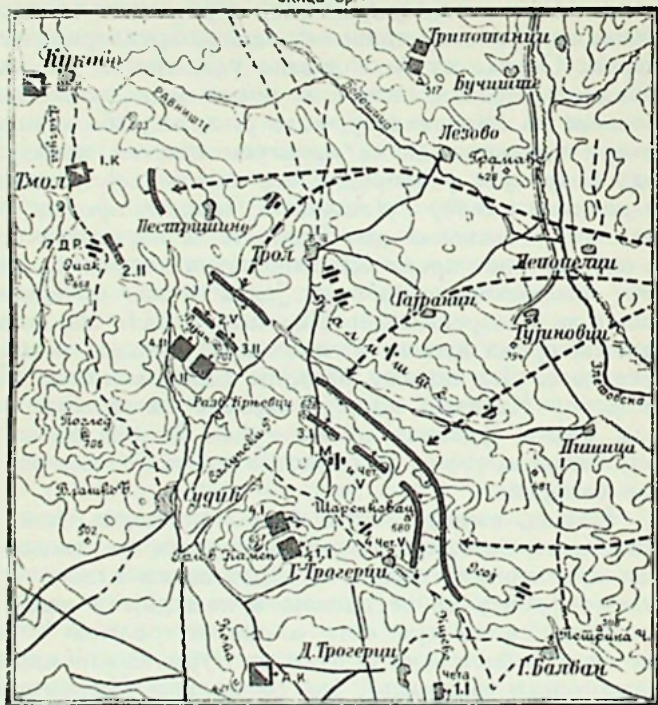
онде где их остависмо раније, од прилике на 1000 метара испред тамошњих наших ровова. А од толиких батерија које су биле кренуте ка положајима сада Моравске, а раније левог крила Дринске дивизије I позива, једино она на Осоју и она на к. 625 између Пестришина и Трола што су биле на положајима који у довољној мери задовољаваху услове за ефикасну припрему напада артилеријском ватром. Остале су биле знатно удаљене од својих нападних објеката, па тек за време напред описане ломљаве на Шаренковцу, када је ваљада било код Бугара одлучено да се приступи општем нападу, беху покренуте у напред. Она, која је дејствовала из равнице између Гујиновца и Пишице, прешла је сада на југоисточни део Калишта и поставила се за дејство опет према Шаренковцу и десном крилу косе северозападно од овог. Једна брдска батерија дошла је на средњи део Калишта и тамо заузела положај према десном и левом крилу напред поменутог косе. Две пољске батерије пак пласираше се на ребру Калишта између највише тачке овог и села Трола, фронтом према Рујну. Видећи да немају такмаца, све су на означене положаје биле изашле отворено.

Најзад, између 3.30 и 4 сата по подне бугарских шест батерија отпочеше грувати са даљине јаке артилеријске ватре, а убрзо затим отпоче на целоме фронту да се развија и пешадијски напад.

Сада се за три чете и два митраљеза V и две чете 3. батаљона II пука на Рујну припремаше једно тешко искушење, јер се на њих устремише три батаљона бугарског 13. пешадијског пука. Оно, истина, ове наше јединице имале су за леђима два батаљона II пешадијског пука. Али им то није много вредело, јер на овом уском положају, сем њих самих, ништа се више није могло развити. Њима је пак било потребније садејство двеју батерија 3. дивизиона Моравског пољског артилеријског пука, чији им је долазак из раније био

авизиран. Али ове нису биле у стању савладати до крајности стрме нагибе изнад села Судиха. Па ипак, те наше јединице имале су среће. Место тих батерија, сасвим се изненадно, после

Скица бр 7

Размер 1:120000 Еквидистанција 50м.

Напад Бугара на Руђи и положаје код Г. Трогераца: ситуација 17 јуна између 4 и 5 сати по подне

више од једног сата ове неравне борбе, јавише се две супротне стране друге две. То су биле 7. батерија Дринског и 3. батерија Моравског пољског артиљеријског пука.

Прва, за коју, као што нам је познато, на трогерачким висовима и седлу између ових и Рујна данас пре подне није било згодних положаја, стигла је околним путем преко Мечкујевца и Тмола на уску косицу испред Оџака међу измешане чете II и V пешадијског пука. Па, како према себи није имала ни једне бугарске батерије, а бугарска пешадија наспрам те косице још је била далеко, скинула је са предњака у стрељачком строју пешака и одмах ураганском ватром окупила туђи бугарску пешадију која нападала на Рујан, окренута без мало својим десним боком према њој. Друга пак, после једног до крајности тегобног пентрања по врлетном терену, приспела је на једно омање седло на коси северозападно од Шаренковца, између тамошњих делова V-ог и 3. батаљона I пешадијског пука, где је одмах била поздрављена ватром бугарске брдске батерије, пласиране тачно према њој, на средњем делу Калишта. Њен командир, мајор Драгомир Стајић, на ову се батерију није ни осврнуо, и ако су тамошњи пешадијски официри, командант одсека, па чак и његов командант дивизиона, од њега захтевали да је ућутка, пошто им је много досађивала својом ватром. Налазећи дакле да на овоме месту ситуација није тако озбиљна, јер су бугарски пешаци још били у подножју положаја, он упери своје топове косо лево на бугарске две пољске батерије које су са положаја јужно од Трола, односно са ребра између овог села и највишег виса Калишта, окренуте својим левим боком према њему, косом ватром обасипале Рујан. Једна од ових онда обрте фронт према њему и, заједно са брдском, окупи се на његову батерију. Али ова, како је била згодно постављена, и то још на доминирајућем положају, ипак је слабојачно наставила своје успешно дејство, те на крају крајева бугарска артилеријска ватра према Рујну сасвим је попустила. Према томе, благодарећи успешном дејству напред поменутих двеју наших ба-

терија, бугарски стрељачки стројеви се до 6 сати по подне дефинитивно зауставише на 600—700 метара испред наших ровова на томе положају. Рујан, који бејаше за нас од велике важности, био је дакле спасен.

Међутим, трупе на Шаренковцу и ребру код карауле, у правцу којих непријатељ опет бејаше обновио напад, није имао ко да потпомогне. До душе, у удољу десно од карауле бејаше се још око 1 сата по подне поставила 1. батерија Моравског пољског артилеријског пука, да својом ватром закачи барем крајње лево крило бугарског нападног фронта. Али је доцније бугарска пешадијска ватра са Осоја бејаше нагнала да се заклони иза ребра код карауле, те према томе у најкритичнијем тренутку од ње није било никакве користи. Весели пешаци, особито на Шаренковцу, који је и даље био тучен артилеријском ватром са две стране, нису, наравно, могли дуго издржати, јер и њиховој херојској истрајности морао је једном доћи крај. Бугари пред вече јуришем освојише Шаренковац, где запленише два митраљеза, те се и посада ребра код карауле најзад мораде повући. А затим, бочном ватром са тог заузетог положаја и његовог северног ребра нагнаше на повлачење и делове V пука између јаруге и положаја 3. батерије Моравског пољског артилеријског пука.

Делови 2. батаљона I пука са ребра код карауле прикупише се на једној нижој коси јужно од Гор. Трогераца, око к. 640. Делови V пука, који се са десног крила косе северозападно од Шаренковца беху сјурили у јаругу иза ове, прикупише се после на јужном делу њеном, фронтом према Шаренковцу. Настрадали и толиким искушењима исцрпени делови V-ог и чета 2. батаљона I пука, који са Шаренковца беху одјурили чак у село Судих, у току ноћи били су враћени и постављени лево од њих, до 3. Моравске батерије и 3. бата-

љона I пука, који једини беху остали на своме месту. А што се тиче 1. Моравске батерије, она је одступила у равницу и, под заштитом једног вода коњице, зановила код раскрснице сеоских путева за Г. и Д. Трогерце западно од ових села. Бугари дакле, како су и сами били преморени, остадоше на освојеним положајима, благодарећи чему наши су имали времена и могућности да се на горе показани начин среде.

Најзад, у току следеће ноћи на сектору Моравске дивизије I позива десише се ове промене. Два батаљона бугарског 26. пешадијског пука и једна пољска батерија из дивизијске резерве били су доведени на фронт према Рујну, одакле су један батаљон и батерија одмах отишли на положај код Пестришина као појачање тамошњем деташованом батаљону 13. пука. Овај деташовани батаљон и накнадно приспели батаљон 26. пука распоредише се за одбрану испред ћувика северо-западно од напред именованог села фронтом према Кукову, Алачугама и Тмолу, па даље дуж једног ребра до везе са првим борбеним редом 13. пука, фронтом према вису Оцаку и косици испред њега. Један од двају батаљона бугарског 24. пешадијског пука са Лозена на крајњем десном крилу VIII дивизије био је рокиран на Осоје, где је заузео фронт према Кијовом Брду. Делови пак нашег V пука на левом крилу Рујна били су смењени 4. батаљоном II-ог и заједно са онима на десном крилу његовом повучени у резерву. Три чете 2. батаљона I пука препадом су око 3 сата изјутра повратиле Шаренковац и ребро код карауле. Тај значајан успех постигле су врло лако и са мало жртава, пошто Бугари тога момента нису имали ручних бомби. Све што су ови после толиког крвављења били постигли, једним дакле махом отишло је у ветар.

7. — Развој Шумадијске I-оџ и ојачане Моравске дивизије II позива према Злетовској реци

I

Главнина Шумадијске дивизије I позива, која је била у резерви Прве Армије, развучена од Црног Врха до Градишта, отпочела је била у подне, по иницијативи свога дивизијара, пуковника Божићара Терзића, да се прикупља према Пестришину и Дренеку. Онда се дакле бејаху кренули за Арбачиште 2. и 3. батаљон XII пешадијског пука са Градишта и Голе Чуке и три батаљона XI-ог са Асанице. Али ови последњи, када приспеше на Добру Главу, скренули су у десно, па поред села Барбарева и преко Челебинског Трла и Камените Струге одмаршовали су ка Кукову са задатком да на томе правцу подрже Коњичку дивизију. За њима око 5 сати по подне упућена је била 4. батерија Шумадијског пољског артилеријског пука са Добре Главе, где је, замењујући њу, имала доћи 5-та, кренута у то време са Шарене Чуке. Тада пак био је послат са ћувика између Грамаде и Арбачишта на Црвени Рид у реону Црног Врха 4. батаљон X пука. А око 6.30 приспела је на Арбачиште 6. батерија и тамо се утурила између 3-ће и 9-те.

Најзад, око 7 сати увече, када виде да Бугари на дречком положају мирују, пуковник Терзић се одлучи да их ујутру зором концентрично нападне. У то име, командантима X и XIX пешадијског пука издаде наређење да своје трупе одмах крену и под заклоном мрака примакну том положају за толико како би га у означено време једним само налетом могле освојити. Команданту XI пука послао је налог да у предстојећој борби на Дренску узме удела на тај начин што ће дејствовати у правцу десног бока и позадине непријатељеве, напуштајући према томе свој први задатак

потпомагања Коњичке дивизије у правцу положаја код Пестришина. Команданту Шумадијског пољског артилеријског пука доцније је пак било наређено да за X пуком упути 1. батерију, која се налажаше на истом положају одакле је био пошао тај пук.

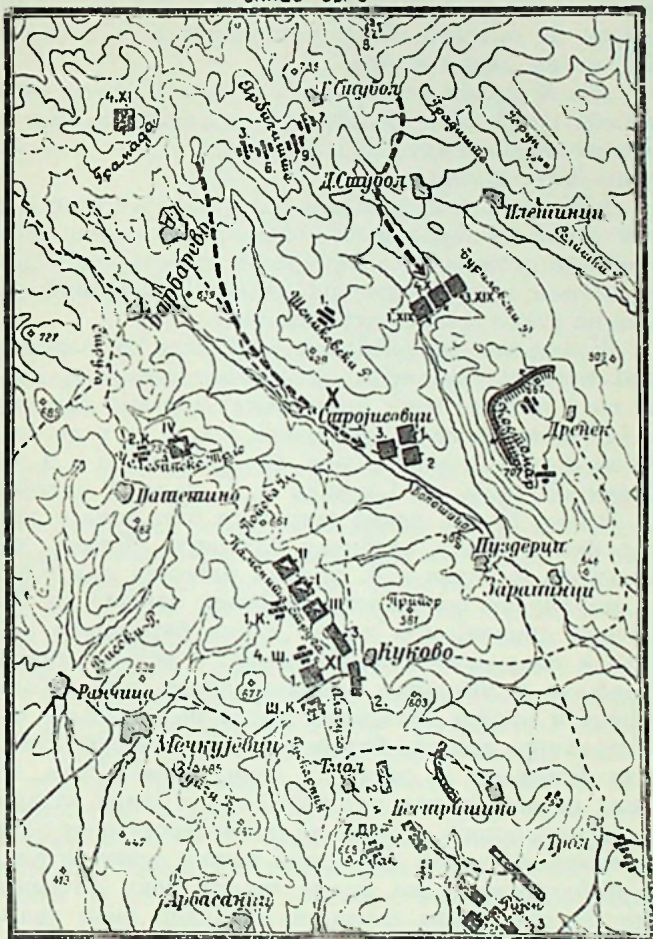
XI пешадијски пук са своја три батаљона и митраљеским одељењем приспео је код Кукова готово у сам мрак и тамо се, према оријентацији коју на брзу руку беше добио од коњаника, распоредио за преноћиште, окрећући свој фронт, ни према Дренску ни према Пестришину, већ некако према празнини између њих. Предстражна линија његова пружаше се у десно до испред северног дела Алачуга, а у лево изнад Кукова и још мало у северозападном правцу по предњој ивици гребена Камените Струге. На десном крилу, које се налажаше у зони без мало бочне митраљеске, а донекле и пушчане ватре са бугарског положаја код Пестришина и иза кога се у јарузи бејаше збиваковао Шумадијски дивизијски коњички пук, био је 2-ги, на левом крилу 3-ћи, ојачан једном четом 1-ог, а у резерви, на нагибу југозападно од к. 691 на коју је око 9 сати у вече приспела 4. батерија Шумадијског пољског артилеријског пука, бежу се прикупили три чете 1. батаљона и митраљеско одељење. Десно је помоћу патрола била одржавана веза са деловима на крајњем левом крилу Моравске дивизије I позива испред села Тмола. У лево пак, за везу са осталим пуковима Шумадијске дивизије I позива постарала се беше Коњичка дивизија, која је за преноћиште била заузела овакав распоред: II коњички пук на највишем ћувику северне половине Камените Струге са истуреним предстражама од два ескадрона у прсторији између XI пешадијског и деташованог код Стројисаваца ескадрона III коњичког пука; IV коњички пук и 2. коњичка батерија на Челебинском Трлу; I и III коњички пук требали су по дивизијској заповести да се прикупе ближе селу Патетину, али

су, због некаквог неспоразума, занеожили на Каменитој Струзи у продужењу левог крила XI пешадијског пука испред 1. коњичке батерије, која се налажаше на једном омањем ћувику северно од к. 691, па су тек око 3 сата изјутра одмаршовали на одређено им место.

X пешадијски пук, пошав са ћувика између Арбачишта и Грамаде пред вече, еволуционим поретком са 2. и 1. батаљоном у првом и 3. батаљоном у другом борбеном реду, спустио се беше поред села Барбарева у јаругу потока који протиче кроз село Стројисавце. После дугог ломатања овом за њега непознатом и за овакве поретке тешко пролазном јаругом, приспео је ваљада око поноћи негде југоисточно од Стројисаваца, а позади ниског југоисточног ребра Шениковског Рида и од прилике наспрам средине Костомара, па је ту стао, изгубивши сваку даљу оријентацију. Овај се дакле пук бејаше појавио према високом и врло стрмом југозападном фронту дренечког положаја. Према приступачнијем пак северном фронту његовом имали су се ранжирати 1. и 3. батаљон XIX-ог и 4. батаљон X пешадијског пука. Две чете 3. батаљона XIX-ог и 4. батаљон X-ог беху се ради тога кренули са Црвеног Рида у први мрак. Друге две чете оног првог најпре су сачекале у југоисточном подножју овог положаја долазак 2. батаљона свога пука одоздо са Горуна, па око 10 или 11 сати и оне одоше за осталима. А што се тиче 1. батаљона XIX пука, он је пошао са свог предстражног положаја западно од Д. Стубле после пола ноћи. Искупљање напред означених трупа за напад завршено је било тек у 3 сата изјутра услед тога што су често засгајкивале, пипајући да не изгубе пут, што су две чете формално биле залутале и што се командант 4. батаљона X пука беше изгубио у моменту кад је код његових чета у близини Д. Стубле била из ништавног узрока завладала паника. У то време, т. ј. око 3 сата изјутра, оне су биле постројене у смакнутих поретцима

у долини западно од темена Буриловског Рида, а у северном подножју раније на једном месту споми-

Скица Бр. 8

Размер 1:120 000 - Еквидистанција 50м.

Наше припреме за преотимање Дренета: ситуација 18 јуна у 3 сата изјутра

њане ниске косе која чини саставни део висова око Дренека, фронтом према североисточном кљуну Костомара и донекле према седлу до групе ћувика источно од овог: 1. батаљон XIX пука на десном крилу, 4. батаљон X-ог у средини и 3. батаљон XIX-ог на левом крилу.

За X пуком пошла је била око 10 сати увече и 1. батерија. Она је пред зору заузела положај на Шениковском Риду, под заштитом једне чете његовог 3. батаљона.

Најзад, 2. и 3. батаљон XII пука приспеше доцкан у ноћ на Арбачиште, односно на задњи нагиб овог, где остадоше да се одморе са истуреним двема четама испред батерија. Њима је пак била додељена улога дивизијске резерве.

Усамљена два батаљона бугарског 26. пешадијског пука на заузетом дрсничком положају, којима се с вечери беше придружила пољска батерија са к. 546 изнад села Зарапинци, имали су сада пред собом и у свом левом боку, ако урачунамо и 4. батаљон XI пука на Грамади и 5. пољску батерију на Доброј Глави, равно четрнаест батаљона и осам пољских и једну хаубичку батерију. Истина, три батаљона XI пука и 4. пољска батерија код Кукова мораће се по вишем наређењу, заједно са Коњичком дивизијом и њеним двема батеријама које овде и не узесмо у комбинацију, а које се такође налажаху у неколико према њиховом левом боку, окренути против бугарских трупа на положају код Пестришина, док два батаљона XIX-ог за први мах су били намењени да остану у реону Црног Врха. Но и кад се одбију тих пет батаљона и једна батерија, диспропорција у снази на овоме месту опет остаје велика: бугарска два према наших девет батаљона и бугарска једна према наших осам батерија. Ако би пак којим случајем накнадно биле овамо доведене и две пољске батерије које су ради неке друге комбинације биле задржане у позадини, на Лезовском Риду, ово стање ствари ипак не би пре-

трпело осетнију измену. За три батерије на положају, чија је северна фаса врло узана, а југозападна каменита и због тога неподесна за пољску артилерију, није било места, сем да се згурају на седлу између Костомара и одвојених ћузика са његове источне стране, у ком случају би једна другој само биле на сметњи. По себи је дакле јасно да је фронт бугарске Четврте Армије морао овде врло брзо да прсне, што је са врло мало жртава на нашој страни могло бити постигнуто обичним дневним нападом уз припрему овог страховитом артилеријском ватром. Упутити, и поред свега тога, пешадију да се прикрада ноћу по непознатом терену и да пред зору јуриша на положај који је од природе врло јак и притом са југозападне стране једва приступачан, као што је урадио командант Шумадијске дивизије I позива, значило је изложити је излишној погибији уз ризик да буде одбијена.

Што се тиче двају батаљона из 13. и 26. пешадијског пука на положају код Пестришина, ни њихов положај није био довољно стабилан, али ипак, у савређењу са онима на положају код Дренека, био је много бољи. Оно истина, њих и придату им пољску батерију са две стране су обухватили: два батаљона II и V пешадијског пука са једном батеријом на крајњем левом крилу Моравске и три батаљона XI пешадијског пука са једном батеријом и Коњичка дивизија са својим двома батеријама на крајњем десном крилу Шумадијске дивизије I позива. Али, постојећа диспропорција у снази и незгоде тактичног обухватања, којима ће бити подвргнуте овдашње бугарске трупе, могле су у знатној мери бити ублажене евентуалним појачавањем из резерве 13. пешадијског пука, бочним дејством једне брдске батерије, постављене једино за ту сврху на задњем делу Костомара код к. 707, и евентуалним примицањем ближе овој борбеној зони двеју пољских батерија, остављених на северозападном делу Лезовског Рида, што ће рећи у центру лука који чине Пестришино, Дренек и Озрен,

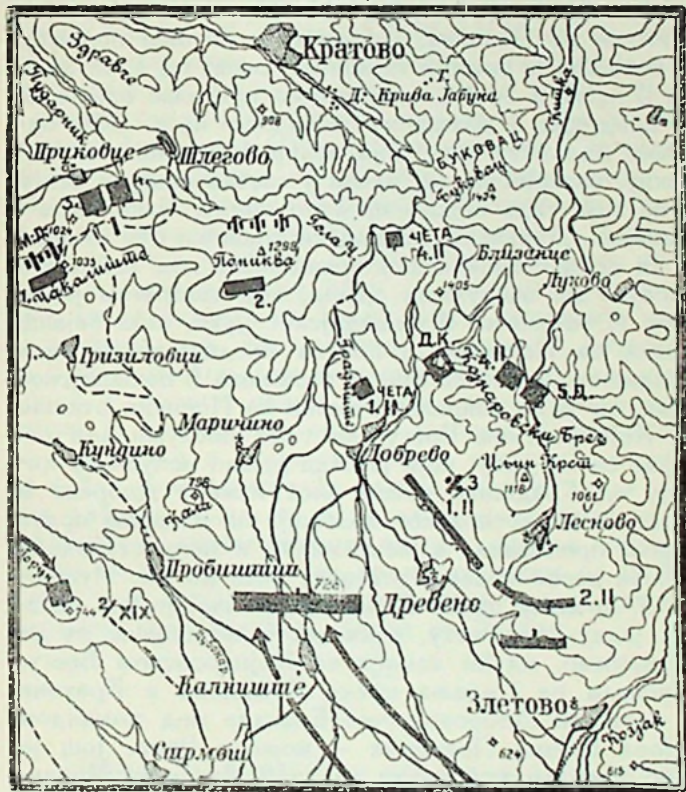
свакако као нека резерва за одбрану интервала међу овим положајима. Па и то све било је у великој зависности од тога како ће се држати бугарске трупе на дренечком положају, јер од момента кад овај буде изгубљен, престаје свака помоћ батерија са стране одбрани положаја о коме је овде реч, па, шта више, и сама његова одбрана постаје илузорна. А из тога опет излази да није ни било нужно ангажовати се јако ради заузимања овог пре но што буде пао Дренек.

II

Самостална бригада бугарске IV дивизије, коју јутрос остависмо на Караменику и к. 624 у непосредној близини Злетовске реке, најзад се по подне беше решила да, без обзира на несигурност њеног десног бока, продужи наступање. Њених шест батаљона, потпомогнути ватром своје артилерије са напред означених положаја, а под заштитом једног батаљона, остављеног у камењару према 2. батаљону II пешадијског пука на лесновском положају, и још једног, упућеног да поседне напуштени с наше стране Озрен, кренуше се дакле око 4 сата ка Корији и Кали. Батаљони на десном крилу, око 6, потиснуше Дунавски дивизијски коњички пук са к. 726 на предњем делу Корије, али зато и они и остали, који су били на левом крилу према Кали, западоше сада под унакрсну артилеријску ватру. С једне стране дохватише их 8. батерија Шумадијског пољског артилеријског пука испод Црвеног Рида и једно оруђе хаубичке батерије, свучено до ње са овог положаја. С друге стране, окупио их је тући десни вод 3. брдске батерије, доведене још у подне са трима четама 1. батаљона II пешадијског пука на, бочно према њиховом правцу наступања, постављени положај између Добрева и Леснова, док је њен леви вод ућуткивао једну бугарску батерију која је са к. 624 дејствовала на одступајућу нашу коњицу. Под утицајем, пак, те ватре,

бугарске нападне трупе стукнуше за нешто у назад, па тек преко ноћ, када им наша артилерија више није могла сметати, одоше да поседну Корију и Калу, које од наше стране нико није бранио.

Скица бр. 9

Размер 1:110 000—Еквидистанција 100 м.

Продирање Бугара преко Злетовске реке код Злетова: ситуација 17 јуна пред вече

Благодарећи оклевању ове бугарске бригаде, којој у осталом за сада и није било у задатку да

иде даље од ових двају положаја, Моравска дивизија II позива имала је и времена и могућности да у току овога дана доврши распоређивање својих неангажованих трупа на овоме правцу. На пример, два батаљона и митраљеско одељење I пешадијског пука, који се враћаху од села Мушкова, пред вече стигоше на Поникву. По доласку на овај положај, 2. батаљон је примио тамошње ровове од 4. батаљона II пука, а 3-ћи и митраљеско одељење одоше да се придруже 4. батаљону свога пука на к. 1024, односно на лакту косе која везује Чакалиште и Поникву, улазећи на тај начин у састав резерве свога пука који сада бејаше преузео линију Чакалиште—Пониква. Дунавски дивизијски коњички пук отишао је ка свом старом месту преноћишта код лесновске карауле на заслужени одмор, под заштитом једне чете 1. батаљона II пешадијског пука, која бејаше сишла са Печенице и посела предњи нагиб виса Градишта. А што се тиче 4. батаљона II пешадијског пука, он је по извршеној смени на Поникви отишао ка Којнаровском Брегу, да тамо послужи као резерва своме пуку, који је сада држао испупчену линију од Градишта преко виса између Добрева и Леснова до лесновског положаја па на даље преко тешко пролазних, а местимично и неприступачних висова десне обале Злетовске реке до Ст. Мушкова. У пролазу преко Печенице, на њој је био оставио једну своју чету, а на место ње бејаше му се придружио, идући такође ка Којнаровском Брегу, приспели из Скопља преко Куманова и Кратова 5. батаљон Добровољачке Бригаде под командом мајора Војина Поповића — војводе Вука. Још је само требало побринути се за 2. батерију Моравског пољског артилеријског дивизиона, која не беше успела да се попење на Поникву. Тим поводом пак, пионири и потребан број људства из 4. батаљона I пешадијског пука настадоше да јој у току ноћи израде пут.

На тај начин, одбранбена линија ове наше дивизије, специјално према самосталној бригади бугарске IV дивизије, сада је захватала својим десним крилом Чакалиште и Поникву у висини Црног Врха, а својим крајњим левим крилом истакнути у напред лесновски положај. Згодно закошена према правцу наступања поменуте бугарске бригаде, њома је у неку руку било обухваћено десно крило и целе бугарске кочанске групе, што је таман ишло у прилог предстојећој нашој офанзиви. Али је зато леви бок трупа Шумадијске дивизије I позива, упућених за напад на Дренек, донекле висио у ваздуху. С друге пак стране, и бугарска бригада је на крају крајева постигла циљ ради кога је овим правцем била упућена, с том само разликом што то није испало онако како су желели Бугари и како би за безбедност даљих њених операција њима конвенирало. Због упорног држања 2. батаљона II пешадијског пука на лесновском положају, њен фронт у односу према правцу њене одступнице дошао је био некако опасно закошен. Специјално на истакнутој и усамљеној Кали ситуација њених од ноћас тамо приспелих делова била је дакле веома лабилна. Како су врло лако могле бити концентричном артилеријском ватром одатле најурене, њима ни на памет не би могло пасти да искористе свој бочни положај у односу према нашим трупама, лансираним за напад на Дренек.

III

Најзад, VII пешадијски пук I позива и 4. брдска батерија, који су, као што нам је већ познато, јутрос били враћени са марша за Страцини и стављени на расположење команданту Моравске дивизије II позива за преотимање изгубљеног Банковог Чукара, приспеше око 8 сати увече, после другог и напорног марша вододелницом између Злетовске

и Криве Реке, на Костадиницу, на којој затекоше 1. батаљон III пешадијског пука II позива и 1. и 2. бродску батерију. Одмах затим са њима је био учињен овакав распоред: 1. и 2. батаљон поседоше Ђувике на греди источно од ове тачке према отвореној и незаштићеној широкој ували Плочке реке; 3. батаљон са митраљеским одељењем и батерија прикупише се на темену Буриловске Чуке одмах иза 4. батаљона III пешадијског пука који још увек држаше њено подножје према сада празном Орловом Камену; а 4. батаљон отишао је на теме Чатал Чесме (к. 1824), на чијој се предњој ивици према Злетовској реци налажаше 2. батаљон III пука.

Сад је, у бројном и у квалитативном погледу, била постигнута велика надмоћност и над непријатељем на овом делу фронта. Преотимање Банковог Чукара, према томе, потпуно је било осигурано.

8. — Закључак

Јутрошњи дакле препад није био крунисан резултатима које су од њега очекивали Бугари. Чак на против, само је послужио као незграпан увод у генералну битку, коју су они на сваки начин желели избећи, па је, у уверењу да ће моћи да прођу и без ње, не беху израније припремили у довољној мери. Другим речима, Бугари су погрешно били започели битку, па сад, да би избегли накондно прегруписивање, скопчано са великим губитком у времену и местимичним напуштањем освојеног терена које би се по свој прилици штетно одазвало по морал њихових трупа, морали су да је погрешно и продуже. Они дакле одлучише да наставе започету офанзиву према Тимочној II, Дринској I и Моравској дивизији I позива из састава наше Треће Армије, ради чега наредише покрет

40. пешадијског пука из Муртина у околини Струмице за Штип, и, као што нам је већ познато, 2. бригаде II дивизије из реона струмичке железничке станице за Брусник, с тим да ова друга после буде употребљена уз Вардар ка Велесу.

Наша пак Врховна Команда имала је овог судбоносног дана пред собом три решења: или да своју Прву и Трећу Армију повуче на задњу и према њеној првобитној замисли главну одбранбену линију, или да их задржи на садашњим положајима, или пак да бар са једном од њих двеју пређе у офанзиву. Пошто се дуго ломила, она се најзад око 4 сата по подне, када је већ имала довољно података о развоју догађаја на бојишту и непомичности непријатељевој према криво-паланачком фронту и нашим старим границама, одлучи на ово треће, на супрот захтеву команданта Треће Армије да му се одобри повлачење на утврђене положаје Овчег Поља. И у духу те историјске одлуке, која је и сама довољна да обесмрти војводу Путника, Трећа Армија, која је врло јако била притиснута и услед тога већ морала увести у борбу и своје резерве, имала је да се држи одбране, док међутим Прва, која је била много слабије нападнута и услед тога још увек располагаше неангажованим јаким резервама, имала је, осигуравачући у исто време свој леви бок према Ћустендилу, да нападом протера Бугаре преко Злетовске реке и заузме Рајчански Рид и целу греду која се одатле пружа на север ка Цар Врху.

У следству директиве која је после тога била послата команданту Прве Армије, из армијског штаба је било наређено: команданту Шумадијске дивизије I позива, да XI пешадијски пук и придату му пољску батерију код Кукова стави на расположење команданту Коњичке дивизије; команданту Дунавске дивизије II-ог, да Шумадијској дивизији I позива пошаље у помоћ IV прекобројни пук; и командантима Дунавске I и Дунавске дивизије

II позива, да јаче поседну криво-паланачки фронт према Ћустендилу. Иначе, заповест за напад још није била издата, ваљада зато што још није био стигао из Београда армијски командант, Престолонаследник Александар. Али је зато од стране Његовог Начелника Штаба, генерала Петра Бојовића, усмено преко телефона било одобрено команданту Шумадијске дивизије I позива да може предузети пројектовани напад на Дренек, и препоручено: командантима Моравске II и Дунавске дивизије I позива, да заједничким напорима што пре поврате Банков Чукар (звани онда Ретки Буки), а команданту Коњичке дивизије, да са својим трупамa и придатим му XI пуком активно потпомогне крајње лево крило Треће Армије.

Најзад, од стране Врховне Команде било је наређено команданту Црногорске дивизије у Скопљу да се спреми за покрет. Исто то је депешом преко команданта Тимочке дивизијске области било препоручено Шумадијској дивизији II позива у Зајечару.

Моменат за офанзиву био је дакле као поручен. Тимочкој дивизији II позива још није грозила тако велика опасност, јер док се према њој буду групписале и трупе из реона струмичке железничке станице, требаће да прође још доста времена. Дринска и Моравска дивизија I позива успеле су, и поред жестоких напада бугарске VII и VIII дивизије, да се одрже на својим положајима, сем на Шаренковцу и ребру код трогерачке карауле, који с времена на време прелажаху из руке у руку. При том, Моравска I, Коњичка, Шумадијска I и Моравска дивизија II позива, својим распоредом на кружној линији трогерачки висови-Рујан-Куково-Арбачиште-Црни Врх-Пониква-Лесново, на згодан начин обухватаху распоред већег дела VII и целе самосталне бригаде IV дивизије из знатно слабије кочанске групе. А такав је исти случај био и на линији Кнежсво-Костадиница-Чатал Чесма-Дервиши-

ца, где више од два пешадијска пука обухватаху распоред бројно и квалитативно слабијих делова на одсудном нападном крилу Македонско-Једренског Ополчења. Најгоре су се, према томе, имали провести одреди код Пестришина, код Дренека, на Кали и код Дренка, предвојени једни од других широким просторијама и већином лишени могућности узајамног потпомагања ватром.

Принцип „у решавајућем моменту на решавајућем месту бити јачи“, у захвату горња два сектора који заједнички представљаху наше нападно крило у предстојећој офанзиви, код нас је дакле у главноме био задовољен. А дотични сектори збиља су и били решавајуће место за овај моменат, јер, поред тога што су нудили слабо место у бугарском бојном поретку, опасно су се наносили над бугарском комуникационом линијом Кочане-Царево Село, која је за Бугаре у толико била значајнија што су оној другој, много дужи и заобилазној, преко Радовишта и Струмице за Петрич, временом могли загоризити Грци.

Једном речју, сад ће настати крвава утакмица односно тога ко ће пре успети да прогура до свог главног тактичког нападног објекта: или Бугари до Овчег Поља и Велеса, или наши до Кочана. У вези пак са напред изложеним чињеницама, сви су изгледи били да ће се догодити ово друго. Па, тако је стварно и било. Обрт у ситуацији на штету Бугара почеће се, шта више, манифестовати врло брзо, још у току сутрашњега дана. Обележиће га бугарски парламентарии, долазећи са поруком да је овај сукоб био плод једног фаталног неспоразума и да би због тога требало обуставити даље проливање „братске“ крви.

В. — Почетак наше офанзиве

— 18 јуна —

1. — Продужење буџарских напада преко Криве Лакавице и Бреџалнице

I

Тимочка дивизија II, у односу према Дринској I позива, остала је од јуче знатно истакнута у напред. Између њеног крајњег левог крила на Крсту и повученог знатно у назад крајњег десног крила ове друге код села Добршана зјапила је једна велика празнина, која је могла бити веома опасна по безбедност њеног левог бока и њену везу са главним трупом Треће Армије. У опасности је дакле било да непријатељ из околине Штипа не нагрне овамо у тежњи да је нападом с бока одбаци што даље на југ и на тај начин себи ослободи поље рада за маневровање у десном боку овог другог. Међутим, командант дивизије, пуковник Драгутин Милутиновић, заваран јучерашњом неактивношћу Бугара на овоме правцу, није се тога бојао. Руководио се новом идејом, коју бејаше себи поставио, да ојача своје истакнуто у напред крајње десно крило код Пепелишта, па са њим, тако ојачаним, нападне усамљено бугарско лево крило код Бручника, пред зору је баш одавде, са свог левог крила, повукао 3. и 4. батаљон XV пешадијског пука. Али их ипак не беше пустио да оду до Пепелишта, него их је задржао код места где друм са гребена нагло заокреће ка селу Кара Хоџали, јер је у вре-

мену њиховог пристизања у реон карауле Шобе био почео добијати извештаје о приближавању Бугара од утока Криве Лакавице у Брегалницу. Остале пак трупе овога крила распоређиваху се тада, у циљу осигуравања левог бока дивизије, на главној вододелници лево и десно од друма фронтом према Брегалници и Кривој Лакавици. Ради тога, 2. батаљон XV пука бејаше се са Штиркаљева пребацио на Тису лево од друма, док међутим 2. батаљон и једна чета 4. батаљона XIII пешадијског пука и 3. Тимочка пољска батерија били су се повукли са Крста, и то: батаљон и батерија на предње откосе Штиркаљева десно од друма, одакле је доцније батерија прешла на Тису, а чета на ову последњу код напред поменутог батаљона XV пука.

Напад бугарског 11. пешадијског пука, јер је то он био, отпочео је био око 6 сати изјутра. Његова слабија колона наступала је преко села Драгова на фронт 2. батаљона XIII-ог, а јача се развијаше преко к. 458 југоисточно од села Топлика обухватно према 2. батаљону XV-ог и придатој му чети 4. батаљона XIII пука. Притиснут надмоћнијом снагом, командант XIII пешадијског пука, потпуковник Лазар Белодедић, који је командовао овим нашим крилом, најзад је око 10 сати пре подне био принуђен затражити појачања. Командант дивизије, који се и даље још увек надаше да ће ипак моћи најзад приступити извођењу замишљеног напада у правцу Брусника, те га за толико време не бејаше ојачао на рачун прикупљених трупа на платоу код карауле Шобе, сада пак посла му 1. батаљон XV пука. Али овај није ни стигао до нападнутих положаја, када око 11 на њима настаде повлачење. Најпре се дакле повукоше делови са Тисе, потом, кад ови, дохвативши се друма, мало одмакоше у назад, кренуше се за њима и делови са северних откоса Штиркаљева. А што се тиче батаљона који им је ишао у помоћ, он сад обрте на лево-круг, стављајући се на чело овако формиране одступајуће колоне.

У акцију, најзад, ступио је био и један део наше артилерије из дотадашњег центра дивизијског распореда, дејствујући на више, уз друм. То су били: 2. Тимочка пољска батерија, постављена на северо-западном делу Алајке, и левокрилни топ 1. Тимочке батерије, пласиране иза једног ћувика, југоисточно од карауле Шобе фронтом према толожајима у реону Голошца и Патрика. А кад после извесног времена стиже одступајућа 3-ћа, и она, са виса северно од карауле у висини 2-ге, узеде да ватром штити повлачење пешадије, које је, због леђне ватре једне бугарске батерије, изведене на заузети положај, било извођено у приличном нeredу.

Командант дивизије напослетку увиде да од намераване офанзиве у правцу Брусника не може бити ништа и да му се ваља ограничити искључиво на дефанзиву, припремајући се за одбијање двогубог напада: и с фронта и у левом боку. Па, у духу тога, одмах је настао да појача отпорну моћ положаја сав карауле Шобе, који су сада били први на ударцу. Северну ивицу платоа, фронтом према изгубљеним положајима левога крила, посео је са два батаљона XV пешадијског пука од оних који су били у повлачењу: 1-ви је поставио испред 3-ће, а 2-ги испред 2. Тимочке пољске батерије. Источну ивицу платоа, фронтом према положајима у реону Голошца и Патрика, гарнирао је трупама које се још од синоћ налажаху на њој, и једним батаљоном XV пука од оних који су јутрос зором били повучени са левог крила: 4. батаљон XIII пешадиског пука оставио је дакле на ћувика југоисточно од карауле испред 1. Тимочке пољске батерије, 4. батаљон XV-ог распоредио је на предњој ивици истакнуте косе према селу Шоби испред 3. Дринске пољске батерије, пласиране на задњем нагибу исте косе, ближе друму, а 1. батаљон XIII-ог послао је да заузме ровове на предњем нагибу виса Корисорти (к. 523). У ували пак између овог виса и Алајке прикупио је 2. батаљон XIII-ог и 3. батаљон

XV пешадијског пука у улози дивизијске резерве, како за овај одсек, који је сада постао левокрилни, тако и за трупе на платоу Орла Бајира јужно од к. 535 и испред Пепелишта, код којих није мењао ништа, пошто је непријатељ пред њима био потпуно неактиван.

Овим распоредом положај Тимочке дивизије II позива није био ни мало побољшан, већ, на против, тек сад је био изложен великом ризику, и то у толико више што јој је XIV пешадијски пук на десном крилу, који јутрос бејаше посео, фронтом према селима Пештерници и Бруснику, напуштени од Бугара вис Пепелиште, био много истакнут у напред и имао за леђима Вардар. На име, дивизија је била потпуно отцепљена од своје армије и опасно угрожена у свом левом боку бугарским трупама које беху заузеле положаје доскорашњег њеног левог крила: Тису и Штиркаљево. Два батаљона на уској северној ивици платоа код карауле Шобе могли су донекле послужити само као заштита непосредног левог бока осталим њеним трупама, а не и као брана за устављање каквог дубљег обухватног маневра Бугара. Ако би дакле ови једним делом своје снаге ударили са тих заузетих положаја зоном између садашњег положаја тих двају батаљона и Енешева (Енеш Обе), директно би загрозили одступници целе дивизије, у чему их, наравно, ништа не би женирао један ескадрон Тимочког дивизијског коњичког дивизиона, накнадно послат ка напред именованом селу. Али срећом, они се зауставише са главном снагом на Тиси и Штиркаљеву, а са предњим деловима на к. 616, са које послаше парламентарара, те од тада настаде затишје које бејаше добро дошло овој нашој дивизији. Њихов дакле 11. пук тада је добијао контрадикторна наређења од трију командних инстанција: свог команданта бригаде, команданта II дивизије и команданта армије, па зато му се није дало да на напред показани начин прошири и употпуни постигнуте ре-

зултате. У следству тих наређења, више пута је полазио назад и враћао се на заузете положаје, па напоследку је пред вече, остављајући на овима један свој батаљон, коначно одступио ка Софилару, односно ка утоку Криве Лакавице у Брегалницу, те да сутрадан, оперишући, ако устреба, левом обалом ове друге реке, заштити леви бок VIII дивизије, чије се лево крило, као што нам је познато, простираше до села Добршана.

II

Овога дана изјутра, у распореду трупа на сектору Дринске дивизије I позива извршене су биле ове промене. Одсек на коме се налажаху VI и XVI пешадијски пук са двама брдским батеријама, изашао је из надлежности команданта напред именоване дивизије, стављајући се под непосредну команду команданта Треће армије, а сем тога из његове предње линије био је повучен у резерву 3. батаљон XVI пука. Батерије 1. дивизиона Дринског пољског артиљеријског пука, које за време ноћашњег напада Бугара опет беху повучене иза Кривог Дола, поставише се сада за дејство између овог села и положаја 6. батерије из 2. дивизиона. Од 2. дивизиона, 6. батерија је остала и даље на ноћашњем свом положају југоисточно од Сирчијева, стављајући се под команду команданта 1. дивизиона, а 4-та је била упућена на Средњи Рид код 5. батерије свог и 5. батерије 2. дивизиона Моравског пољског артиљеријског пука. Од овог последњег, т. ј. 2-ог Моравског, пак, 4. и 6. батерија су са овог положаја биле послате у Судић Моравској дивизији I позива. Најзад, што се тиче 8. и 9. батерије из 3. дивизиона Дринског пољског артиљеријског пука, оне за сада нигде нису биле употребљене: 8-ма се још комплетираше у Кадрифалкову, а 9-та је, како изгледа, за овај мах била

поштеђена зато што у току јучерашњег дана беша претрпела два велика потреса.

Пред фронтом 1. и 2. батаљона III-ег и 1, 3. и 4. батаљона IV пешадијског пука, што ће рећи према одсеку од највишег врха на Жежевом Брду до испред Кривог Дола, бугарска артиљерија од раног јутра била је веома активна. Ојачана, рекли бисмо, и једном пољском батеријом са Јанковог Рида, она се упињаше да ватром прокрчи пут својој пешадији, која се више није смела поуздати у сопствену снагу, али понајвише су нашим трупама досађивале батерије код Сушева и на северном делу Курд Ораси. Батерија код Сушева тукла је бочном ватром Жежево Брдо, особито почев од 8.30 часова, када се 1. батаљон IV пука, по наређењу свог пуковског команданта, почињаше део по део спуштати низ задњи нагиб тога положаја. Да би јој се доскочило, 1. и 6. батерија, док се 2-га и 3-ћа и даље посредним гађањем ношаху са бугарским батеријама десно и лево од друма у висини Црвене Чуке, примакосе се ближе седлу, постављајући се: 1-ва на ћувику у западном подножју Жежевог Брда, а 6-та на нижем положају између ње и 2. батерије. Батерија на северном делу Курд Ораси страшно је досађивала деловима IV пешадијског пука на коси која се од западног гребена Лојзанског Рида спушта ка развалинама Старог Кривог Дола. Ради ње, био је послат око 10 сати пре подне један, а после кратког времена и други вод 3. батерије на положај западно од Кривог Дола, одакле су после и један и други са успехом вршили посредно гађање, уз реглажу коју су обављали пешаци преко релеја. Ову пак батерију у рсону друма заменила је 8-ма, која око 10.30 стиге из Кадрифалкова. Она је око 11 била пласирана испред Кривог Дола, ближе друму.

Скинути пак са Жежевог брда 1. батаљон IV пешадијског пука најпре се беше пребацио ка Кри-

вом Долу. Али, чим је тамо стигао, био је враћен позади 2. батаљона III пешадијског пука, по наређењу команданта дивизије, који се због јаке артилеријске ватре бејаше побојао да Бугари не изврше пробој на седлу. Но у самој ствари, са тим пробојем већ је било свршено. Бугарска пешадија у то време више није ни мислила да се покрене из својих ровова, чак ни онда када митраљези са к. 579 на Лојзанском Риду бежу бочном ватром нагнали на повлачење левокрилну чету 3. батаљона IV-ог и деснокрилну чету 2. батаљона III пешадијског пука северно од друма. Код ње се дакле сад већ у велико осећаше реперкусија наше офанзиве на Злетовској реци, и то све више и више, док се напослетку не почеше пред подне јављати бугарски парламентарии. Премда предлози ових за обуставу непријатељстава званично нису били усвојени, ватра на обема странама престаде око 10 сати пре подне, пошто су и наше трупе биле јако заморене, а на Лојзанском Риду бугарски и наши војници, шта више, без икаквих обзира појурише у вођњаке између бојних линија. Ово пак необавезно примирје трајало је до 5 сати по подне, када га прекиде наша артилерија. Али бугарске батерије више се не јављаху, због чега и наше пред вече заћуташе.

Пред фронтом пак VI-ог, XVI-ог и 3. батаљона III пешадијског пука, што ће рећи према одсеку од Брегалнице до испред развалина Старог Кривог Дола, бугарске трупе од јутрос не бежу предузеле ништа. Свакако су очекивале да виде шта ће учинити трупе десно и 11. пешадијски пук и комите леве од њих, па да после и саме пређу у офанзиву, ради чега је само на Жутој Земљи био груписан читав један пук. Па у том ставу, такође паралисан доцније реперкусијом наше офанзиве на Злетовској реци, остадоше до краја.

Њихове пак комите са виса изнад села Добрша на обухватиле су биле наше десно крило нападом

на 1. батаљон XVI пешадијског пука, чији је фронт у односу према фронту тамошњих делова VI пука био знатно повијен у назад. Међутим, овај наш батаљон око 10 сати пре подне, због бочне пешадијске ватре бугарских трупа са доминирајуће Жуте Земље, одступио је ка Богословцу. Командант одсека, пуковник Викторовић, због тога посла овамо две, а убрзо и друге две чете 3. батаљона истог пука из одсечне резерве. Али и оне одмах загребаше уз Богословац, не обзирајући се на судбину суседних им трупа, чији је десни бок због таквог њиховог држања сада остао потпуно оголићен. Пуковник Викторовић најзад око подне издаде наређење свима својим трупима да се такође повуку на масив Богословца, који му је поступак, с обзиром на факат да се и комите и бугарске регуларне трупе после не беху потрудиле ни да поседну наше напуштене ровове, испао пренагљен. А кад оне прснуше, повуче се и суседни 3. батаљон III пешадијског пука са положаја испред развалина Старог Кривог Дола на позадни положај Трескову Њиву. Но он је предвече, када виде да се Бугари и не мичу с места, поново заузео своје првашње ровове и посео чак и к. 413, где се пре одступања бејаше налазило лево крило удружене снаге VI и XVI пука, док међутим ови и даље остадоше на Богословцу.

Најзад, пред фронтом XVII-ог и 2. батаљона IV пешадијског пука, што ће рећи према Средњем Риду и центру и левом крилу Жежевог Брда, бугарске трупе и овога дана остадоше изван домаћаја пешадијске ватре. Овим пак дадоше команданту Дринске дивизије I позива могућност да између 9 и 10 сати пре подне повуче у дивизијску резерву иза Сирчијева 1. батаљон XVII пука, без једне чете, употребљене на северној ивици сирчијевских винограда за заштиту левог бока осталих батаљона на Средњем Риду. У опште узев, да није било повремене артилеријске ватре, овде би владало потпуно

мртвило. Али северније, на положајима Моравске дивизије I позива, одиграше се знатне промене, које ће у неколико тангирати и овај одсек.

III

После једног узалудног покушаја да нападом с фронта опет овладају Шаренковцем и ребром код карауле, Бугари прибегоше другој методи. На име, њихова батерија на Осоју сад се окоми на 1. батерију Моравског пољског артилеријског пука која дејствоваше од раскрснице сеоских путева за Г. и Д. Трогерце. Кад је пак ову ућуткала, пренела је ватру на Кијово Брдо, и после кратког времена, око 6 сати изјутра, успела је да са њега одбаци усамљену чету 1. батаљона I пешадијског пука, против које је већ наступао деташовани батаљон њиховог 24. пешадијског пука са Осоја. Услед тога, а и због артилеријске ватре од Д. Балвана и са Јанковог Рида, армијска коњица, која бејаше провела ноћ у равници позади овог положаја, сада одступи чак иза Вржиног Дола. Ескадрон који је она још јуче била делегирала за попуњавање постојеће празнине између сирчијевских винограда и Кијовог Брда, повуче се најпре до напуштеног њеног бивака, а потом, када напред поменути бугарски батаљон изби на овај други, до 1. Моравске батерије, у правцу чијег је положаја одступила и одбачена чета, те њих двоје примише на себе улогу њене заштите. Најзад, 2. батаљон I пешадијског пука, сматрајући да му је са падом Кијовог Брда угрожен десни бок, око 8 сати одступи ка Орловом Камену, остављајући Шаренковац и ребро код карауле Бугарима. Ови потом поново заузеше те његове положаје, око којих се дотле беху поломила толика коњља, али и њиховој офанзиви у овој зони, опет под утицајем наше офанзиве северније одатле, ка Злетовској реци, ту је био крај.

Овај делимични поремећај у нашој бојној линији имао је само толико уплива на ток битке што командант Моравске ни тада ни доцније није смео слободно размахнути својим левим крилом које је било у тесном додиру са наступајућим трупима Шумадијске дивизије I позива. Иначе, само је био изазвао искупљање 4. батерије Дринског са Средњег Рида и 4. батерије Моравског из Судића у долини код 1. батерије Моравског пољског артилеријског пука и тиме допринео јачем везивању размакнутих крила Моравске и Дринске дивизије I позива, које ће згодно послужити као полазна ситуација за предузимање офанзиве у правцу утока Злетовске реке у Брегалницу, када томе буде дошло време. А што се тиче армијске коњице, која их је раније на други начин везивала, она је око 3 сата по подне била упућена у просторију југозападно од Богословца са задатком да предузме осигуравање Брегалнице десно од VI и XVI пука и колико толико попуни повлачењем ових створену још већу празнину између Дринске I и Тимочке дивизије II позива.

2. — Преокрет на доњој Злетовској реци.

I

Пред зору некакви коњи, који су по свој прилици припадали бугарској батерији или митралеском одељењу на положају код Пестришина и били пуштени на пашу, налетеше на наше предстраже испред села Тмола и код ових изазваше брзу паљбу. Одмах затим, бугарска батерија са означеног положаја окупи туђи наше делове на косици испред виса Оџака, тражећи ваљада 7. батерију Дринског пољског артилеријског пука која се у самој ствари бејаше у току ноћи повукла на к. 668 име-

нованог виса, те се из тога изроди и пешадијска ватра на овоме месту. А у свануће отпоче да пламти и на другим местима дуж фронта према Злетовској реци и Болошици у захвату Моравске I-ог, Коњичке и десног крила Шумадијске дивизије I позива. Тако, бугарске батерије на коси Калишта, његовом ребру југоисточно од Трола и к. 625 између овог села и Пестришина опет узеше обасипати својим метцима наше положаје према себи, а особито Рујан, према коме се, судећи и по јачини пешадијске ватре, припремаше понован напад. Нашу пак артилерију овде је и сада заступала 3. батерија Моравског пољског артилеријског пука, која више није могла гађати онако слободно као јуче по подне, пошто је преко ноћ била изгурана на предњу ливцу положаја, где је непријатељ лако могао уочити и уракљити својом ватром. А што се тиче прсторије око Кукова, тамо се ангажовањем XI пешадијског пука стадоше одигравати веома значајни догађаји, због којих Бугари убрзо беху принуђени да се и према Рујну одрекну намераваног напада.

На име, командант XI пука, потпуковник Драгољуб Јеремић, чим је чуо да се на дренечком положају води борба, приступио је извршењу постојеће заповести команданта Шумадијске дивизије I позива о учешћу његових трупа у нападу на тај положај. Свој 1. батаљон и митраљеско одељење из пуковске резерве извео је на гребен изнад Кукова, и, под ватром бугарске брдске батерије са јужног дела Костомара коју овим покретом беше изазвао, издаде командантима батаљона заповест за напад у правцу бока и позадине дренечког положаја. Но у том стиже му наређење команданта Коњичке дивизије, Кнеза Арсена, под чију је команду решењем армијског штаба био стављен, да са својим пуком предузме наступање у правцу положаја код Пестришина. Али по њему је за први мах поступио само у толико што је одређеним му

новим правцем упутио само 1. батаљон из пуковске резерве, те овај оде, држећи, се, због бочне артилеријске ватре са јужног дела Костомара, десне стране гребена који преко Алачуга изводи ка додељеном му нападном објекту. Иначе, батаљони првог борбеног реда већ се беху отиснули право пред собом, с тим да у току кретања изведу потребно захођење за нешто у лево, да би добили фронт према јужном делу Костомара који им се налажаше некако по страни. Бугарска батерија са овог положаја пак узде их одмах на нишан, премда је и сама већ била тучена ватром 4. Шумадијске пољске са к. 691 и 1. коњичке батерије са положаја на средини Камените Струге, а деснокрилни 2-ги, сем тога, отпоче добијати и бочну артилеријску, митраљеску и даљну пушчану ватру са положаја код Пестришина. Деснокрилна чета овог батаљона брже боље се од те ватре заклони иза једног камењара, док остале убрзаше корак и сјурише се право пред собом у увалу. Одатле пак поменуте три чете, а по поновном наређењу Команданта Коњичке дивизије о нападу целим пуком у правцу положаја код Пестришина, вратише се на више и под ватром, која им је нанела велике губитке, извршише промену фронта у десно, која је према оваквој ситуацији и иначе била неминовна, па потом предузеше наступање левом, много изложенијом страном гребена који изводи ка напред означеном положају. И сад, према том бугарском положају били су од XI пука развијена два батаљона: 1-ви из доскорашње пуковске резерве, који је у току наступања био наишао на две чете II и V пука на левом крилу одреда мајора Јована Наумовића из Моравске дивизије I позива, које пре тога беху учиниле један скок у напред, па, измешавши се са њима, повукао их са собом, образовао је дакле десно, а дотадашњи деснокрилни 2-ги формирао је лево крило новог пуковског борбеног поретка. Најзад, што се тиче доскорашњег левокрилног 3-ег, он је, ојачан пуковским митра-

љеским одељсњем, продужио и даље да наступа својим првобитним правцем: преко Припора и к. 608 (северозападно од села Пуздераца) ка јужном делу Костомара. Њега је командант пука изузетно пустио да иде куд је наумио, из разлога што је желео да бар са једним делом своје снаге учествује у нападу своје дивизије на Дренек. А то му је, с обзиром на факат да је положај код Пестришина био у великој зависности од положаја код Дренека, било веома умесно. Још је само требало да му је когод одозго препоручио да се много не ангажује према оном првом, већ да само демонстрира и чека док се не реши судбина овог другог. Али ово последње није му било ни с које стране препоручено, те ће се на том делу бојишта просути много више крви но што је било потребно.

За време пак док су батаљони, окренути према положају код Пестришина, претрчавали под јаком фронталном ватром од заклона до заклона и од мртвог угла до мртвог угла, којих је срећом било повише, особито на правцу наступања деснокрилог 1-ог и измешаних с њиме делова на крајњем левом крилу Моравске дивизије I позива, све је већи број артилеријских оруђа узимао директног удела у припремању његовог напада. Тако дакле, око 6 сати изјутра, док су 1. коњичка батерија са свог положаја на средини Камените Струге и 2-га у њеној близини, где је пре кратког времена била премештена са Челебинског Трла, занимале и држале у шаху бугарску брдску батерију на јужном делу Костомара, тукући уједно и бугарску пешадију на овој каменитој греди, 4-та Шумадијска променила је положај и са ниске и уназад повијене косе између Алачуга и Гускарника отпочела отварати ватру искључиво у правцу Пестришина, придружујући се на тај начин 7-ој Дринској, која је већ у велико гађала садашњи њихов заједнички објект са виси Оџака. Око 7 сати, 2. коњичка батерија прешла је на северни део Алачуге и тамо се, заклоњена

у неколико гребеном према напред поменутој брдској батерији, поставила за дејство према положају код напред именованог села. На тај начин, већ при првом јуришу су дотични бугарски положај тукле са широког обухватног лука наше три батерије, што је, с обзиром на слабост бугарске артилерије према њима, било сасвим довољно. Али том броју батерија, којима ће се, пред други јуриш, придружити и један вод 1-ве коњичке, није био сразмеран ефект који стварно беху постигле својом ватром, услед чега и пешадијски напад, као што ћемо мало ниже видети, био је скопчан са огромним патезањем. Батерије нису биле под једном командом, него су дејствовале свака за себе и кад је која хтела, а једним делом и прилично невешто.

Око 8 сати, када наши стрељачки стројеви беху доспели до на 400—500 метара испред бугарских ровова, Бугари истакоше белу заставу и стадоше махати белим марамама. Наши, видећи то, полетеше на јуриш, и том приликом неки делови, обманути овим сигнаlima, ишли су несмотрено и у гомилама. Али их тада дохвати бочна ватра бугарске брдске батерије са јужног дела Костомара, а може бити и коса ватра једне од пољских батерија са северозападног дела Лезовског Рида, те цео борбени посредак поврте у назад ка месту одакле је био пошао на јуриш и где се налажаше један попречни теренски прегиб, у коме је колико толико могао да се заклони и од ове и од разантне пушчане и митраљеске ватре са нападнутог положаја. Ободрени тим нашим неуспехом, Бугари једним делом своје снаге покушаше испад. Но овај им није пошао за руком, јер су убрзо нашом артилеријском ватром били враћени у своје ровове. Одмах затим, око 9, наши опет пођоше на јуриш. Али ни сад нису били боље среће. Левокрилни 2. батаљон био је засут бочном ватром пољских батерија које се дотле беху са северозападног дела Лезовског Рида спустиле у долину Болошице. Над деснокрилним

пак 1. батаљоном и измешаним с њиме деловима са крајњег левог крила Моравске дивизије I позива распрснуше се неколико ирапнела једне од наших батерија, по свему судећи 7-ме Дринске. Цео борбени поредак сад и по други пут обрте леђа, после чега делови на десном крилу махом се задржаше у теренском прегибу, из кога су оба пута полазили на јуриш, а они на левом крилу већином одјурише до близу Алачуга. Бугари и овом приликом пођоше за њима. Али са тим испадом прођоше исто онако као и први пут.

На тај начин, напад XI пука на бугарски положај код Пестришина завршен је био потпуним неуспехом. Трупe су се биле растуриле на великом прсстору по дубини, а губитци већ су били достигли размере које, ако се пређу, обично повлаче за собом тотално расуло и морално срозавање. Али је највише био настрадао левокрилни 2. батаљон, који је, између осталих, изгубио команданта батаљона, који је био рањен, и три четна командира: мајора Војислава Туфегџића и капетане Душана Ђорђевића и Милутина Милосављевића, који беху изгинули. Да се пак напад понови, а прилике се не буду измениле, није било ни мислити. Па, тако је био оценио ситуацију и командант пука, потпуковник Јеремић, судећи по једном извештају који је у 10.50 био послао команданту Шумадијске дивизије I позива, а и по мерама које је пре и после тог извештаја предузимао. На име, тако око 9 позвао је био свој 3. батаљон, који се тада налажаше у подножју јужног дела Костомара, да се врати у састав пука. Па око 11, бојећи се ваљда да до доласка овог не наступе какве теже компликације, упутио је једну чету свог деснокрилног 1. батаљона на косицу испред Тмола за евентуално прихватање десног крила, а I коњичком пуку, који му се на тој косици беше ставио на расположење, издао је нађење да се рокира у лево ка јужном делу Алачуга и на тај начин постави иза разбијеног левог крила.

они су још једино могли бити лансирани просторијом између дреначког и пестришинског положаја. Али им је сметала унакрсна артилеријска ватра, због које је чак и извиђачки ескадрон II коњичког пука око 8.30 био принуђен да се са косе Припора повуче ка селу Кукову. I и III коњички пук, враћајући се јутрос рано од села Патетина гребеном Камените Струге, били су бочном ватром брдске батерије са јужног дела Костомара одбачени чак ка селу Мечкујевцу, око кога су се после дуго врзмали, с тим да се напослетку, после 11 сати пре подне, скрасе: I, као што смо напред видели, на јужном делу Алачуга, постројен за пешадијску борбу ради евентуалног прихватања XI пешадијског пука, а III у јарузи иза овог положаја, прикупљен у својству резерве. IV је до 10 сати пре подне једнако стајао на Челебинском Трлу, па у означено време пошао је, хватајући све позадину Камените Струге, ка селу Тмолу. А II је дуго времена иза гребена ове косе често мењао место, склањајући се од артилеријске ватре, па око 10, када повлачење 3. батаљона XI пешадијског пука из подножја јужног дела Костомара беше изазвало артилеријску и пешадијску ватру са овог положаја за који се није знало да је већ био при паду, те се помислило да је то повлачење било принудно и да ће му уследити гоњење од стране Бугара, распоредио се беше за пешадијску борбу код Кукова, фронтом према Дренеку, у циљу прихватања тога батаљона.

Најзад, од времена напред описаног неуспеха XI пешадијског пука десише се извесне важније промене и на положајима јужније од места где је он водио борбу. На име, око 10 сати пре подне код 3. батерије Моравског пољског артилеријског пука на коси северозападно од Шаренковца експлодирале су, несрећно погођене, три карте и од те експлозије настрадало је више људи и онеспособљена су била два топа, због чега је она била принуђена да за дуже време обустави ватру. Али онст,

с друге стране, апсолутном господарству бугарске артилерије према Рујну дошао је био крај, јер 7. и 8. батерија опет из Моравског пољског артилеријског пука већ су биле, уз припомоћ чете 1. батаљона I пука која се још од јуче налажаше у њиховој пратњи, извукле на широко седло испред Солунског Рида неколико топова.

II

У 2.40 изјутра командант Шумадијске дивизије I позива издао је писмену заповест, према којој су његове трупе требале у 4 сата, значи у свануће, предузети наступање на линију Дренек-Озрен, подељене у две колоне и дивизијску резерву. Десну колону, одређену да напада на Дренек, имали су образовати X пешадијски пук и 1. дивизион. Леву колону, намењену да наступа преко села Плешинци ка селу Неокази, што ће рећи да осваја Озрен, који је сада први пут био узет у комбинацију, имали су образовати XIX пешадијски пук, без 4. батаљона који још није смео бити скинут са Црног Врха, и 3. дивизион. А дивизијску резерву, која би се кретала за десном колоном, имали су формирати 4. батаљон XI-ог и 2. и 3. батаљон XII пешадијског пука са 2. дивизионом. Ова заповест, из које је, обратно мерама предузетим још од синоћ, требао уследити обичан дневни напад много ширим фронтом но што се тога момента имао, претпостављала је извесну удаљеност нападних трупа предње линије од непријатеља и према томе пуну слободу за опредељивање ових у погледу бирања праваца, циљева и времена за почетак напада, док међутим свега тога у самој ствари није било. Заповест дакле није била у сагласности са стањем ствари на бојишту, односно са првобитном намером команданта дивизије према којој су у главном већ били завршени предуготовни покрети за извођење

ноћног напада на дренички положај, које је сада, пред сам судар и у непосредној близини непријатељевој, да би се нападним поретком захватио и правац Плешинце-Неокази, немогуће било корегирати. Услед тога и напад, који је убрзо и пре напред означеног времена настао, нити је био започет нити је даље био извођен према њој. У најважнијим појединостима она је била остала мртво слово на хартији.

Команданту XIX пешадијског пука и, према новом стању ствари, команданту леве колоне, потпуковнику Илији Радивојевићу, та нова заповест, судећи по податцима у операцијском дневнику његовог пука, била је, свакако преко телефона, саопштена у 3 сата изјутра, када је завршавао испуњавање 1. и 3. батаљона свог и 4. батаљона X пешадијског пука у долини западно од Буриловског Рида фронтом према северозападном кљуну Костомара. Али, како је, с обзиром на близину непријатељеву, од кога је био удаљен не више од 1500 метара, за рокирање његовог 1. и 3. батаљона далеко у лсво, мимо целог северног фронта дреничког положаја коме припадаше и група ћувика источно од Костомара, чак до према Озрену, сада било доцкан, јер још мало па ће да сване и затрешти артилеријска и пешадијска ватра, њему ништа друго није остајало него да са трупама које су му биле под руком, без одлагања пође тамо куда је првобитно био наумио. Па, тако је и урадио. Имајући дакле још увек за циљ Костомар, односно његов северозападни кљун, повео је био између 3 и 3.30 изјутра напред поменута два своја и 4. батаљон X пука уз предњу косу у чијем се северном подножју са њима беше тада затекао. Према томе, правац Плешинци-Неокази, који изводи на Озрен, и даље је био остао празан. Њиме је, до душе, накнадно могао бити упућен 2. батаљон XIX пука, који је, према најновијој дивизијској заповести, требао, на место 4. батаљона X-ог, ући у састав леве колоне.

Али командант ове, потпуковник Радивојевић, сада није имао времена да мисли и на тај правац, који уосталом тада није ни могао бити узиман у обзир из разлога што му се у левом боку налажаше вис Кала који држаху Бугари. Па зато поменути батаљон остаде где је, т. ј. делом на Црвеном Риду, а делом у његовом југоисточном подножју.

Батаљони, поређани један поред другог у смакнутим поретцима, ударили су били косо лево, да би се главни напад извео северном падином Костомара. Но убрзо левокрилни 3-ћи из XIX пука био је испод једног малог ћувика на самом савијутку гренада предње косе дочекан и заустављен блиском ватром тамошњих бугарских предстражних делова. Централни 4-ти из X пука тада се одби у десно, убрза корак и сјурн се у јаругу потока између предње косе и напред именованог главног положаја, те на тај начин истрча испред деснокрилног 1-ог из XIX пука, који је био заустављен на задњем нагибу дотичне косе, док се не види шта ће бити са ћувиком. У свануће, онај на левом крилу успео је да освоји тај ћувик, али кад је поумио да продужи ка Костомару, уз чији је северни нагиб већ био почео, изненадно по Бугаре, избијати 4. батаљон из X пука, био је заустављен ватром бугарске батерије, насланичан иза седла, и косом пешадијском ватром са предњих откоса групе ћувика источно од овог камењара. Овај други пак био је горе на темену дочекан из непосредне близине јаком фронталном ватром Бугара, који се доста брзо беху повратили од изненађења, те од ње за кратко време претрпели велике губитке. Нападнут после у свом левом боку са групе ћувика преско седла и дохваћен око 4.30, кад је свануло, још и леђном ватром наших хаубица, он се напослетку сјурн назад у јаругу и даље низ ову, те сад Бугари одавде осуше ватру на 3. батаљон XIX пука и после кратког времена принудили га да се закљони иза освојеног ћувика на предњој коси.

Видећи, најзад, да му је првобитни план напада потпуно пропао, потпуковник Радивојевић се одлучи да зону свог обухватног маневра прошири у лево, узимајући у комбинацију и дотле пренебрегнуту групу ђувика источно од Костомара, која му је, као што смо већ видели, својим бочним положајем много сметала. Доскорашњи деснокрилни 1. батаљон из XIX пука одмах је северном и североисточном падином предње косе рокирао у дотичну страну и дириговао лево од З-ћег, у правцу тог новог нападаог објекта, после чега овај батаљон, излазећи из удоља између поменуте косе и Буриловског Рида, потпуно развијен за борбу, пошто већ бејаше у велико освојио дан, предусретнут је био јаком артилеријском и пешадијском ватром с фронта, па и косом ватром бугарске батерије са Озрена. Но у тај пар овај храбри командант, који је у близини 3. батаљона стајао исправно, огрнут црном пелерином, и таман био послао наређење 2. батаљону XIX пука да и он дође овамо са Црвеног Рида и његовог југоисточног подножја, паде мртав, погођен куршумом у чело. Његова колона остаде сасвим обезглављена, јер о његовој смрти нико није био извештен, па ни најстарији командант батаљона који га је у командовању требао заменити. Његови дакле батаљони од тога момента оперисали су сваки за себе, а З-ћи из XIX пука, оставши и без команданта батаљона који је био рањен, шта више, до краја борбе није ни мрдноу с места.

Овде где су нападали ова три батаљона, требао је, према најновијој дивизијској заповести, а с обзиром на њену одредбу о наступању XIX пука, односно леве колоне од Плешинца преко Озрена за Неокази, да се ангажује већим својим делом X пук у својству десне колоне. Но то он у самој ствари и није могао учинити, руковођен истим оним узроком због кога опет XIX пук није био у стању рокирати се у лево ради пребацивања на додесљени му

нови правац напада. Његова три батаљона већ су били лансирани према југозападном фронту дречког положаја, и сада им ништа друго није остало него да се ангажују у истоме правцу.

Није нам познато да ли је и команданту овог пука, потпуковнику Душану Р. Димитријевићу, била благовремено преко телефона саопштена напред наведена нова дивизијска заповест. Али биће да је тек требаше собом донети наименовани командант десне колоне, иначе командант XII пука, пуковник Миливоје Стојановић, који је тек био пошао са Арбачишта, предавши команду над тамошњим својим батаљонима команданту 2. батаљона, потпуковнику Војиславу Томићу. Но у сваком случају, а с обзиром што је већ постојала могућност за прикривено подилажење до самог подножја греде Костомара, коју је у духу синоћне заповести зором требао нападати, пук је са својом акцијом био задовољан, јер се потпуковник Димитријевић касно био оријентисао о месту где се налази и правцу којим је требао оперисати. На ребро у југоисточном продужењу Шениковског Рида, које је одавно требало бити пређено и било удаљено од стрељачких заклона Бугара на напред именованој греди 700-800 метара, почео је са развијеним батаљонима првог борбеног реда избијати тек између 4 и 4.30, односно кад је свануло за толико да их је непријатељ могао уочити и обасути врло јаком пешадијском ватром.

Левокрилни 1. батаљон, да би избегао губитке, одмах је гурнуо у правцу северне половине Костомара и за кратко време, у 4.30, што ће рећи у моменту кад је горе на темну настрадао 4. батаљон од наше хаубичке ватре, сав се бејаше сјурнио у јаругу потока испод овог положаја, одакле је после, пошто се прикупио и уредио, почео да се извађа уз тамошње стрме литице. На њега се пак угледале 3. батаљон из пуковске резерве и неки делови деснокрилног 2-ог, те и они, готово неоште-

ћени, одмах претрчаше до јаруге, диригујући се више ка јужној половини напред именоване греде. Остатак 2-ог, међутим, застаде да прихвати ватрену борбу, па потом и он отпоче, али под све жешћом ватром и са осетним губитцима, вршити претрчавање део по део, и то најпре по водовима, затим по десетинама, и напослетку појединачно, док и ово последње том ватром није било пресечено. По доласку у јаругу, 3. батаљон је одмах ударио право навише уз, до крајности стрму, испупчену падину јужне половине дотичне греде, док међутим делови 2-ог, по мери како су овамо пристизали, одбијаху се у лево, ближећи се 1-ом, који већ беше знатно измакао навише, но који се и сам поступно помераше и збијаше даље у лево због косе пушчане и митраљеске ватре са највишег, односно јужног дела дотичног камењара. Извесно пак време све их је у току пењања обасипала својом ватром једна од пољских батерија на северозападном делу Лезовског Рида. Али им није наносила велике штете, пошто су према њој били заклоњени тереном, те је онако насумце бацала своје метке.

Једном речју, нападне колоне се по мраку беху приближиле дренечком положају са двеју разних страна, па, једна у зору а друга у свануће, предузеле су напад, који је, судећи по његовом првом развоју, још дуго имао да траје. Започета операција, која је махом садржавала у себи елементе ноћног напада, морала је дакле да се настави у облику чисто дневног напада, па, наравно, и уз асистенцију дивизијске резерве и осталих неангажованих јединица, које све беху остале далеко позади, и артилерије, која је до тог преокрета због мрака била принуђена на ћутање.

Батаљоне XII пешадијског пука из дивизијске резерве свануће је било затекло у покрсту недалеко испред батерија на Арбачишту, у еволуционим

поретцима један поред другог: 3-ћи на десном, а 2-ги на левом крилу. Они су ишли северном фронту дреничког положаја, те према томе нису се држали дивизијске заповести, у духу које, а по њеном буквалном тумачењу, требали су да праве велики обилазак у десно, како би се појавили иза десне колоне, што би уосталом било много приметно и, с обзиром на тешку приступачност терена на правцу наступања ове, потпуно бесциљно. Међутим, 4. батаљон XI пешадијског пука, који такође припадаше дивизијској резерви и бејаше освануо на ћувику између Грамаде и Арбачишта, дакле онде где је раније биваковао X пук, остао је био у месту док му се не прикупе и последњи делови, растурени по разним стражама, па је око 9 сати пре подне на своју руку, јер никакво наредбење од команданта дивизије не беше добио, лагано пошао наниже у правцу Шениковског Рида. Њега је пак у путу стигао и прстигао командант Прве Армије, Престолонаследник Александар, који је из Куманова, куда бејаше то јутро допутовао из Београда, хитао да изблиза посматра развој борбе на овом судбоносном делу бојишта. Најзад, у дивизијској заповести није био споменут IV прекобројни пук, који је био на маршу из реона Дунавске дивизије II позива, с тим да такође преузме на себе улогу дивизијске резерве. Овај пак са својим 1, 2. и 3. батаљоном стигао је у 7 сати изјутра на Црвени Рид, где је по добивеном одобрењу, пошто је у маршовању био провео сву ноћ, остао да се одмори до 9, када је био кренут ка Дренеку, премда је тај правац, одласком 2. батаљона XIX пука пре њега, био презасићен трупима. Иначе, што се тиче 2. батаљона XIX пешадијског пука, који овде узгред споменуемо, но који је, као што нам је већ познато, припадао левој колони, он је око 6 сати изјутра, а по наредбењу које му пред своју смрт бејаше послао његов првопретпостављени, потпуковник Радивојевић, пошао са Црвеног Рида и његовог ју-

гоисточног подножја. Прошавши потом у еволуци-оном поретку између Д. Стубле и Плешинца, при-спео је око 8 на Буриловски Рид, иза чијег се темена, у својству пуковске, односно колонске ре-зерве, задржа, чекајући наређење о свом даљем раду, за које на лицу места није имало кога да му га изда, јер, као што смо раније видели, није имао ко да командује левом нападном колоном. Одатле је после, око 9, а по иницијативи свог батаљон-ског команданта, потпуковника Драгутина Анђел-ковића, предузео наступање потпуним борбеним по-ретком, тежећи да продужи лево крило ангажова-ним трупима првог борбеног реда и обухвати де-сно крило дренечког положаја на групи Ћувика источно од Костомара.

Артилерија, пак, отпочела је била дејствовати чим је свануло, и то најпре хаубичка, чије је прве мет-ке скупо платио 4. батаљон X пешадијског пука из леве колоне. Из разлога које ћемо мало ниже навести, артилеријска ватра, и то поглавито пољ-ских батерија, по брзини и величини постигнутог ефекта, није била у сразмери са бројем оруђа, стављених у дејство. Шта више, она је нешто по-сле 6 сати изјутра, када почеше одоздо стизати жалбе пешака из X и XIX пука да их туче наша артилерија, морала бити обустављена, па је знат-но доцније, само без учешћа 5. и 7. пољске бате-рије, послатих у напред да се нађу ближе пеша-дији, опет била настављена, али код већине пољских батерија веома опрезно и са све већим прекидима. Поменуте две, да их назовемо пратеће батерије, ме-ђутим, спустиле су се биле наниже: 5-та за батаљон-ма XII пешадијског пука из дивизијске резерве, који, неузнемиравани од бугарске батерије иза седла ко-ја је била ућуткана, већ беху сишли у подножје ју-гоисточног кљуна Арбачинга и даље наступаху равницом, а 7-ма ка трупима леве колоне, чија си-туација вапијаше за артилеријску подршку из бли-зине. Ова друга, т. ј. 7-ма, дошла је дакле убрза-

ним темпом до Д. Стубле, где је неко време остала, очекујући наређење свог командира, који бејаше одјахао ка пешацима да се од њих обавести о ситуацији на лицу места, па тамо пао с коња и сломио ногу.

Уопште узев, улога артилерије испала је веома оригинална. Уместо да је прва започела борбу, артилерија ступа у акцију тек кад је пешадија треснула о непријатељски положај и претрпела велике губитке. Што је најглавније, она то чини у хитњи, неприпремљена за прихватање једне такве изузетне ситуације и сва, сем 1. пољске батерије на Шениковском Риду, врло много удаљена од нападнутог положаја и своје пешадије под њим. Даљина је збиља била толика да је дејство из пољских батерија било могуће благодарити једино околности што су артилеријски положаји надвишавали дренечки за више од сто метара, али зато морала је, без сваке сумње, патити од тога и тачност погађања с обзиром на неизбежно повећавање облигатног растурања метака. Шта више, сем хаубичке и напред поменути пољске на Шениковском Риду, ни једна батерија није, и при максималном укопавању лафета, могла по целој дужини тући гребен Костомара, што је, уз тешку приступачност терена којим је наступала десна колона, имало за последицу доста дуго неутралисање већег дела ове. У поређењу с њима, много су пак боље за дејство против ове греде биле постављене у почетку само 1-ва, а доцније, око 6 сати, и 2-га коњичка батерија на Каменитој Струзи. Али су оне, као што нам је већ познато, овамо дејствовале извесно ограничено време и више мање узгредно, тукући поглавито бугарску брдску батерију испод највишег камењара (к. 707).

За придавање овако удаљених пољских батерија нападним колонама на начин како је то било предвиђено дивизијском заповешћу, није се имало ни времена ни могућности, сем ако би која

од њих одмах појурила напред, што у самој ствари, због непознавања ситуације, ни једна није учинила. Но, да би се колико толико удовољило тој заповести, у главноме је било регулисано: да 1. дивизион, ојачан 6. батеријом из 2-ог, потпомаже напад X пешадијског пука, рачунајући и његов 4. батаљон у саставу леве колоне, да 3. дивизион потпомаже напад, како се мислило, XIX пешадијског пука, а у самој ствари његовог 1. батаљона, и да 5. батерија из 2. дивизиона, накнадно доведена са Добре Главе и око 5 сати изјутра планирана на Арбачишту између 6-те и 9-те, помаже батаљоне XII пешадијског пука из дивизијске резерве, када буде дошло време и за њихово увлачење у борбу, а до тога времена да дејствује где и батерије 1. дивизиона. На тај начин, а с обзиром и на напред наведено о величини домета код пољских батерија, артилеријска ватра овако је била расподељена: 1. пољска батерија тукла је цео грeben Костомара; 3-ћа, 5-та и 6-та северозападни кљун овог; 7-ма, 8-ма и 9-та групу ћувика источно од те греде и седло; а хаубичка свуда, по целом положају, што ће рећи где стигне.

Форма је у главноме била задовољена, али у суштини главни недостатци оваквог централисања управе артилеријском ватром у рукама команданта дивизијске артилерије сада, кад је више него икад било потребно да њоме рукују команданти нападних колона, нису се могле избећи. Сем код 1-ве пољске, која се у самом почетку бејаше нашла под руком команданта десне колоне, и 5-те и 7-ме од момента када приспеше у непосредну близину пешадије, веза са овом није била никаква. Пешадија предње линије, ако би се јаче ангажовала у борби, била је у опасности да је не закаче и метци наших батерија, те, у место да се она и артилерија до крајњих граница могућности узајамно помажу и допуњују, једна другој чак су у неколико биле и на сметњи, дајући на тај начин маха оној шапи Бугара да доста дуго пркоси ватри толиких наших у сваком по-

гледу одличних батерија и нападу знатно надмоћније наше пешадије. Нема сумње да су пешацима највише сметали метци хаубичке батерије, која је била веома агилна и поготову чак и безобзирна. Али ипак ова батерија, због те своје агилности и страховитог дејства по целом дренечком положају, остала је код свију њих у лепој успомени као фактор који је врло много допринео паду овог положаја.

Једном речју, пешадија предње линије морала је под најтежим околностима прихватити дневни напад, који јој је по сили околности, после једног слабо организованог и услед тога делом неуспелог а делом промашеног ноћног препада, био натурен. Да ускочи на непријатељски положај, неопходно јој је било потребно да која батерија једном приђе ближе и са тако мале даљине отвори ватру, што ће најзад, у зло доба, учинити напред поменуте две пратеће батерије, 5-та и 7-ма. Па и после њој је предстојало да се спотакне о одлично организовану унутрашњу одбрану његову, у чијем савлађивању остале батерије, сем у неколико хаубичке, због велике удаљености нису могле бити ни од какве користи. Иначе, сам напад текао је овако.

Око 5.30 сати изјутра, кад је артилерија успела да поколеба бугарске трупе на предњој ивици групе ђувика источно од Костомара и одбаци њихове предње делове из ровова подигнутих на неколико стотина метара испред ње, 1. батаљон XIX пешадијског пука, сада на левом крилу леве колоне, сасвим слободно пође напред. Али таман је био доспео до тих предњих ровова, када непосредно пред њим треснуше наше три хаубичке гранате, те он одмах стукну у назад, а затим, да би се заклонио од косе артилеријске ватре са Озрена коју код толике наше артилерије није имао ко да неутралише, повуче се у мртав угао при врху удоља између раније спомињане предње косе и Буриловског Рида. Пошто у близини није било ни једног претпостављеног да га поново подгурне, ту је остао до краја

борбе, премда је наша артилерија најзад око 7 сати била нагнала Бугаре пред њим да се дефинитивно заклоне иза гребена, одакле више нису могли господарити предтереном.

На супротном пак крилу исте колоне, 4. батаљон X пешадијског пука доста се дуго, после јутрошњег пораза који га је био јако растројио и готово оставио без официра, уређиваше у доњем делу јаруге испод северозападног кљуна Костомара. А затим, између 5.30 и 6.30 сати изјутра, неки његови делови, енергично предвођени од стране капетана Велимира Басарића, два пута су покушавали да се попну уз предње и издужено ребро овог положаја. Али оба пута су са половине тога ребра били враћани ватром Бугара, који се у међувремену беху за нешто спустили низ предњи нагиб, а први пут, како нам изгледа, још и нашом артилеријском ватром. Најзад око 7, дакле у исто време када се бејаше догодио горњи преокрет и у захвату групе ћувика који је опет изазвао сличну промену и на седлу, Бугари се повукоше горе ка термену и поставише тако да су од сада имали пред собом врло кратак брисани простор. Батаљон онда већим делом дефинитивно се успења уз ребро до јуришног одстојања, док му је мањи део, ударивши уз јаругу, доспео био до испод седла. Својим десним крилом сад је најзад дошао у тесну везу са 1. батаљоном из истог пука на левом крилу десне колоне, који је својим обухватним дејством поглавито и изазвао овај обрт на северозападном кљуну Костомара.

Овај последњи, т. ј. 1. батаљон X пешадијског пука, бејаше дакле у то време доспео својим левим крилом до на 30-40 метара испред, односно испод стрељачких заклона на другој страни тог, гледан са севера, шиљастог положаја. Поједини пак војници примакли се беху и ближе, па са тако мале даљине, заклоњени стењацима, гађали су Бугаре и ручним бомбама.

Тада, најзад, и батаљони XII пешадијског пука из дивизијске резерве стадоше се од северног подножја предње косе, где су пре кратког времена били доспели, рокирати део по део и у мањим скоковима, полулево удољем између ове косе и Буриловског Рида. Не знајући дакле да се на томе правцу већ налази 1. батаљон XIX пука, пошли су били, по методи која се обично практикује у близини непријатељевој, са намером да продуже лево крило дивизијског првог борбеног реда. После једно пола сата оваквог косог наизменичног кретања, претекоше их, пролазећи убрзаним темпом са њихове леве стране, најпре један вод 7. батерије, који је југозападним подножјем издуженог Буриловског Рида долазио од Д. Стубле где је био задржан други вод, и 5. батерија, која је била у њиховој пратњи. Дошав пак одмах иза стрељачког строја прилично растуреног 1. батаљона XIX пука, ови се сасвим отворено, у житу, поставише за дејство, и то: вод тачно према седлу, од кога је био удаљен свега 900 метара, а батерија лево од њега и ближе месту где сасвим престаје, губећи се у равници под самим положајем, уздужни гребен Буриловског Рида, са топовима окренутим према темену северозападног кљуна Костомара. Према томе, у непосредној близини северног фронта дреначког положаја појавише се ове две велике мете, па ипак је два ако су биле добиле који случајни метак. Као што нам је већ познато, оне су сада оперисале у мртвом углу који почињаше од самог гребена групе Ћувика и седла и са даљине од 100—200 метара испред темена напред именованог камењара, са кога је још једино могла да се види 5. батерија од момента кад бејаше приспела на место где је скинула са предњака.

Од прилике између 8 и 8.30, а након једне ураганске серије метака, избачених од стране тих двеју артилеријских јединица, Бугари одједном напустише целу северну половину Костомара и седло.

Али, када наше трупе избише на теме напред именованог положаја и седло, биле су предусретнуте брзом палбом благовремено, за унутрашњу одбрану дренечког положаја, распоређених водова из батерије која је раније била иза седла. Предње делове 4-ог и лево крило 1. батаљона Х пука на темену узео је био на око вод, увучен у унутрашњост групе ћувика, а левокрилну чету 4-ог на седлу засуо је био својим метцима и у магнувању нанео јој велике губитке вод, постављен на источном нагибу највишег камењара. Ова последња, т.ј. левокрилна чета 4. батаљона, одмах се бејаше сјурила у напред ка тамошњем мртвом углу, док међутим делови на темену најпре су помоћу нарочито одабраних стрелаца побили и растерали послугу оног у групи ћувика, па су потом продужили да иду даље. Сви ови, идући тако, направише скок у напред за неколико стотина метара, па се онда зауставише фронтом према највишем камењару и његовој проширеној источној падини, на којој се одступајући бугарски делови искупише и са преосталим резервама доцније припремише за повратни напад. Специјално делови на гребену, који припадаху левом крилу 1. батаљона, сада дођоше испред оних на његовом десном крилу, који, због косе ватре са највишег камењара, беху заостали мало ниже, на литици тамошњег веома стрмог нагиба. Ови пак на десном крилу и челни делови 2. батаљона, који већ беху доспели десно и нешто мало испод њих, услед тога стадоше поступно, збијајући се сада за нешто у десно, од своје стране такође окретати фронт према највишем камењару, ка коме је одоздо, борећи се са огромним тешкоћама, фронтално наступао 3. батаљон.

Са падом северозападног кљуна Костомара, који је одиста представљао један крупан догађај, јер је очито било да се одбрани Бугара на Дренеку ближио крај, 3. и 6. батерија на Арбачишту више нису имале на кога да дејствују, па услед тога

оне одмах метнуше на предњаке и похиташе ка 1-ој на Шениковском Риду, где, по доласку, остадоше у осматрајућем положају. Међутим, 5-та и вод 7. батерије од сада су гађали преко гребена у групи ћувика, ка којој су наступали батаљони XII пешадијског пука из дивизијске резерве, а 5-та је сем тога својим метцима тражила и бугарски артилеријски вод, сакривен испод највишег камењара.

У том, батаљони XII пешадијског пука прођоше поред ових двеју артилеријских јединица, а левокрилни 2-ги кроз редове 1. батаљона XIX-ог, па око 8.45 почеше стизати у подножје сасвим благог предњег нагиба групе ћувика, а на даљини 500—600 метара испред њиховог гребена. На томе се месту они потом прикупљаху и уређиваху читава три четврти часа, па око 9.30, одрешито се кренуше навише, левокрилни 2-ги у правцу к. 667, и тим својим покретом изазваше ватру напред поменутог артилеријског вода, због које се деснокрилни 3-ћи одвоји мало у десно и упути ка седлу. Батерија на Озрену, која их је такође могла поткупити, међутим, била је тада заузета другим послом. Она је гађала 2. батаљон XIX пука, који је пролазио лево од 5. батерије уз повремено застајкивање и отварање ватре на слабије бугарске делове који због њега беху посели једно повијено ниско ребро на источној падини к. 667, где почиње равница.

Бугарски делови, заклоњени иза гребена групе ћувика, и не сачекаше јуриш левокрилног 2. батаљон: XII-ог, већ се благовремено повукоше заједно са онима на ниском ребру према 2. батаљону XIX пука. И једни и други том приликом одоше неузмиравани ни од кога, јер, кад батаљони XII пука покушаше да избију на гребен седла и групе ћувика, били су заустављени ураганском палбом напред поменутог артилеријског вода, док међутим 2. батаљон XIX пука, када, пробијајући се кроз артилеријску ватру са Озрена, најзад сти-

же у висину ових, дефинитивно је био задржан још и ватром једне хаубичке батерије, која таман бејаше дошла из позадине и поставила се за дејство негде иза и у десно од села Дренека.

Пошто овако спретно уочише акцију тих наших трупа, Бугари предузеше повратни напад против 4. батаљона X пука на источном нагибу северне половине Костомара. Но овај их, потпомогнут још и извесним деловима са левог крила 1. батаљона из истога пука, својом ватром задржа на пристojној даљини. Поврх тога, сада баш пристизао је на бојиште, долазећи из позадине Озрена преко села Петрашина, један батаљон 8. пешадијског пука из бригаде ангажоване према Моравској дивизији II позива. Свакако је и он имао задатак да изврши контра-напад и поврати групу ђувика источно од Костомара. Обасут гранатама наше хаубичке батерије, које му више пута растројаваху редове, с тим да се после сваки пут поново склопе, овај пак батаљон се најзад подвуче под групу ђувика, тучен још и косом ватром 4. батаљона X пешадијског пука. Ту је потом постојао неко кратко време, па је окренуо леђа, дајући тиме сигнал за повлачење и осталих трупа, специјално оних ангажованих у повратном нападу и на највишем камењару. А одмах затим, око 10.30, умуче и артилеријски вод испод овог камењара, обасут сноповима метака митраљеског одељења XII пешадијског пука, које бејаше одважно истрчало испред својих батаљона и растерало му послугу, па и запрегу, која је у овом последњем тренутку била дојурила да одвуче топове.

Бугарске трупе сада су дакле биле у пуном повлачењу: напред поменути свежи батаљон у правцу косе Ридогова, а остале ка Бучишту. У повлачењу је била и хаубичка батерија, с тим да се мало доцније поново јави са Ерваника северозападно од Бучишта. Нашим пак трупама ништа није сметало да одмах једним мањим делом предузму гоњeње у правцу Ридогова и Бучишта, а већим са линије

Дренек-Плешинци ударе ка Озрену и Калништу у циљу да се десном крилу Моравске дивизије II позива, које је тада тек почињало напад на истакнуту Калу, убрза и олакша избијање на Злетовску реку. Наведени маневар у правцу Озрена и Калништа, скопчан са обртањем фронта према југоистоку, у најмању руку могао је бити поверен IV прекобројном пуку, који у еволуционом поретку са батаљонима у једној линији сада стизаше код Д. Стубле и није имао никаква посла на Дренеку, око кога је и иначе већ било нагомилано наших девет батаљона, дакле више но што је за освајање и поседање овог узаног положаја било потребно. Али на овакво проширавање задобивеног успеха у означену страну, па и на гоњење потученог непријатеља, нико није мислио. Командант дивизије и његови потчињени команданти били су срећни и пресрећни што је непријатељ отеран, а за остало очекивали су да им се нареди одозго. Управо, све њихово старање бејаше се свело на то да се са што више трупа, па макар оне тамо биле пренагомилане, поседне и осигура освојени положај. На пример, батаљони IV прекобројног пука, пошто прођоше Д. Стублу, продужили су кретање првобитним правцем, ка Дренеку, с том само разликом што је левокрилни 1-ви био диригован ка просторији између овог положаја и Озрена. Батаљони XII пешадијског пука, враћајући се првобитној својој улози дивизијске резерве, остали су били у главnome онде где их бејаше затекао прекид ватре, т.ј. испод самог гребена на седлу и групи ћувика. Заостали у назад 1. и 3. батаљон XIX пешадијског пука похитали бежу да испред њих поседну јужну ивицу положаја и на тај начин преузму ранију своју улогу јединица предње линије. Десно крило 1-ог и 2. батаљон X пешадијског пука, прилепљени у неуређеним гомилама уз стрме литице југозападног нагиба северне половине Костомара, стадоше се прикупљати ка горњој ивици тога нагиба, у оче-

кивању да 3-ћи, који је наступао уз југозападни нагиб јужне половине именоване греде, и лево крило 1-ог, које се беше упутило гребеном, избију на највиши камењар. Најзад, пољске батерије на Шениковском Риду, левом крилу Арбачишта и Ћувику испод Црвеног Рида сада метнуше на предњаке и кренуше се ка дреначком положају, управо ка његовом нижем делу који захваташе седло и групу Ћувика. Али око 11 сати 1. и 3. батерија у путу добише налог да се врате на Шениковски Рид са задатком да ућуткају бугарске две батерије, које из долине Болошице једнако досађиваху XI пешадијском пуку пред положајем код Пестришина.

Тада баш, т.ј. око 11, предњи делови 3-ег и левог крила 1. батаљона X пешадијског пука појавили су се на највишем камењару и одатле узели да гоне ватром одступајуће Бугаре. Овим пак нагнало су и бугарску брдску батерију, која је са свог положаја испод к. 707 јуче и данас бочно тукла наше трупе с оне стране Болошице, да се сјурри у оближњу јаругу, где је најзад оставила своје топове и каре. У исто време, што ће рећи опет око 11, и на другим деловима дреначког положаја наше трупе покуљале су навише у масама. На гребен северне половине Костомара стадоше дакле избијати 2-ги и десно крило 1. батаљона X-ог, а преко гребена седла и групе Ћувика почеше се пребацивати 1. и 3. батаљон XIX пешадијског пука.

У који пар се појавише ове велике мете, поче са Ерваника силовито дејствовати бугарска хаубичка батерија. Својим гранатама, које је сипала као из рукава, она их је одмах нагнала да потраже заклон: они на северној половини Костомара, иза гребена, а они испред седла и на платоу у захвату групе Ћувика, по тамошњим мртвим угловима. На миру није била оставила ни 2. батаљон XIX пешадијског пука, који је тада, под бочном артилеријском и пешадијском ватром са Озрена, лагано, корак по корак, одмицао ка селу Дренску. Уједно је била

узела да туче и задњи нагиб положаја, којим се беху почели пењати најпре 7. батерија, која претходно бејаше сачекала да јој се придружи заостали код Д. Стубле њен други вод, па потом 5-та, која се дотле била замајала, тражећи погодно место одакле би се могла обрушити против бугарске батерије на Озрену. Њени метци, најзад, падаху и за 1—2 километра иза положаја, у просторији којом су имали наићи 2. и 3. батаљон IV пешадијског пука. Једном речју, како је била агилна, одлично је штитила повлачење своје пешадије. Шта више, неким одступајућим деловима отворила је била и вољу да се врате и покушају нешто што је требало да личи на повратни напад и у самом зачетку било осујећено ватром наших делова са највишег камењара и 7. батерије, која је баш тада стигла да се постави за дејство одмах иза гребена на седлу.

Али јој је најзад дошао главе један вод 5. батерије, којој она дуго времена није давала ока отворити на једном каменару лево од 7-ме. Око 12.30 по подне, када отпоче пристизати на положај, долазећи са Шениковског Рида, још и 6. батерија, овај вод се енергично прогура кроз њену ватру за једно 100—200 метара у напред до једног згоднијег места за гађање и, благодарећи једној срећној случајности, са првих неколико метака поби јој и растера послугу. Нагомилане наше трупе у уском захвату дречког положаја, рачунајући још и 8. и 9. батерију, које знатно после 2. и 3. батаљона IV прекобројног пука беху приспеле у његово подножје, сада најзад дахнуше душом.

Враћене пак батерије на Шениковски Рид, чим стигоше на тај положај, односно на његов југоисточни ћувик, пласираше се за дејство према бугарским батеријама у долини Болошице под заштитом 4. батаљона XI пешадијског пука, који тога момента бејаше стигао са ћувика између Грамаде и Арбачишта. Но, пошто се одмах показало да одатле због велике даљине не могу добацити

до тих батерија, 3-ћа је отпочела да се примиче ближе, поступно се спуштајући низ тамошње издужено ребро. Управо, неколико је положаја била променила док није доспела на даљину одакле је могла успешно дејствовати. Па око 1 сата по подне, а после избачених неколико метака са ове даљине, бугарске батерије, које се због пада Дренека и иначе више нису смеле задржавати овде, метнуше на предњаке и одступише низ Болошицу.

III

Између 11 и 12 сати пре подне отпоче се знатно побољшавати ситуација и код XI пешадијског пука. Бугарска брдска батерија, која му је раније досађивала бочном ватром са положаја испод к. 707 на Костомару, сад је лежала заглављена у једној од тамошњих јаруга. Па и фронтална артилеријска и пешадијска ватра са положаја код Пестришина, под утицајем све јаче без мало леђне артилеријске ватре са седла између Рујна и трогерачких висова, а свакако још и више због бугарског пораза на Дренеку, у велико је била почела да слаби. Осетивши то, његове посустале трупе, рачунајући и измешане с његовим десним крилом делове из одреда мајора Наумовића, пренуше се и добише вољу да продуже напад. Растурени пак задњи делови левокрилног 2. батаљона стадоше се прикупљати у напред ка предњима, па, кад најзад ово би готово, почеше пристизати и свеже трупе, које им својом појавом још више уздигоше нападни елан. У 12.30 дошао је дакле 3. батаљон и за средином борбеног поретка свога пука образовао је пуковску резерву, а око 1 сата појавише се иза њега на чистини, у поретку за пешадијску борбу, два пука из Коњичке дивизије: I лево, а IV десно.

У тај пар бугарска пешадијска ватра сасвим умуче, а и бугарске батерије у долини Болошице, под околностима које смо напред навели, престадоше

дејствовати. Наш борбени поредак, рачунајући и чете на десном крилу одреда мајора Наумовића, сада пође на јуриш, и после кратког времена предњи делови, уз узвике „ура“, почеше избијати на линију испражњених бугарских ровова. Чете на десном крилу мајора Наумовића, пак, потом продужише даље и изађоше на сам гребен код села Пестришина, где заробише један бугарски батаљон, који помоћу белих барјачића бејаше покушао да заустави њихово надирање, и запленише бугарску батерију, која је мало раније била одвучена из својих заклона према XI пуку и на овоме месту, потпуно запрегнута, чекала да престане артилеријски ураган, па да иде даље.

Остале бугарске трупе са овог положаја, као и оне према Рујну противу којих у међувремену бејаше отпочео да врши испад 1. батаљон II пешадијског пука са задњег нагиба овог положаја, сада су биле у пуном повлачењу, гоњене ватром 7. и 8. батерије Моравског пољског артилеријског пука са седла између Рујна и трогерачких висова. А убрзо стадоше се повлачити и трупе које су биле према коси северозападно од Шаренковца, гоњене опет ватром двају топова настрадале 3. батерије из истог пука. Све се оне, најзад, до 3 сата по подне пребацише преко Злетовске реке, на којој је код села Лепопелаца после био задржан ватром њихових заштитничких делова, остављених на висовима њене леве обале, наш IV коњички пук, упућен у гоњење.

Најзад, око 4 сата по подне, а у садејству са 1. батаљоном II пешадијског пука који је наступао обема странама потока између трогерачких висова и Калишта, отпочео је напад и на линију Шаренковац-Кијово Брдо, која још једина беше остала у власти Бугара. Ка Шаренковцу и караули наступали су делови V пука, који се беху затекли на положају западно од Шаренковца, и 2. батаљон I пешадијског пука са Орловог Камена, пратени 3. и

4. батаљоном I-ог и накнадно приспелим деловима V пешадијског пука из позадине Рујна, а ка Кијовом Брду 1. батаљон I-ог, који се око 3 бејаше спустио у равницу са Орловог Камена, и 1. батаљон XVII пешадијског пука, који бејаше тада доспео у његову висину од Сирчијева, из резерве Дринске дивизије. Напад је био потпомогнут врло јаком артилеријском ватром. У дејству су били: 9. Дринска батерија у сирчијевским виноградима, 1. и 4. Моравска и 4. Дринска у равници испред виса Копе и два топа 3. Моравске батерије, премештени сада на положај западно од Шаренковца. Али борба није дуго трајала. Када се спрам њиховог десног бока појави 1. батаљон II пешадијског пука, Бугари напустише и ове положаје, па одступише преко Злетовске реке у близини њеног ушћа. Наши пак предњи делови поседоше висове у углу између ове реке и Брегалнице.

IV

Пред фронтом I пешадијског пука на десном крилу Моравске дивизије II позива до 8 сати изјутра није било значајнијих догађаја, сем што су 1. и 3. батерија Моравског пољског артилеријског дивизиона са Чакалишта у свануће биле својом ватром нагнале да се врати у Пробиштип један бугарски батаљон који се из овог села беше упутио ка Црном Врху. Чекало се дакле да 2. батерија из истога дивизиона најпре буде извучена и пласирана за дејство на Поникви (Плавици), па око 8, кад је и ово било готово, отпочеше све три јаком концентричном ватром, уз повремену асистенцију хаубичке батерије са Црвеног Рида, тући истакнути бугарски положај Калу. После извесног времена, када је код нагомиланих бугарских трупа на овом положају примећено било кољebaње и повлачење, оне престадоше дејствовати. И командант дивизије, пуковник Милован Недић, посла једну чету 4. батаљона са к. 1024 (између Чакалишта и Поникве) и 2. батаљон са Поникве, да у овлађивању Калом и

Коријом потпомогну Дунавски дивизијски коњички пук, који је стајло, развијен за пешадијску борбу, делом на једном омањем ћувику западно од села Маричина, а делом на задњем, односно северном делу Корије. Између 10 и 11 сати пре подне, деташована чета 4. батаљона, диригована право на Калу, с једне, и претходничка чета 2. батаљона, упућеног у правцу Корије, с друге стране, покушаше да се успењу на Калу, али су одмах пешадијском ватром биле враћене у мртав угао. Због тога око 11 поново отпоче артилеријска ватра, с том само разликом што је била сада много жешћа него ли први пут, јер је хаубичка батерија у њој била јаче ангажована, а сем тога и 3. брдска батерија стаде се јављати са Градишта, куда се до тог времена бејаше пребацила из реона II пешадијског пука. Под утицајем пак те ватре која их је страховито тукла са широког обухватног лука од Црвеног Рида преко Чакалишта и Поникве до Градишта, заостали бугарски делови на Кали пред подне се повукоше ка Калништу, што је имало за последицу и напуштање повученог у назад јужног дела Корије према другим трима четама 2. батаљона. Напред поменуто две чете, пак, сада избише на Калу, претрпану мртвим и рањеним Бугарима, што је изазвало покрет и осталих јединица I пешадијског пука, те се овамо кренуше 1. батаљон и обе батерије са Чакалишта и 3. батаљон са Поникве, где је пре тога био посео ровове 2-ог, и куда се на његово место стадоше пребацивати три чете 4. батаљона са к. 1024. На тај начин, а услед тога што између Шумадијске I-ог и Моравске дивизије II позива није било сагласности у раду, десно крило ове друге бејаше се у целини заљуљало, тек кад је она прва у велико завршавала борбу на Дренеку.

Бригада бугарске IV дивизије, пак, без једног батаљона, остављеног израније на камењару североисточно од Злстова, једног, који држаше Озрен, и још једног, који је раније био упућен ка Дрене-

ку и сада био у повлачењу ка Ридогову, икупљаше се на ледини за једно 700—800 метара иза Калништа, са левим крилом до наспрам Герен Поља. Свакако је нека велика нужда беше нагнала да се задржи на овоме месту, које ни по чему није личило на какав тактички положај, сем што је било у извесној тактичкој вези са Озреном и Ридоговом, који се налажаху бочно према правцу наступања Шумадијске дивизије I позива, при евентуалном гоњењу потучених пред њом бугарских трупа са освојеног дренечког положаја. Биће дакле да се желело по сваку цену, а за време док се цела VII (Рилска) дивизија не извуче из борбе и не пребаци преко Злетовске реке, сачувати ова два бочна положаја као нека врста прихвата. Овде је пак бригада по батаљонима, размештеним у два реда, саставила пушке у купе и истакла беле барјачиће, желећи тиме да покаже како она више не намерава да се бори и како би према томе и наши требали да прекину непријатељства.

Командант I пешадијског пука, потпуковник Милан Јаношевић, који је око 1 сата по подне стигао на Калу, када виде беле барјачиће, схватио је да Бугари хоће да се предаду, па, бојећи се ваљда да се после не предомисле, одмах издаде наређење оближњим трупам да им се, не чекајући на долазак осталих, што више примакну. Чета 4. батаљона пошла је са Кале косом која ће је одвести десно, а 2. батаљон ударио је косом Корије која ће га одвести лево од Калништа. Везу између њих одржавао је Дунавски дивизијски коњички пук, крећући се удољем. Када пак стигоше у висину напред именованог села, све побројане јединице стадоше, чекајући даље наређење или позив Бугара да приме оружје. Чета 4. батаљона том приликом се разви у борбени поредак, док међутим 2. батаљон остаде у маршевној колони, а што се тиче коњичког пука, он се бејаше прикупно код јужног сеоског излаза. Командант овог последњег

уз пут је био примио и отпратио у позадину једног бугарског парламентарара. Али командант дивизије, пуковник Недић, у путу га је мимоишао, па око 3.30, када стиже у Калниште, привели су му другог.

Дотле је већ био пристигао и прикупио се позади 2. батаљона 3-ћи. Сада пак наилазио је десно од деташонове чете 4. батаљона, косом Герен Поља, 1-ви, који се, видећи Бугаре у близини, одмах стаде развијати за борбу по тој коси. Без сваке сумње, са доласком тих двају батаљона ситуација раније приспелих овде наших трупа знатно је била побољшана. Али положај свију њих ипак је био прилично деликатан. Нешто мало више од три батаљона, од којих један, и ако се налажаше у првом борбеном реду и непосредној близини непријатељевој, чак се не беше ни развио, стајало је према снази од бугарских пет батаљона. А још мало па ће овамо бити уперене и цеви бугарске артилерије, која одлажаше у назад ради поседања Караменика, док међутим наше две батерије, кренуте са Чакалишта, још не беху стигле ни до села Пробиштипа. При том, ове наше трупе биле су потпуно усамљене и нису могле рачунати на садејство Шумадијске дивизије I позива, која се још увек одмараше на освојеном дренечком положају, имајући овамо ближе за везу с њима, а у реону села Стрмоша, свега једно добровољачко одељење и 1. батаљон IV прекобројног пука, код којих, по доласку парламентарара, такође беше наступило као неко примирје. Добровољачко одељење налажаше се на левој обали потока који протиче кроз напред именовано село, фронтом према Озрену, а батаљон је био развијен на супротној обали фронтом према равници западно од овог. Команданту дивизије, пуковнику Недићу, морало је, према томе, бити хладно око срца. Но он, да би то маскирао и уједно отклонио или бар до доласка артилерије одложено експлозију која је сваког часа могла избити, послао је Бу-

гарима категорички захтев да њихове трупе одмах одступе преко Злетовске реке или да положе оружје.

У том, око 4, припуцаше пушке на Озрену. То Бугари отворише ватру на добровољце, који се беху ставили у покрет по наређењу команданта Шумадијске дивизије I позива. На тај сигнал, бугарска артилерија са Караменика отпоче бљувати ватру у правцу Калништа и оближњих положаја. Бугарска пешадија пак приступила је оружју и стала сипати паклену пушчану ватру.

Код наших изненађених трупа направи се пометња. Дунавски дивизијски коњички пук, особље дивизијског штаба, цео 1. батаљон и већи део 2-ог нададоше се у дивље бегство. На разбојишту остадоше командант дивизије са неколико официра, сви без коња, чета 4-ог, једна чета 2-ог, и то она која је учествовала у освајању Каље, најзад цео 3. батаљон, који је био мало подаље, те га не беше захватио овај изненадни ватрени вихор. Али, на срећу ових, сад се умеша и артилерија Шумадијске дивизије I позива, па и хаубичка. Све три батерије 3-ег и 6. батерија 2. дивизиона са дренечког положаја и хаубичка окупише туђи Бугаре и на Озрену и према Калништу. Под утицајем те ватре, којој бејаше дошло као допуна дејство 3. брдске батерије и коњичких митраљеза са лесновског положаја, бугарски пешаци код Калништа и сами се стадоше колебати, те и не показаше тенденцију да преласком у напад искористе неред који је код наших трупа према њима био завладао. Они пак на Озрену више пута су напуштали своје ровове и у њих били враћани, док нису сасвим окренули леђа.

Када падне мрак, Бугари код Калништа одступе ка к. 624 и Караменику, а и заостале наше две чете десно и лево од тога села повукоше се ка селу Маричину, где су образовале као неку резерву. Остале пак наше трупе, у колике не беху одбегле чак на Поникву код 4. батаљона и 2.

батерије, дотле су се већ биле искупиле на новој одбранбеној линији у висини Кале са оваквим распоредом: 1. батаљон и 1. и 3. батерија на Горуну, 2. батаљон на Кали и 3. батаљон на северном делу Корије.

V

Нема сумње да је за напред описани неуспех десног крила Моравске дивизије II позива била крива несмотреност команданта дивизије, који је појединачно уводио своје трупе у борбу, и команданта I пешадијског пука, који се беше дао обманути од Бугара. Али велики део одговорности пада и на Шумадијску дивизију I позива, која своме суседу, сем бочне артилеријске ватре, не беше пружи-ла никакву помоћ, за шта је, и поред свеколике своје заморености, требала да учини још само један мали напор, па да једним својим делом доспе до Злетовске реке, а другим освоји Озрен и Ридогов, чији би јој пад, и пре ангажовања пешадије, обезбедиле њене многобројне батерије. Она је дакле, пустивши да је потпуно савлада умор, била остала на освојеном дреначком положају, с том само разликом што је свој до крајности узани фронт исправила померањем левог крила до у висину највишег камењара. Шта више, не беше се постарала ни да заплени хаубице, које, по повлачењу пешадије на Ридогов и преко Злетовске реке, беху остављене на Ерванику, и које њихова запрега никако није могла метнути на предњаке због тога што је при сваком таквом покушају западала под прецизну ватру 5. батерије, но које ипак на крају крајева увече, по мраку, беху одвучене.

У опште узев, однос између ових двеју суседних јединица, које су при том, као нападно крило наше војске на Злетовској реци и Брегалници, требале бити руковођене једном истом тактичком идејом, у току целог дана био је, може се

слободно рећи, парадоксалан. Јутрос, док је Шумадијска дивизија I позива нападала, десно крило Моравске II позива, повучено знатно у назад, није се ни помакло с места. По подне, кад је десно крило Моравске дивизије II позива наступало, Шумадијска I позива пак бејаше се одала благодети одмора. Како је пошло, на реду је дакле било да се сада, кад је десно крило Моравске II-ог претрпело неуспех, опет ангажује Шумадијска I позива, што је стварно донекле и учинила, јер се увече, по мраку, кренуше ка Озрену из непосредне позадине дречког положаја, где се претходно беху прикупили, 2. и 3. батаљон IV прекобројног пука.

Када потом 2-ги, који је ишао напред, стиже до близу потока пред Озреном, био је заустављен од стране команданта пука, потпуковника Радомира Аранђеловића, који, свакако у незнању да на овом положају нема непријатеља, није желео да своје уморне трупе на непознатом терену увлачи у борбу по ноћи. Са њим се после у лево, заходећи својим десним крилом, овде поравна и 1-ви, који се израније налажаше у томе реону, без једне чете, која заједно са добровољцима бејаше отишла на тада већ у велико празан положај пред свима њима. А што се тиче 3-ег, он остаде позади њих као пуковска резерва.

Најзад, у току ноћи Бугари се вратише и са Озрена одбацише напред поменућу чету и добровољце, после чега предстојало је да се тај положај поново осваја. Али, као што ће се доцније видети, и то ће ујутру посвршавати артилерија.

3. — Преокрет на њорњој Злетовској реци

За преотимање Банковог Чукара и Вакафа на десној обали Злетовске реке било је предвиђено да VII пешадијски пук и три батаљона III пешадијског пука са линије Костадиница-Чатал Чесма

наступају зоном између к. 1166, где се састају изворни краци именоване реке, и њеног савијутка испод утока речице Плочке. С друге пак стране тога савијутка имао им је садејствовати 3. батаљон III пешадијског пука нападом од села Кнежева у правцу левог бока Бугара на Вакафу. Нападни објект VII пука био је, знатно повучени у односу према Вакафу, Банков Чукар, а за нападни објект III пука бејаше назначен Вакаф, који је, према напред наведеном, требао бити нападнут са две стране, што ће рећи обухватно.

VII пук кренуо се беће у 8 сати изјутра. Деснокрилни 3. батаљон са једним водом пуковског митраљеског одељења прошао је кроз предстражни распоред 4. батаљона III пука у подножју Бурилове Чуке, наступајући ка Орловом Камену. Левокрилни 4. батаљон прошао је кроз предстражни распоред 2. батаљона III пука на предњем нагибу Чатал Чесме, идући низ косу која се са тог положаја преко к. 1435 спушта у долину Злетовске реке, а по визури која преко ове изводи на Главицу. За овим, као пуковска резерва, кренуше се, заједно са другим водом митраљеског одељења, 1. и 2. батаљон, који се до 7 сати изјутра беху искупили на задњем нагибу Чатал Чесме. А што се тиче 4. брдске батерије, од ње се по један вод пласираше на Буриловој Чуки и Чатал Чесми, с тим да се доцније, када батаљони буду сишли у Злетовску реку, прикупе на Орловом Камену.

Чим настадоше ови покрети, две до три бугарске батерије са Банковог Чукара и Курмине отпочеше овамо бацати своје мстке, проширујући поприште ватреног концерта који је, наравно још увек у чисто демонстративном циљу, већ од 6 сати изјутра беснео према 2. батаљону VIII пешадијског пука на Дервишици, Ретки Буки и Каменитој Чесми. Уједно се приметну и борба са бугарским ополченцима, који се беху посакривали у оближњим шумама и шумарцима, по методи која је таман одговарала особинама и склоностима ових нерегу-

ларних трупа. Ополченце је дакле сада требало потискивати од грма до грма, под ватром бугарских батерија, а уз веома слабу помоћ наше артилерије, од које је овамо могла дејствовати, и то даљном ватром, само 5. брдска батерија са највишег дела Дервишице. Левокрилни 4. батаљон одмах је стога скренуо полудесно са тежњом да се дохвати маркантног ребра које, полазећи са Орловог Камена, пада наниже ка к. 1166, због чега је лево од њега морао да се развије, примајући на себе његов правац наступања преко к. 1435 ка Главици, 2. батаљон из пуковске резерве. Овај пак доцније, око 11 сати пре подне, нагнао је био бочном ватром Бугаре да напусте Главицу и ослободе десни бок 2. батаљона VIII пука, после чега, борећи се још увек са растуруним ополченицима у шуми, извршио је захођење у правцу доњег дела напред поменутог ребра, чији је горњи део освајао 4. батаљон, уз припомоћ 3-ег, који је стопу по стопу напредовао низ стрму падину Орловог Камена.

III пук већим својим делом није могао отпочети наступање у исто време кад и VII, а једним добрим делом чак је по сили околности био и спречен да узме активног удела у пројектованом нападу. На време је био пошао само његов 1. батаљон, спуштајући се са Костадинице у долину Плочке реке, из које је, потпомогнут ватром 1. и 2. брдске батерије, око 3,30 по подне, напао бугарске ополченске трупе на северозападном кљууну Вакафа. Међутим, 2. и 4. батаљон на Чатал Чесми и Буриловој Чуки најпре мораху пропустити кроз свој предстражни систем батаљоне VII пука, па су тек онда отишли на своја места опредељења: 2-ги на Костадиницу, где је после, због неизвесне ситуације код 3. батаљона у реону селу Кнежева, остао као заштита 1. и 2. брдске батерије, а 4-ти за 3. батаљоном VII пука, с тим да се после развије десно од њега. Најзад, што се тиче 3. батаљона, он се таман беше са свог широког предстражног фронта, а под ретком ва-

тром бугарске артилерије са Банковог Чукара, прикупио на свом левом крилу код села Кнежева, кад га из долине Злетовске реке нападоше бугарске ополченске трупе. Предухитрен овако, морао је заузети одбранбени став, са којим је до краја остао прикован у месту, те му се не даде прилика да изведе пројектовани напад у леви бок Бугара на Вакафу.

Значи, и Бугари пређоше у офанзиву, али не више према Буриловој Чуки и Чатал Чесми, у правцу којих се беху устремили у току прошлог дана. Јучерашња лекција на Орловом Камену нагнала их је била да промене правац главног напада, којим поводом њихове неангажоване трупе бејаху се спустиле са Банковог Чукара шумовитом увалом спрам села Кнежева до Злетовске реке и из ње изненадно насрнуле на напред поменути наш усамљени батаљон. Али се овима на крају крајева ни овде није било допало. Видећи најзад да се и овуда морају пробијати чисто фронталним нападом, који није био у складу са њиховом недовољно чврстом војничком организацијом, отпочеле су биле после извесног времена да се шире и у југозападном правцу, не би ли негде нашле какву било празнину у нашем одбранбеном систему. До пред вече, пак, беху се толико рашириле да су својим лепезастим борбеним поретком захватиле још и фронт 5. батаљона Добровољачке бригаде, који је благовремено био приснео са Којнаровског Брега и посео положаје доскорашњег десног крила 3. батаљона III пешадијског пука, ближе Ст. Мушкову, и лево крило предстражног фронта 3. батаљона II пука код Којкова. Али, док су оне на показани начин чиниле узалудне покушаје да се ма где провуку или пробију, све је више, пред недољивом навалом наших трупа са линије Костадиница-Чатал Чесма, било губљено терена у њиховом десном боку, док напослетку није наступио моменат да се и саме спасавају бегством.

Главица, као што нам је већ познато, била је напуштена око 11 сати пре подне, а већ око

5 по подне и од ополченских трупа, које су се бориле у шумама са VII пешадијским пуком, није било ни трага ни гласа. Те се овај пук најзад поравна на Злетовској реци са 4. батаљоном III пука, који је, развивши се са његове десне стране у правцу Вакафа, до ове реке, како пред собом није имао непријатеља, био стигао нешто мало раније. Још се само држаху делови на северозападном кљуну Вакафа према 1. батаљону III пука. Но и они пред мрак одоше трагом осталих, после чега и њихове нападне трупе у долини Злетовске реке према Кнежеву, Ст. Мушкову и Којкову пређоше у одступање.

Наше пак нападне трупе на правцу од Бурилове Чуке и Чатал Чесме, што ће рећи VII и 4. батаљон III пука, кренуше се око 6 сати по подне из долине напред именоване реке, у смакнутим поретцима са нешто мало увећаним растојањима и одстојањима, уз стрме и густом шумом покривене литице Банковог Чукара и Вакафа, који су се пред њима горостасно уздизали. У сам мрак, пошто је 4. батаљон III-ег избио на Вакаф, VII пук је заокренуо фронтом нешто мало у лево и продужио да се пење уз Банков Чукар. Око 9 сати у вече овај пук је најзад стигао пред непријатељске ровове на томе положају, па око 9.30 јуришем је из њих истекао слабе бугарске заштитничке делове.

4. — Стање на криво-паланачком фронту

На овоме фронту, сем што су бугарски предњи делови потисли наша стражарења одељења са Девебаира, граничног положаја на друму Густендил-Крива Паланка, дан је прошао на миру, што је за нашу офанзиву на Злетовској реци било добро дошло. Иначе, а према постојећем наређењу Врховне Команде, већ је било отпочело примицање наших снага са страцинског положаја ка овдашњим граничним положајима. На Трајкову Падину (Гра-

дец), код 2. батаљона VII пешадијског пука II позива, стигли су пред крај овога дана 1. и 4. батаљон из истог пука и 1. батерија Дунавског пољског артилеријског дивизиона, од којих су 1. батаљон и батерија одмах били избачени за нешто у напред, на положај Гарваницу изнад села Дубровнице. У Криву Паланку, као појачање IX пешадијском пуку I позива, приспели су јутрос 1. батаљон XVIII-ог и пред вече 2. батерија Дунавског пољског артилеријског пука I позива. Остала три батаљона XVIII пешадијског и три батерије напред поменутог артилеријског пука увече су били доспели до села Копривнице, па, пошто су се мало одморили, продужили су покрет планинском гредом преко Костадинице и Чатал Чесме за Бабину Чесму иза Цар Врха, где су стигли 19-ог у зору и имали да послуже као резерва осталим трупима Дунавске дивизије I позива, разапетим на фронту од Банковог Чукара преко Дервишице и Цар Врха до близу Калин Камена.

5. — Закључак

Десно крило бугарске Четврте Армије претрпело је дакле неуспех. Поједини његови усамљени одреди у већини су били тучени надмоћнијим снагама српске војске, што је имало за последицу повлачење свију њих ка положајима за одбрану Кочана и комуникационе линије Кочане-Царево Село. VII (Рилска) дивизија, у чијем су саставу и даље остали придати јој јучерашњег дана два батаљона 24. пука из армијске резерве, одмах је отпочела да се распоређује: са предњим деловима на линији Рајчански Рид-Голак-Горица-Уларци, а са главном снагом на линији Рајчанс-М. Бужурњак-Соколарци-Чешиновци. Бригада IV дивизије пак требала је да јој продужи десно крило, постављајући се са предњим деловима на косама између Бунеша и Каурске Чуке, а са главном снагом на гребену од

Рајчана преко Присоја до испред манастира Св. Пантелеја. Али она није била на време добила заповест за повлачење, због чега је за ноћас сва била остала с оне стране Злетовске реке. Македонско-Једренско Ополчење, међутим, расцепљено је било на два засебна дела са оделитим задатцима. Досадашње одсудно нападно крило његово, рачунајући и делове развијене према Кнежеву, Ст. Мушкову и Којкову, одступило је до иза села Поникве, на линију Бабишкина Чука — к. 1508 (на платоу Равне Чуке) — Синковица, где је имало да осигурава непосредни десни бок горњих двеју јединица из кочанске групе. Демонстративно пак беше се задржало на косама испред Дервишице, Ретки Буки, Камените Чесме и Цар Врха, али је и њему предстојало да се ујутру одмакне мало даље, ка Китки и Стришкој, имајући за своју слабу снагу несразмерно велики задатак: да осигурава правце који преко ових тачака и даље преко Побитеног Камена, Цере и Новог Села изводе у позадину Кочана и свију напред побројаних трупа. Најзад, један ополченски батаљон са два брдска топа, који је осматрао Злетовску реку између Којкова и Злетова, отпочео је својим десним крилом поступно да се повлачи ка Каурској Чуки изнад села Шталковице, где ће доцније, кад се бригада IV дивизије буде сасвим повукла са десне обале, ући у систем њених предстража.

Трупе доскорашње кочанске групе и већег дела Македонско-Једренског Ополчења сад ће, до душе, бити боље груписане. Али је зато постојала опасност да их наше трупе са фронта од ушћа Злетовске реке до села Лопена, зоном која би се простирала до реке Белине, обухватно нападно и у исто време да са фронта Лопен-Цар Врх преко Китке и Стришке и даље просторијом између реке Белине и Каменице загрозе њиховој одступници за Царево Село. У толико више што су све оне у главном већ биле прилично деморалисане, у питању је била безбедност напред означене комуникационе линије, чији

је значај за целу Четврту Армију све више растао услед тога што напад Друге Армије против Грка није успевао, те су ови, располажући великом бројном надмоћношћу, временом могли директно загоризити оној другој, од Радовишта преко Струмице за Петрич и даље.

Једном речју, бугарска Четврта Армија већ је била почела западати у критичан положај, из кога је једино могаше спасти Пета енергичним нападом на наше положаје у реону Криве Паланке. Али се ова тако рећи још не беше ни почела осећати на том за нас опасном фронту, те према томе наше нападне трупе још су имале пуну слободу рада у припремању услова за наношење коначног удара Четвртој. Међутим, Бугарима се ипак ситуација није чинила тако очајна. Једино чега се они озбиљно беху побојали, био је евентуални наш напад са фронта Богословац—Криви До—Јежево Брдо, у вези са крилним маневрима који би били изведени просторијом на левој обали Брегалнице у правцу села Драгова и Софилара и зоном између Д. Балвана и утока Злетовске реке, која је, уследству повлачења левог крила VII дивизије преко Улараца ка Кочану, била остала небрањена. Па, да би се и од тога обезбедили, одмах су били прибегли одговарајућим дефанзивним мерама, одустајући за извесно неодређено време од намераване офанзиве у правцу Овчег Поља. VIII дивизију, која се бејаше својим десним крилом задржала наспрам Д. Балвана, а својим левим крилом истакла до близу Богословца, преко ноћ су пребацили на положаје леве обале Брегалнице од Криве Лакавице до наспрам утока Злетовске реке. Заосталим пуковима 3. бригаде II дивизије у околини Радовишта и Струмице послато је било наређење да се скупе на висовима иза Штипа спрам Дољана и Љуботена, односно за левим крилом VIII дивизије. А што се тиче 11. пука из армијске резерве који се ове ноћи беше затекао на висовима изнад Софилара, њему је било стављено у дужност да сутраш-

њег дана поседне косу, североисточно од села Драгова, ради одржавања везе између II и VIII дивизије. Али у накнаду за то, одлучили су били да сада приступе одсудној офанзиви својим левим крилом преко положаја наше Тимочке дивизије II позива на линији Криволок—караула Шоба—Штиркаљево у правцу десног бока и позадине осталих трупа наше Треће Армије. Па у то име, упућену 2. бригаду II дивизије од струмичке железничке станице пустише да и даље маршује преко Конче и Калањсва за Брусник, и једном пуку из деташоване 3. бригаде VII дивизије код именоване железничке станице издадоше наређење да се сутрашњег дана изјутра крене поред Вардара ка Пепелишту.

Наша, пак, Врховна Команда, на основу добивеног извештаја да офанзива у главноме почиње да успева, издала је била у подне нову директиву, која се од оне јучерашње разликоваше само у толико што је у њој као објект за наступање офанзивног крила Прве Армије било назначено Кочане, и што је њоме и Трећој Армији била, истина условно, додељена офанзивна улога. За Прву Армију било је дакле предвиђено да што боље осигура свој леви бок поседањем граничног фронта према Ђустендилу, а са остатком своје снаге, полазећи са фронта од места где се налажаше Шумадијска дивизија I позива, па до просторије око планине Курмине и села Лопена која тачно одговара месту где је на старим картама исписан употребљени од стране Врховне Команде термин „Ретки Буки“, да предузме енергичан напад ка Кочану. Освајање пак планинске греде Китка—Стришка у циљу грожења позадини свију бугарских трупа испред Кочана заобилазним правцима између Каменице и Белине реке Врховна Команда није дакле ни узимала у комбинацију, што је, по нашем мишљењу, било погрешно. За Трећу Армију било је речено да и она пређе у напад, „чим се покаже користан утицај Шумадијске дивизије I позива“. Али, како је тај користан утицај ове већ био, заузимањем Дрс-

нека и Пестриштина почео да се испољава на тај начин што су се Бугари повукли и испред Моравске дивизије I позива, то је моменат за њихово протеривање и испред Дринске I позива већ био потпуно сазрео.

Пошто су дакле висови у углу између Злетовске реке и Брегалнице већ били преотети, командант Треће Армије издаде преко ноћ између 18 и 19 јуна заповест и за одбацивање Бугара са фронта од Д. Балвана до према Богословцу. Но, у очекивању да се Шумадијска дивизија I позива, заостала на Дренеку, поравна са његовим трупима на напред означеним висовима, изрично је наредио да се до даљег наређења не прелази Брегалница.

Што се пак тиче заповести, отпуштене из штаба Прве Армије за даљи рад у духу добивене директиве, у њој није био испољен довољно велики замах ни у границама које бејаше одредила Врховна Команда. На пример, за операције гребеном између Злетовске реке и Белине, односно преко Поникве ка Пашадикову, у циљу кооперисања Шумадијској I и Моравској дивизији II позива, слободно су могли бити употребљени оба пешадијска пука у реону Банковог Чукара. Ово у толико пре што је већ било извесно да ће XVIII пешадијски пук са три пољске батерије до ујутру бити на Бабиној Чесми, и што је у опште био изостављен онај раније спомињани широки обилазни маневар преко Китке и Стришке. Но у самој ствари био је одређен само III пешадијски пук II позива, који је сам за себе био недовољан да на том, за непријатеља веома осетљивом правцу, постигне какав већи ефекат. Па и напред означене две дивизије не добише све потребне податке за свој даљи рад. За њих је само било речено да одмах предузму енергичан напад ка Кочану, али како, о томе није било ни једне речи. За објект наступања била им је дакле дата свега једна тачка у позадини Рајчанског Рида, који су претходно требале да заузму под борбом, а нису им били одређени правци, односно зоне,

којима ће свака од њих наступати, нити одсеци на напред именованом положају, на које су свака посебице имале нападати, него је то врло важно питање било остављено да га договорно регулишу сами команданти дивизија. Уноточ одредби којом се тражио брз и енергичан рад, примењен је био метод заповедања, који је, као што ћемо у своје време видети, имао за последицу једно велико закашњење, јер оваква договарања, поред тога што убијају ауторитет команде која наређује, врло често су легло разним несугласицама и неспоразумима, па, као таква, не могу имати брзе и одлучне резултате, као кад се дотични податци наметну потчињенима одозго.

На тај начин, између два противника сад ће се у још већим размерама наставити започета интересантна игра, с том само разликом што је приступ Овчем Пољу с фронта имао за моменат бити од стране Бугара остављен на миру. Један ће тежити да се пробије на једном, а други на супротном крилу: Бугари, да би се појавили у десном боку главног трупa Треће, па и целе групе наших армија у Македонији, а Срби, да би опет загрозили десном боку главног трупa бугарске Четврте Армије и једној од двеју, незгодно положених, њених комуникационих линија. Ко пре буде успео да наткрили другога, његова је победа. Али с обзиром на то што су им трупе, намењене за овај одсудни удар, тек имале да изврше прикупљање на бојишту, и што им је чак и по заузећу линије Криволок—Штиркаљсво на нашем истакнутом у напред десном крилу предстојало да направе још један повећи скок у дубину нашег распореда, преко Градског и доњег тока Брегалнице у правцу Велеса и Овчег Поља, да би постигле исти ефекат као и наше трупе испред Кочана, сви су изглед били да ће Бугари изгубити игру, сем ако се договарање и погађање између команданата Шумадијске I-ог и Моравске дивизије II позива не буде отегло у недоглед.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДНЕ КОМИСИЈЕ
БЕОГРАД

Г. — Решење битке

— 19-23 јуна —

1. — Прве демонстрације Бугара на криво-паланачком фронту

Наша Врховна Команда и штаб Прве Армије очекивали су као извесно да ће бугарска Пета Армија, која се прва два дана битке није јављала ни да је жива, бар сада предузети енергичну акцију на криво-паланачком фронту и њоме покушати да осујети напредовање наших победоносних трупа у правцу Кочана. Отуда су дакле и потекле она уздржљивост једне у погледу одређивања ширине нападне зоне ових, и штедљивост другог у погледу одређивања величине снаге за извођење бочног маневра из предела Осоговских планина грebenом између Белине и Злетовске реке. Док у самој ствари, оно што су Бугари у току 19, 20 и 21 јуна, што ће рећи до пада Рајчанског Рида, овде били предузимали, личило је на једну сасвим обичну локалну демонстрацију.

Тако дакле, у току 19 јуна, на граничној линији се појавише свега два и по пешадијска пука: два батаљона појачаше посаду Рујна према Цар Врху, а два пука, који сачињаваху 1. бригаду IV дивизије, избише на гранични грeben око Девебаира и између овог и Бождерице, и својим предњим деловима сузбише наше предстраже са Чашке северно и шумовите косе код села Кркље јужно од друма Тустендил—Крива Паланка. Али у наконду за овај мали губитак у терену, два батаљона и једна чета нашег VII пешадијског пука II позива

заузеше граничне положаје на северу: Жеравинске висове, Големи Вис и Дукат.

Сутрадан, 20 јуна пре подне, бугарска XII дивизија приспела је на гранични гребен десно од 1. бригаде IV дивизије, око Сиври Тепе до Коприве закључно, одакле је у подне спустила неколико батаљона мало ниже по косама према Киселици и Големом Врху, на чему је и остало. Може бити да би она показала и више активности, да јој није сметао бочни напад, који око 1 сата по подне бејаше предузео ојачани 4. батаљон VII пука II позива од Жеравинских висова граничним гребеном ка Коприви. А што се тиче напред поменуте бригаде, она је овога дана по подне сва била пребачена на Славу Врх (Жеделовску косу) и шумовиту косу код села Кркље према Варовишту, Св. Водама и Калин Камену, док је њено место на граничном гребену заузела била 3. бригада из исте, т.ј. IV дивизије. На тај начин, обе дивизије бугарске Пете Армије беху се експонирале према нашим положајима испред Криве Паланке, имајући у свом десном боку напред означени наш батаљон, који им је, и поред свега тога што му је напад због недостатка у артилерији био прилично анемичан, јасно био нагласио да је њихово груписање било погрешно и да га је требало мењати.

У току овога дана пак завршено је било на овоме фронту прикупљање и наших трупа са Страцина. На линији Калин Камен — Св. Воде — Варовиште — Киселица — Големи Врх и иза ње, фронтом према тим двома бугарским дивизијама, сада су се налазиле смешане међу собом знатне снаге Дунавске I и Дунавске дивизије II позива. Десно су се оне ослањале на огроман и од природе врло јак бастион у пределу око Цар Врха, који је, ако не рачунамо Камениту Чесму, Дервишицу и Курмину које су биле окренуте према сливу реке Белице и на којима се налажаху два батаљона VIII и један батаљон VII пука I позива са једном и по батеријом, био посед-

нут двама батаљонима VIII, трима батаљонима XVIII и једним батаљоном VII пука I позива са три пољске батерије, па га као таквог Бугари нису смели нападати. Лево пак ослањале су се на истакнуте у напред положаје Жеравински висови — Голем Вис, који ће у доцнијим операцијама одиграти значајну улогу, но који су у односу према својој важности слабо били поседнути, из разлога што су Врховна Команда и армијски штаб, бојећи се за Цар Врх, једнако настојавали да се трупе Дунавске II-ог што више збију у десно ка Дунавској дивизији I позива. Армијски штаб, чија је пажња била разапета на два фронта, није био у стању да се у довољној мери посвети ситуацији код ових двеју дивизија, па зато је овако погрешно и наређивао. А, као што ћемо доцније видети, од тога су много патиле и операције на Злетовској реци, због чега не би било згорег да је на криво-паланачком фронту била импровизирана за овај моменат нека нова виша команда, а да је штабу Прве Армије било остављено само да управља операцијама Коњичке, Шумадијске I-ог и Моравске дивизије II позива.

Ноћу између 20 и 21 јуна Бугари извршише напад на неколико места, свакако да би маскирали предстојеће прегруписавање, које је имало за циљ да се поведу операције главном снагом њихове Пете Армије из позадине садашњих њених положаја у правцу напред означених истакнутих положаја на нашем крајњем левом крилу, па том приликом делимично имађају и успеха. Један, дакле, њихов батаљон својом изненадном појавом произвео је био за моменат читаву пометњу на Св. Водама, а два или три батаљона потпуно су разбили нашу посаду на Големом Врху, напавши је изненада одмах по извршеној смени са другим трупима које су до мало час биле ту, па требале бити пребачене на Киселицу.

Најзад, у току 21. јуна бугарске трупе поступно напустише наше земљиште. У духу напред наведене

2. — Подилажење наших трупа положајима испред Кочана.

I

Ујутру 19 јуна, 2. и 3. батаљон III пешадијског пука II позива и 1. и 2. брдска батерија, заостали приликом јучерашњег пресотимања Вакафа и Банковог Чукара на положајима десне обале Злетовске реке, искупише се код 1. и 4. батаљона на Вакафу. Одатле пак цео тај пук са обема брдским батеријама потом је одмаршовао преко Банковог Чукара и Курмине, кроз распоред VII пешадијског пука I позива, и даље гребеном планинске греде између Белине и Злетовске реке. Пред крај овог ризичног марша са откривеним левим боком, кад је наилазио на окуку код к. 1558 у близини села Поникве, пак, почео је добијати косу ватру једне бугарске брдске батерије са Бабишкине Чуке изнад села Јастребника. Али, како га заклањаше густа шума, он је ипак лагано ишао још неко кратко време, па се у сам мрак свио за преноћиште код села Поникве, одакле настаје један узани плато, на чијем се јужном и нешто мало узвишенијем делу, око к. 1608 и на месту где се од снопа тамошњих паралелних сеоских путева одваја онај којим се преко Чурилачке и Бабишкине Чуке силази у Јастребник, беху укопала три бугарска ополченска батаљона са нешто артилерије.

Претходнички 4. батаљон при изласку на чистину, која почиње тек на 300—400 метара испред бугарских ровова, био је заустављен да постави предстражу. Главнина пак бејаше се прикупила одмах иза њега, формирајући заједно с њиме једну велику кару, која је имала фронт у све четири стране, са артилеријом и комором у средини.

Пред свануће командант пука, потпуковник Милутин Стефановић, настаде да са главнином поседне косу која се од положаја његовог 4. батаљона пружаше у југозападном правцу ка селу Ратковници и

Ратковом Камену, на целом том планинском комплексу једини могући полазни положај за напад. Благодаря пак околности што су се овдашње бугарске трупе држале искључиво положаја испред његовог 4. батаљона и гребена у правцу Синковице (к. 1545), то му је одмах пошло за руком. На к. 1595, одакле настајаше у десно нагло падање ка Ратковици и Ратковом Камену, појавише се његов 1. батаљон и обе батерије, између 1. и 4. батаљона развио се беше 2-ги, а позади овог на задњи нагиб косе, у својству пуковске резерве, дошао је 3. батаљон.

Његов одред сад је могао да напада борбеним поретком нормалне ширине по лако пролазном, али уједно и голом терену који је, заједно са његовим нападним и бугарским одбранбеним положајем, лично на неки велики пропланак у врх овог шумовитог планинског предела. Али је зато, у смислу правца пружања, добио био врло незгодно постављени фронт, тако да му је само левокрилни 4. батаљон имао слободну ближу позадину, док, међутим, за леђима осталих, налажаше се дубока урвина. Ово пак још више му је отежавало и иначе тежак положај, у који бејаше запао самим тим што је био потпуно усамљен и без икакве везе са осталим нашим трупима, што му је одступница гребеном, којим бејаше домаршовао, била изложена ударима непријатељевим из долине Белине реке, и што није био довољно јак и да је може осигурати и да са изгледом на успех може нападати непријатеља пред својим фронтом. До душе, ако буде принуђен на одступање, могао је у крајњој нужди одступити делом преко Ратковице, што ће рећи правцем у продужењу свог десног крила, а делом преко села Поникве и истоимене планине, што ће рећи правцем који полази иза његовог левог крила. Онај први биће осигуран још у току овога дана по подне, када на Ратков Камен буде стигао добровољачки батаљон мајора Војина Поповића, који је имао задатак да, у колико је то било могуће на оном до крајности врлетном терену, одр-

жава везу између овог одреда и главне снаге Моравске дивизије II позива. А што се тиче оног другог, догађаји ће нагнати потпуковника Стефановића да се за његово обезбеђење накнадно постара, макар и на уштрб јачине свог борбеног поретка, развијеног за напад.

После доста јаке артилеријске припреме, деснокрилни 1. и централни 2. батаљон, ослањајући се на левокрилни 4-ти, који је био најближи непријатељу, поумише да са свог полазног положаја пођу у напад. Али од прве су били заустављени фронталном артилеријском и пешадијском ватром тамошњих и придошлих нових ополченских трупа, те у подне, када виде да ће му сви напори остати овде узалудни, потпуковник Стефановић отпоче повлачити чету по чету 3. батаљона из пуковске резерве ка селу Поњикви. Вероватно је хтео да окуша срећу код 4. батаљона на свом левом крилу, па да га помоћу ових, ако устреба, подгурне напред. Али наскоро почеше да се из долине реке Белине пењу уз косу Лисјег Брда нека бугарска одељења, те он на крају крајева мораде одустати од намераваног напада и са двома четама похитати да обезбеди к. 1558.

У опште узев, рад овог изолованог одреда заслужује сваку похвалу. Али се, на жалост, то не може рећи и за Шумадијску I-ог и Моравску дивизију II позива, премда су се оне налазиле у куд и камо повољнијим околностима.

II

Шумадијска I-ог и Моравска дивизија II позива 19 јуна изјутра не показаше ни мало журбе у испуњавању задатка који им је био додељен армијском заповешћу, него на против остадоше на ноћашњим својим положајима, посматрајући као неку представу напад IV прескобројног пука на Озрен. Чак и онда кад је овај положај страховитом артилериј-

ском ватром са Дренека и Горуна био очишћен од непријатеља, а то је било у 7.15, стање се ниуколико није изменило. Па, тако је било дочекано и подне, када тек код обеју дивизија настадоше извесни делимични покрети, који су били чисто локалнога значаја. Код Моравске II позива 3. батаљон I пешадијског пука, који је осигуравао Злетовску реку од Кошарског потока до Ст. Мушкова, и 4-ти, који је као пуковска резерва стајао дотле на Којнаровском Брегу, стадоше се прикупљати ка лесновском манастиру. Код Шумадијске I позива, пак, XIX пешадијски пук био је упућен са Дренека да на Озрену смени IV прекобројни који је, према накнадно добивеном наређењу из армијског штаба, имао да се стави на расположење команданту Моравске дивизије II позива. Иначе, главни покрети настадоше, и то само делимично, много доцније.

Према постигнутом, најзад, споразуму између дивизијара, дивизије су имале оперисати овако: Моравска II позива да наступа на фронт Рајчане — Рајчански Рид, подељена у две колоне: лева преко села дара и даље у правцу тако званог кратовског пута, а десна преко села Драча и Бунеша. Шумадијска I позива пак, да наступа на фронт Рајчански Рид — Голак, подељена такође у две колоне: лева преко села Бучишта и Трипотанаца, а десна дуж гребена Лезовског Рида и даље преко села Лепопелаца. У току овога дана десна колона Моравске II-ог и обе колоне Шумадијске I позива имале су доспети до Злетовске реке, с тим да сутрашњег дана и оне и лева колона ове друге отпочну напад на напред означене положаје са обухватом непријатељског левог крила.

Али, кад је требало приступити извршењу овог споразума, кренула се беше само Шумадијска дивизија I позива. А што се тиче Моравске II-ог, она није ни мрнула с места. Њено десно крило, које је, ослањајући се на истакнуто лево код лесновског манастира, требало извршити покрет до Злетовске

реке упоредо са левом колоном Шумадијске I позива, остало је на линији Горун—Кала—Корија, која је била знатно повучена у назад, чак и у односу према полазним положајима ове дивизије: Дренску и Озрену. Па и IV прекобројни пук, коме бејаше приспео из марша и 4. батаљон, био је по завршеној смени на Озрену, око 2 часа по подне, повучен иза ове линије, у село Маричино, да тамо образује дивизијску резерву. Једино је Дунавски дивизијски коњички пук I позива на овом крилу нешто радио. Он се беше помакао у напред, до Калништа, одакле је предвече, кад се и последња бугарска одељења повукоше са Караменика и к. 624, послао своје предње делове да поседну ове две чуке.

Десна колона Шумадијске дивизије I позива, коју сачињаваху X и XII пешадијски пук, овај други сада са сва четири своја батаљона, и 2. и 3. артилеријски дивизион, а којој је по прелазу Злетовске реке требао да следује као дивизијска резерва XI пешадијски пук, пошла је била са дре-нчког положаја око 2 сата по подне. У току кретања она се беше раширила у лево од назначеног јој правца наступања гребеном Лезовског Рида, захватајући својим левим крилом правац којим је, према дивизијској заповести, требала ударити лева. колона. На Злетовску реку, пак, стигла је доста рано. X пешадијски пук на њеном десном крилу већ је био отпочео и да је прелази, кад је био враћен, после чега је посео предње косе Лезовског Рида. XII пук на њеном левом крилу посео је био предњи нагиб Ерваника и своје предње делове пребацио је преко реке на косу која се од виса Бакова пружа у југозападном правцу. Оба дивизиона, придата овој колони, поставише се за дејство на југоисточном делу Лезовског Рида (к. 517), у реону X пешадијског пука. Најзад, иза крајњег десног крила целе ове колоне, код села Лезова, искупише се, долазећи од Пестришина и Пуздерца, XI пешадиј-

ски пук из дивизијске резерве и Шумадијски дивизијски коњички пук, без једног ескадрона који је био на предстражама према селу Лепопелцу у продужсњу предстражне линије X пешадијског пука.

Лева колона, коју су образовали XIX пешадијски пук, рачунајући и његов 4. батаљон који бејаше приспео са Црног Брха, и 1. дивизион, пошла је била од Стрмоша, где се бејаше затекла главнина поменутог пешадијског пука, тек у 6 сати по подне, свакако стога што до тога времена још није била очишћена десна обала Злетовске реке између Злетова и Ратавице. Управо, на марш су се тада били кренули низ речицу која протиче кроз Стрмош само три батаљона, док међутим 2. батаљон, који је био на Озрену као посада, и дивизион, остадоше на овом положају, по свој прилици из разлога што је командант колоне сматрао да му леви бок и позадина нису у довољној мери били заштићени. Пошто је пак XII пук из десне колоне, као што нам је познато, већ био заузео предњи нагиб Ерваника на правцу наступања леве, то су упућени батаљони из ове морали скренути у лево на Ридогов, где стигоше у сумрак и поставише предстражу, имајући у продужењу свог левог крила, на вису Ораху, ради везе са Дунавским дивизијским коњичким пуком, одељење добровољаца.

Додира са непријатељском пешадијом нигде није било. За време марша и постављања предстража, бугарска артилерија се нешто мало јављаше, и то само према левој колони. Патроле XII пука међутим, долазиле су до испод само Рајчанског Рида и нигде нису наилазиле на непријатеља. Све је дакле говорило у прилог тога да је, свакако због некакве пометње или закашњења код овог, организација одбране на том судбоносно важном положају, за рачун долине између овог и Брегалнице, у опште била веома лабава. Па ипак, за даљи рад донета је била код нас одлука, која ће још више уназадити и иначе задоцнелу нашу офанзиву у правцу овог, за тај

моменат, стратегијског кључа на целокупном бојишту Брегалничке Битке. Повод јој је био савршено ништаван: један бугарски батаљон бејаше се задржао у камењару испред лесновског положаја и у Злетову, што ће рећи пред фронтом 2. батаљона II пешадијског пука II и далеко у страну од тадашњег распореда Шумадијске дивизије I позива. Командант ове то је био сазнао од свог ордонанс официра, послатог с вечери ради извесног саопштења у Злетово команданту Моравске дивизије II позива, који бејаше сасвим олако обећао да ће његов штаб бити на преноћишту у овом месту. Па, схвативши да се Бугари налазе и на чукама десне обале Злетовске реке пред фронтом I пешадијског пука II позива, брже боље је преко телефона изразио Начелнику штаба Прве Армије, генералу Петру Бојовићу, бојазан за безбедност свог левог бока. Генерал Бојовић, примајући то за готово, одмах је издао налог да се напад на Рајчански Рид одложи, док се не изврши генерално рекогносцирање под његовим руководством, и да се Шумадијска дивизија I позива одмах повуче на своје првашње положаје, остављајући на Злетовској реци само слабе предње делове. Одредбу своје сопствене заповести о брзом и енергичном нападу у правцу Кочана, према томе, напослетку је сам он био докусирио. А време, не обзирући се ни мало на ту његову омашку, оскудицу сваке сагласности и везе у раду његових дивизија и непојмљиву и поготову демонстративну уздржљивост команданта Моравске дивизије II позива, бесповратно је одмицало на штету Тимочке дивизије II позива, коју је, као што ћемо доцније видети, страховити оркан већ био почео завитлавати, а чији је спас лежао једино и искључиво у брзом освајању Рајчанског Рида, односно целокупног планинског комплекса околног.

По том дакле налогу, пред зору се обе колоне Шумадијске дивизије I позива, изузимајући неколико чета, повукоше са Злетовске реке, и то:

XIX пешадијски пук ка Стрмошу, XII пешадијски пук и 2. и 3. дивизион ка Дренеку, а X пешадијски пук ка положају код к. 546 испред Костомара. XI пешадијски пук из дивизијске резерве, међутим, свакако је био заборављен или му на време није била послата заповест, јер је и даље био остао у равници код Лезова, па је тек око 8 сати изјутра прешао на југоисточни део Лезовског Рида (к. 517), где су синоћ биле главнина X пешадијског пука и батерије 2. и 3. дивизиона.

Од прилике у времену премештања овог последњег на овај за дотичну ситуацију истакнути положај, обављено је било од стране Начелника Штаба Прве Армије и команданата Шумадијске I-ог и Моравске дивизије II позива авизирано од ноћас рекогносцирање са Дренека. Том приликом углављен је био нови план напада, који се од јучерашњег разликоваше у толико што су зоне обеју дивизија биле померене за нешто у лево. Лева колона Моравске дивизије II позива сада је имала да наступа ка манастиру Св. Пантелеју, а десна на село Рајчане. Правац преко Бунеша био је остављен левој колони Шумадијске I позива, док директриса оперисања десне имала је да води преко Бучишта и Трипотанаца.

III

Поновни покрет у реону Шумадијске дивизије I позива почео је дакле 20 јуна око 10 сати пре подне. Тада се са линије Дренек-Озрен кренуше XII из десне и XIX пешадијски пук, опет без 2. батаљона, остављеног на Озрену, из леве колоне. Пољске батерије на Дренеку и Озрену, градска на Дренеку и хаубичка на положају северозападно од села Стрмоша остадоше са упереним топовима, па кад батаљони XII пука одмакоше прилично унапред, кренуше се за њима једна по једна батерија 2. дивизиона. Од прилике у 11.30, XIX пеша-

дијски пук почео је пристизати на свој ноћашњи положај, Ридогов, а у подне XII је избио, као и јуче по подне, на предњи нагиб Ерваника, образујући и овом приликом лево крило десне колоне у односу према XI, који је на југоисточном делу Лезовског Рида чекао да се овај са њим поравна, па да прими на себе улогу десног крила исте колоне. Око 1 по подне, пак, батаљони првог борбеног реда десне колоне, 1. и 2. из XI-ог и 2. и 3. из XII пука, они први крећући се косо лево, почеше са спуштати у Злетовску реку под бугарском артилеријском ватром, због које одмах ступише у акцију и батерије 2. дивизиона, постављене тада на Ерванику. Најзад, око 2, када ови батаљони својим већим делом прегацише реку, и то они из XI пука десно, а они из XII-ог лево од ушћа Лојзанског Дола, отпочеше се осипати низ предњи нагиб Ридогова и увалом између овог и Ерваника 1. и 4. батаљон из првог борбеног реда XIX пука потпомогнути ватром 1. дивизиона са Озрена.

Бугарска артилеријска ватра, започета овако позно, у опште и није била тако јака, јер су је производиле свега 1—2 брдске батерије са гребена Рајчанског Рида. Од пољских батерија, пак, у дејству је била свега једна, пласирана одмах иза села Соколараца. Но она је гађала Шумадијски дивизијски коњички пук, који је, дошав од Лезова преко Лепопслаца, био око 2 сата по подне сјахао за борбу пешке на месту где пут за Соколарце пресеца гребен косе југозападно од села Врбнице. Остале батерије VII дивизије, међутим, налазиле су се у равници око Чешиновца.

Благодарети околности што предње косе изнад Злетовске реке нису биле поседнуте, батаљони првог борбеног реда обеју колона по прелазу ове продужили на више. Они из XIX пука, уз делимично рокирање у лево, попеше се на задњуивицу једне доста широке терасе северно од виса Бакова, где беху дочекани ватром бугарских предњих де-

лова са истакнутог кљуна Рајчанског Рида изнад села Бунеша. Они из XII пука, пошто избише на косу изнад села Трипотанаца, почеше се, под доста слабом пешадијском ватром са предњих падина Рајчанског Рида, поступно пребацивати преко јаруге Лојзанског Дола ка следећим косама. Они пак из XI пука лагано наступаху уз благе падине јужно од Лојзанског Дола, па, кад стигоше на гробен јужно од к. 554, поравнати са предњим деловима батаљона XII пука, били су заустављени доста јаком пешадијском ватром са гробена између Рајчанског Рида и Голака.

Батаљони другог борбеног реда обеју колона првобитно беху задржани ради сваке евентуалности на полазним положајима позади Злетовске реке, па су после и они били поступно покретани за њима. Тако, 3. батаљон XIX пука отишао је са Ридогова за левим крилом првог борбеног реда свога пука, чим се овај беше пребацио преко реке; 3. и 4. батаљон XI-ог, потпомогнути ватром 6. батерије, која је специјално за ту сврху била са Ерваника рокирана на југоисточни део Лезовског Рида (к. 517), ставише се у покрет за батаљонима првог борбеног реда свога пука, чим се ови беху дохватили гробена у висини к. 554; а што се тиче 1. и 4. батаљона XII пука, они су се били задржали на Ерванику дуже времена, па се на вису Бакову, лево од правца наступања првог борбеног реда свога пука, појавише тек око 6 сати по подне, изгубивши сваку везу с њима.

X пешадијски пук из дивизијске резерве, пак, пошао је у 4 сата по подне сволуционим поретком са положаја код к. 546 испред Костомара. У колико је више одмицао у напред, све се више ширио по фронту у правцу села Бучишта, стално се држећи својим десним крилом гробена Лезовског Рида. Између 5 и 6, његови батаљони, од којих су три били поређани у предњој линији, почеше, један по један, рачунајући с лева

на десно, наилазити на Злетовску реку. Левокрилни 2-ги, пошто је потом беше прегазио северно од ушћа Лојзанског Дола, продужио је за стопама десно-крилног 3. батаљона XII пука; централни 3-ћи, прешав реку јужно од ушћа Лојзанског Дола, отишао је за батаљонима другог борбеног реда XI-ог; а десно-крилни 1-ви, повукав са собом једну чету 3-ег, која се бејаше затекла на истакнутом положају Грамађе, и за њим 4-ти, који му је слеђовао као јединица другог борбеног реда свога пука, по прелазу преко Злетовске реке, за један километар или нешто мало више изнад Лепопелаца, продужише ка селу Врбици, десно од зоне наступања XI пука.

За X пуком бејаху се са Дренека кренуле батерије 3. дивизиона. Оне доцније пређоше Злетовску реку иза његовог 3. батаљона, па пред мрак, кад је борба пред њима престала, поставише се за дејство на нагибу иза овог батаљона и XI пука.

Најзад, 2. батаљон XIX пешадијског пука и 1. дивизион били су кренути са Озрена око 5 сати по подне. Батаљон је отишао да се придружи своме пуку, а дивизион се беше зауставио ради отварања ватре иза Ридогова код села Неокази.

XIX пешадијски пук, међутим, предузео је био са задње ивице раније спомињане терасе енергичан напад на бугарске предње делове који држаху тамошњи предњи испуст Рајчанског Рида. Са деснокрилним 1. батаљоном, који је служио као стожер око кога се окреташе целокупан његов борбени поредак, наступао је у мањим скоковима на њихов фронт, а са левокрилним 4-тим и једном четом 3. батаљона, накнадно развијеном у лево од овог, вршио је обухват њиховог десног крила. Батаљони првог борбеног реда XII пука, надирући енергично са косе на косу, доспели су на ону која се кратком дужином пружа између к. 554 и к. 805 и ту беху заустављени ватром. А батаљони првог борбеног реда XI пука, чак и онда када иза њих стигоше батаљони другог борбеног реда, остали су били због бугарске артиле-

ријске и пешадијске ватре као приковани на месту где смо их раније оставили, т.ј. на гребену јужно од ове друге коте. После подужег времена пак учињен је био покушај да се они покрену напред, на тај начин што је било наређено 4. батаљону из другог борбеног реда да се развије десно од њих и повуче их са собом. Али се у томе није успело, пошто им овај батаљон својим недовољно енергичним држањем није био у стању уздићи поколебани нападни елан. У његовим редовима, још пре но што и беше избио на гребен, наступило је извесно комешање, после чега његове две чете се на једвите јаде развише, па, пошто прејурише преко гребена, склонише се у јаругу потока Врбе.

Пред вече, 1-ви и једна чета 3. батаљона, пратени 4-тим, сви из X пука, стигоше на гребен мало даље у десно од XI-ог према селу Врбици и вису Голаку, те на тај начин, продужујући десно крило дивизијске предње линије, престадоше функционисати као дивизијска резерва. Но у том ватра Бугара према XII и XI пуку отпоче нагло да слаби, и батаљони првог борбеног реда XII-ог пођоше навише и напослетку доспеше: левокрилни 2-ги испод саме к. 805, иза које остадоше шћућурени извесни мали бугарски делови, а деснокрилни 3-ћи десно од њега на сам гребен предње одбранбене линије Бугара према коси која се од М. Божурњака постепено спушта ка Соколарцима, а која чињаше саставни део њихове главне одбранбене линије. Мало касније стадоше се на истом гребену, десно од 3. батаљона XII пука и ниже њега, опет фронтом према напред поменутој коси, искупљати део по део 2. батаљона X пука, који је ишао за њим у стопу као саставни део дивизијске резерве и сада овим ушао у бојну линију. Када, пак, паде мрак, утиша се ватра и пред XIX пуком, те овај са својим 1. и 4. батаљоном заузео испуст Рајчанског Рида изнад Бунеша, где се потом одмах иза њихових леђа прикупише 3-ћи из пуковске резерве и 2-ги из мар-

ша са Озрена. А некако у то време почеше иза 2. и 3. батаљона XII пука пристизати заостали у назад 1-ви и 4-ти из пуковске резерве. Најзад, око 10 сати увече кренуше се ка напуштеном од стране Бугара гребену између Рајчанског Рида и Голака 1. и 2. батаљон из првог и 3. батаљон из другог борбеног реда XI-ог, праћени 3. батаљоном X пука, који више није припадао дивизијској резерви, већ је био на расположењу команданта десне колоне, пуковника Миливоја Стојановића, као његова резерва.

У реону Моравске дивизије II позива, пак, покрети су били настали тек у подне. Тада су се кренули 3. и 4. батаљон из другог борбеног реда II пука од лесновског мањастира и разбацани батаљони I пешадијског пука са Кале, Корије, Горуна и Поникве (Планице).

Док је 3. батаљон II пука обилазио Злетово са западне стране, 4-ти је посвршавао посла са једном четом Бугара, заосталом у клисури Злетовске реке више њега. Пошто је пак беше поробио, овај батаљон заузео својим десним крилом Злетово, па око 4 сата по подне он и 3. батаљон, сваки на свом правцу наступања, прегацише реку. Наступајући потом косо лево, ка Големом Рујну, пред вече и један и други избише на Козјак, после чега захођењем у десно образоваше фронт према предњим положајима испред манастира Св. Пантелеја и зановише између к. 615 изнад села Рудара и к. 881 на Големом Рујну. Овде пак они нису имали непосредног додира са непријатељем, сем што их је неко кратко време за видеља тукла косом ватром његова брдска батерија са Каурске Чуке. Од I пука, међутим, први се примакоше Злетовској реци, пролазећи неко време кроз артилеријску ватру која је долазила са положаја с оне стране ове, 2. и 3. батаљон и деташована чета 4-ог. Они се око 6 сати по подне прикупише иза Караменика и у јарузи између овог и к. 624, па, кад се сасвим смркло,

најпре 3-ћи и за њим 2-ги батаљон прегaziше реку наспрам ове јаруге и одоше на напуштени од стране Бугара басамак Белог Брда, док деташована чета 3-ћег сишла је у долину десно од села Ратавице, свакако са задатком да мотри у правцу увале Бучечког Дола између Белог Брда и Бунеша. А што се тиче 1-ог и трију чета 4. батаљона који долажаху са Горуна и Поникве (Плавице), они почеше овамо пристизати тек сад, по мраку. Код места прелаза оних првих задржани су били да преноће.

Најзад и јединице које су биле намењене да образују дивизијску резерву, и то: IV прекобројни пук и две црногорске бригаде, упућене у реон ове дивизије, примакле се беху ближе Злетовској реци. IV прекобројни пук, који је сутрашњег дана имао наступати за деснокрилним I пешадијским пуком, прешао је пред вече из Маричина у Калиште, у чијој је околини затекао батерије Моравског пољског артилеријског дивизиона и Дунавски дивизијски коњички пук. Црногорске бригаде, које су означеног дана по задатку требале да прато левокрилни II пешадијски пук, искупиле су се из марша: I око 4 сата по подне на Илином Крсту изнад лесновског манастира, иза 1. и 2. батаљона напред поменутог пука, задржаних на својим досадашњим положајима с ове стране Злетовске реке, а III око 8 сати у вече у Злетову, одакле је истурила своје предстраже преко реке, од к. 615 изнад Рудара у десно и у назад, фронтом према предњим положајима Бугара испред Рајчана.

На тај начин, Шумадијска I-ог и Моравска дивизија II позива подиђоше на крају крајова бугарским предњим положајима. Ова друга, кренута релативно доста позно, развијена делимично и пребачена преко Злетовске реке само својим предњим деловима, намеравала је да их нападне тек сутрашњег дана. Она прва, надирући енергичније, већ их је на свом правцу наступања била начела, те према томе, ако тако буде продужила, скори пад целе

предње одбранбене линије испред обеју био је неминован. Али главна одбранбена линија још није била ни такнута, а ево већ је прошло два дана откако се бугарска VII дивизија, по претрпљеном неуспеху на десној обали Злетовске реке, бејаше овамо повукла. Ако је Бугари буду мало упорније бранили, а те две наше дивизије буду и даље радиле без журбе и узајамне сагласности, ко зна колико би се могла отегнути и ова операција од које је зависила судбина комбинације Бугара да преко положаја Тимочке дивизије II позива наткриле наше армије у Македонији. Ову пак незгоду још је више потецирало то што Шумадијској дивизији I позива није био осигуран десни бок према бугарских шест батаљона, распоређених делом на линији Горица—Уларци, делом иза ове код Чешиновца, због чега се она не би ни смела енергично залагати у протеривању заосталих бугарских предњих делова на гребену Рајчанског Рида и Голаку, а још мање у освајању главне одбранбене линије између Рајчана и Соколараца. Са њене десне стране, просторијом између Лепопелаца и Брегалнице, требала је ради тога нападати Коњичка дивизија уз потпору јачих пешадијских делова најближе Моравске дивизије I позива. У самој пак ствари, првобитно је постојала идеја да овамо буде упућена цела Коњичка дивизија, али без помоћи пешадије, па у последњем моменту за ову сврху био је одвојен само II коњички пук, који је са 2. коњичком батеријом прешао пред вече Злетовску реку између Лепопелаца и Новог Села, па се у долини њеној задржао, истуривши предстраже према Горици до висине предстража Шумадијског дивизијског коњичког пука. А он, наравно, није представљао снагу која је, у циљу заштите десног бока Шумадијске дивизије I позива, могла отерати бугарску пешадију са напред именованог предњег положаја пред њим, и потом држати у шаху ону код Чешиновца. Али срећом, код Бугара је изненада била искрснула једна крупна промена, која ће нашим трупама уште-

дети труд, време и жртве око заузимања целокупног одбранбеног система у реону Рајчанског Рида. Наиме, у првој половини ноћи неке батерије у равници добише налог да промене положаје. Пешаци око њих помислише да је наређено одступање, па појурише у назад ка Кочану и произведоше панику и на осталим положајима дуж главне одбранбене линије од манастира Св. Пантелеја до Соколараца, баш према Шумадијској I-ог и Моравској дивизији II позива. Бугарска VII и бригада IV дивизије, према томе, већим својим делом отишле су биле са положаја у паничном бегству, док њихове предстраже остале бежу у месту. До душе, неки њихови делови, поглавито они у равници, до ујутру су били враћени на положај. Али већина их је била одбегла тако далеко да, када их почеше враћати овамо, било је доцкан. Део главне одбранбене линије између М. Божурњака и Соколараца, на пример, до краја борбе, остао је био потпуно празан.

Да би маскирали ту своју недаћу, бугарски предњи делови и комите изазваше између 11 и 12 сати ноћи на више места паклену пушчану паљбу. Код 1. и 4. батаљона XIX пешадијског пука на испусту изнад Бунеша, шта више, успеше и да за моменат, док се није у редове ових умешао 2. батаљон из пуковске резерве, произведу извесну пометњу, а код трупа X пука према Врбици и Голаку проузроковали су чак и панику, те ови стукнуше у назад, с тим да се после, када видеше да нема опасности, врате на своја места. Међутим, баш у то време на гребен десно од 2. батаљона X пука избијао је деснокрилни 1. батаљон XI-ог, док је левокрилни 2-ги био залутао, с тим да се доцније ујури између 3. батаљона XII-ог и 2. батаљона X пука. Код тога дакле батаљона у магновењу изби паника, и његове се предње две чете за моменат сјурише у назад, те њоме заразише чак и 3. батаљон X пука, који је ишао за њиховим 3. батаљоном.

Најзад, до зоре су на нашој страни биле извршене извесне корекције у распореду код обеју на-

ших дивизија. Наиме, растурени делови 4. батаљона XI пука искипили су се били код 3-ћег у пуковској резерви на задњем нагибу заузетог гребена; 1. батаљон XII пука из пуковске резерве посео је стрмо ребро испод југозападног окомка Рајчанског Рида, лево од дотадашњег левокрилног 2. батаљона; 2. батаљон I пука развио се беше лево од 3-ћег, који поседаше басамак Белог Брда, и том приликом повио је свој фронт за нешто у назад ка долини Злетовске реке; батерије 1. дивизиона Шумадијског пољског артилеријског пука пребациле су се преко реке и поставиле за дејство код Бунеша иза XIX пешадијског пука; 1. и 3. батерија Моравског пољског артилеријског дивизиона распоредиле су се за борбу на Караменику и к. 624 иза I пешадијског пука; и један вод 2. коњичке батерије прешао је из долине на положај Шумадијског дивизијског коњичког пука.

IV

На бојиште у току 19 и 20 јуна пристигла је била и Црногорска дивизија, подељена у четири бригаде од по пет батаљона. ОI и III бригади, које су биле придате Моравској дивизији II позива, већ је било говора напред. II бригада, пак, била је 20-ог ујутру упућена са Асанице преко Барбарева, Стројисаваца и Кукова на Шаренковац, где је ушла у састав Треће Армије. IV је 20-ог зановила у Кокошињу, с тим да 21-ог пређе на Црни Врх и на њему остане као општа резерва Прве Армије.

3. — Маневровање Буџара просторијом између Вардара и Криве Лаковице

I

Пред зору 19 јуна, једна чета 1. батаљона XV пешадијског пука, упућена ноћас са северне

ивице платоа код карауле Шобе, заузела је без борбе к. 616 на друму Криволак-Штип. Извештен о томе, командант Тимочке дивизије II позива послао је тамо 2. батаљон XIII-ог, 2. батаљон XV пешадијског пука и 1. батерију Тимочког пољског артилеријског дивизиона са задатком да поврате и остале изгубљене положаје на томе правцу. Око 9 сати пре подне, пак, док су се напред побројане јединице с обе стране друма југозападно од виса Штиркалева и северозападно од села Хаџи Реџепли прикупљале и уређивале за напад на бугарске заштитничке делове, заостале на Штиркалеву и Тиси, ови им послаше парламентарара са захтевом да се продужи од јуче углављено примирје. Командант одреда, потпуковник Лазар Белодедић, даде им, по одобрењу команданта дивизије, рок до 3 сата по подне да одступе преко Криве Лакавице. Кад је најзад истекао овај рок, а они нису поступили по његовом захтеву, наши пређоше у наступање. Благодарећи снажном дејству батерије, која је дејствовала у зони пешадијске ватре пред Штиркалевым и због тога имала на много места избушене штитове, Бугари се до 5 сати повукоше ка Кривој Лакавици. После тога се наши на заузетим положајима распоредише овако: 2. батаљон X пука, који је при нападу маневровао између друма и Хаџи Реџепли, од данашњег полазног положаја на друму, где је био задржан и један топ, до Штиркалева фронтом према Хаџи Реџепли, Селцу и Драгову; а једна чета 1. батаљона XV-ог и 2. батаљона XIII пука, који бејаху наступали дуж друма, са остатком батерије, од к. 674 на Тиси лево до усамљеног ћувика десно од друма са повијеним десним крилом ка Штиркалеву, фронтом према Софилару.

Овде се дакле све лепо свршило. Али изолованом XIV пуку на Пепелишту, где, као што нам је већ познато, није био ни у каквој тактичкој вези са осталим трупима своје дивизије и при том за леђима је имао Вардар са веома оскудним превозним средствима, сада је била загрозила велика опасност.

Командант дивизије још се дакле не беше одрекао идеје о евентуалном извођењу контра-напада са овога крила, а за данас у толико пре што је око 7 сати изјутра био добио извештаје да патроле, упућене са платоа код карауле Шобе до близу Патрика и са Пепелишта ка Пештерници и Бруснику, нигде нису биле наишле на непријатеља. Бугари се у то време доиста још не беху почели спуштати са положаја око Патрика, а у околини Пештернице и Брусника тада их збиља није ни било, јер су и последњи делови 1. бригаде II дивизије синоћ или ноћас били кренути за Чанак Тепе и даље за Патрик. Па, да би те извештаје проверио, наредио је био да се из XIV пука и од јутрос послате му 7. брдске батерије упути један батаљон и један вод у рекогносцирање ка положају Чанак Тепе, што у самој ствари није било изведено, јер се убрзо сазнало да бугарске трупе знатне јачине, у ствари 2. бригада II дивизије, пристижу код Брусника. Потом, један вод брдске батерије био је враћен на положај за непосредну заштиту понтонског моста, док међутим пук и други њен вод остадоше код Пепелишта да сачекају бугарски напад, који је у подне почела била убрзаном ватром наговештавати једна брдска батерија са једног положаја иза виса Ђелије. Иначе, што се тиче напред означених бугарских пешадијских трупа код Брусника, оне се још за дуго не појављиваху на висовима с оне стране Мечкиног Дола, што је привремено и могло заварати команданта дивизије о њиховим правим намерама, па и команданта XIV пука, те је добровољачки I батаљон, приспели око 4 сата по подне на његово крајње десно крило, до самог Вардара, одмах био, у циљу рекогносцирања, упућен полудесно, уз ову реку, ка селу Војшану. Оне су дакле иза поменутих висова чекале да се дан приближи своме крају, па да се тек онда ставе у покрет и ноћним нападом сврше са овдашњим нашим усамљеним трупима. Њихови пак предњи делови први пут су од наших трупа били примећени тек око

5 сати по подне, и то само на коси јужно и недалеко од Маневића, у групи висова којој припада и Ћелија, што је дало повода последњем и дефинитивном пре-груписавању овог нашег пука за одсудну одбрану на Пепелишту, а на фронту који је водио од Ћувика, обележеног к. 193, ка Вардару, паралелно Мечкином Долу, те је од сада распоред његов изгледао овако. На левом крилу, у захвату поменутог Ћувика, налазиле су се две и по чете 4. батаљона, док је остатак овог био још раније делегиран на коси између Пепелишке реке и Вардара ради везе са трупима на Орла Бајиру и заштите понтонског моста. На десном крилу, ближе Вардару, био је распоређен 3. батаљон. Центар је држао 2. батаљон, који је до малочас био у пуковској резерви. А што се тиче брдског артилеријског вода, он је био приведен ближе к. 193, где је био ућуткан и услед тога враћен ка селу Пепелишту.

Чим је пак почело да се смркава, стадоше се са напред поменуте косе јужно од Маневића, према 2. и 3. батаљону, а потом и са Ћелије, према 4. батаљону, спуштати ка Мечкином Долу бугарски предњи делови, одређени да ватреном борбом из непосредне близине одржавају овдашње наше трупе у неизвесности односно времена и места када ће и где бити извршен главни удар. А затим око 9 сати, када се сасвим примакоше нашим стрељачким стројевима, они приметнуше ватру која је наизменично бивала јача и слабија, док је њихова главна снага, чекајући с оне стране Мечкиног Дола, производила ларму, у којој се с времена на време могаху распознавати узвици „Ура” и певање њихове химне. У нападу је, рекли бисмо, суделовао свега један пук. Други је свакако био иза њега, спреман да, кад задњи делови оног напред оду преко Мечкиног Дола, заузме њихово место и продужи ларму, која је ваљада требала послужити као средство за застрашавање наших.

Борба, која је сада отпочела код XIV пука, била је скопчана са врло великим ризиком, те према

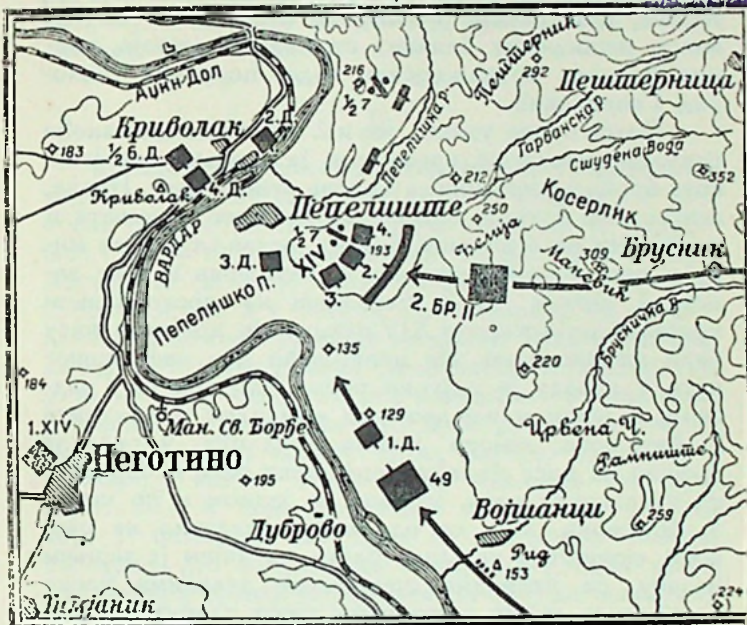
томе она се не може правдати неком значајнијом тактичком потребом. Могућност за предузимање каквог контра-напада већег стила и овде и на ма ком другом месту била је потпуно искључена присуством јачих снага у износу читавих двеју бригада код Брусника према Пепелишту и код Патрика према положајима у реону карауле Шобе. Судећи по томе што је са наших положаја код ове карауле био у сумрак примећен долазак двеју колона од по 2—3 батаљона тамо горе код Патрика, 1. бригада II дивизије довршила је била рокирање од Пештернице и Брусника, те је на сваки начин требало очекивати и њен напад одмах после напада 2-ге од Брусника. Ако је пак била у питању евакуација ратног материјала из Криволака, свакако да тај материјал није био од тако велике вредности, да би се за његово спасавање могао и смео на овакав начин жртвовати и пре решења битке избацити из игре читав један пук, по каквој људства најбољи у дивизији. А ако се рачунало на добровољачке батаљоне који су овога дана били слани железницом из Скопља у Криволак, ови батаљони далеко су били од тога да би могли преокренути стање ствари на бојишту, које је Тимочкој дивизији II позива диктовало најуже одбранбене мере. Пре свега, ти батаљони стизали су у Криволак доста позно, да би се за видела већи број њихов могао пребацити и угнездити негде на положају испред села Пепелишта. А сем тога, сви су поглавито били формирани од мештана из ново-ослобођених крајева, који су били сасвим неуки у руковању оружјем и вођењу борбе и слабо дисциплиновани, да би били у стању пркосити тешким искушењима којима би били изложени у овом и за регуларне трупе опасном буцаку. Према томе, зар не би било боље да је Добровољачка бригада, ојачана једном пољском батеријом, примила на себе одбрану Вардара десно и лево од Криволака, а да је XIV пук био повучен у састав своје дивизије, те да ова са више

снаге може бранити и иначе много развучену одбранбену линију од Вардара више Криволака до Тисе?

Први ешелон Добровољачке бригаде, у коме је био њен 1. батаљон, као што смо већ видели, стигао је у Криволак и био пребачен преко Вардара релативно доста рано. Он се дакле бејаше у сумрак сусрео пред селом Војшаном, у десно и далеко у напред од борбеног распореда XIV пука, са претходничким деловима 49. пука из 3. бригаде бугарске VII дивизије, који је долазио од струмичке железничке станице. У другом ешелону био је 3. батаљон, који је због артиљеријске ватре, јер је бугарска брдска батерија сад и овамо бацала своје метке, био у Криволаку искрцан тек у 6.15 увече. Он је око 8 прешао Вардар и у сумрак приспео на Пенелишку косу, и то онде где је пресецају два сеоска пута који из Пепелишта изводе на окуку Вардара у правцу за Војшане, па је ту и остао, немајући никакве везе са XIV пуком ни са својим 1. батаљоном. Трећи ешелон образовао је 2. батаљон, који је био искрцан на отвореној прузи близу Криволака око 8 и по мраку приспео до села Пепелишта, где је остао од прилике до 10, па потом био враћен да поседне десну обалу Вардара, североисточно од села Криволака. У четвртом ешелону био је 4. батаљон, који је, стигав у Криволак око 9, остао на обали испред, и потом, због пушчаних метака који су овамо долетали, био повучен иза железничке станице, где се бејаше заклонила и прва половина 6. батаљона, која је сачињавала поти ешелон и била искрцана око 10 сати у вече. Најзад, шести и последњи ешелон, у коме је била друга половина 6. батаљона, био је око 11 задржан и искрцаи у Градском. Одатле је пак продужио сувим, па потом био враћен опет у Градско од стране команданта криволачке железничке станице, који се са последњим возом, по порази XIV пука, бејаше тамо евакуисао. Али око 4.30 изјутра опет је

био puштен da ođmaršuje y Kpиволак, где je cти-
гао око 9 cати пpe подне.

Скица Ен.12

Размер 1:110 000 - Еквидистанција 50м.

Напад Бугара на Пепелиште испред Кривопака ноћу између 19 и 20 јуна

Најзад око 11.30 ноћи, бугарске резерве при-
макоше се својим предњим деловима, који занима-
ху делове 4. батаљона на ћувику (к. 193), изабра-
ном, као кључ и пешадијом најслабије поседнути
део положаја, за објект предстојећег одсудног у-
дара, те се сада на томе месту приметну паклена
пушчана ватра. А затим у поноћ, када дотичним
нашим деловима поче нестајати муниција, Бугари
у густим масама са узвиком „Ура“ продреше у

њихове редове и неко кратко време, докле наши не стигоше да се из те мешавине искобељају, формално су се гушали и клади с њима. Том приликом јуначки погине, бранећи као Танаско Рајић своје топове, које бејаше између 10 и 11 довео на ћувик у непосредну близину стрељачког строја, водник брдског артилеријског вода, поручник Милоград Гавриловић.

Потом се све утиша, јер и 2. и 3. батаљон такође бежу одступили за време док је трајала ова језовита борба у мешавини са њихове леве стране. Иначе, што се тиче Бугара, они се сад стадоше окупљати и уређивати на освојеном ћувик, остављајући на миру и њих и разбијене чете 4. батаљона и неке заостале делове из 3. батаљона на доскорашњем крајњем десном крилу XIV пука, који пре тога нису били ни нападани. Па ипак, већи део овог нашег пука у нeredу је одјурио преко Вардара ка Градском, а један мањи део, под командом команданта 2. батаљона, мајора Јована Рекалића, у реду је прешао на косу између Пепелишке реке и Вардара, па сутрашњег дана, заједно са једном и по четом 4. батаљона, која се од раније налазила на овој коси, отишао је уз Орла Бајир, на чијем је задњем нагибу, са накнадно придошлим деловима преко понтонског моста, формирао шест слабих чета у укупној јачини од 800 људи.

Од прилике на пола сата после ове катастрофе на Пепелишту, стигао је на свој првобитни положај, десно од заосталих делова на доскорашњем крајњем десном крилу XIV пука, 1. добровољачки батаљон, који је у доста великом нeredу, али ипак лагано, узмицао испред бугарског 49. пука из околине Војшана. Ту је постојао неко време, па, кад се пред њим поново појавише предње трупе овог, повуче се заједно са тим заосталим деловима ка пепелишком гробљу, где је, готово сасвим растројен, приспео у 2.20 после поноћи. Одатле се пак и он и 3. добровољачки батаљон, који му је сада

био са десне стране, упутише ка Криволаку и у свануће, неузнемиравани од Бугара, пребацише се једним накнадно пронађеним газом преко Вардара, док дотични делови XIV пука, не знајући шта ће и куда ће, беху остали код гробља, где их после заробише Бугари.

II

Командант дивизије, пуковник Милутиновић, са знао је о поразу свог XIV пука 20 јуна око 1 часа после пола ноћи. Око 3.30, пак, разаслао је наређења у смислу појачавања десног крила Орла Бајир—Корисорти (к. 523), у низу положаја који су му сада преостали, као и у смислу обезбеђивања од евентуалног обухватног маневра бугарског преко Криволака и просторијом између Орла Бајира и Вардара. Па у то име и у следству већ извршеног у току ноћи рокирања 1. батаљона XIII пука са Корисорти (к. 523) ка задњем нагибу Орла Бајира, одмах су у распореду наших трупа биле изведене ове промене: 3-ћи и прикомандована му још од 17 јуна чета 1. батаљона XV пука из дивизијске резерве поседоше део одбранбене линије на десном крилу од предњих откоса Корисорти (к. 523) до испод највишег ћувика на Орла Бајиру (к. 535), односно до везе са 3. батаљоном XIII пука, који је са 3. Дринском батеријом још увек држао предњу ивицу узаног а дугачког платоа јужно од овог ћувика; један вод 2. Тимочке батерије доведен је био са платоа у рсону карауле Шобе, који је сада постао центар дивизијске одбранбене линије, на напред поменути највиши ћувик Орла Бајира; 4-ти, три чете 3-ћег и две чете 6. батаљона Добровољачке бригаде пребацише се преко понтонског моста на леву обалу Вардара и поседоше истакнуто ребро испод напред поменутог уског и узаног платоа на Орла Бајиру, које таман упире у окуку ове реке источно од моста; остатак бригаде распоређиваше се за од-

брану дуж косе изнад села Криволака и криволачке железничке станице и за нешто у десно од ове; три чете 4. батаљона и митраљеско одељење XV пука и за њима један вод 2. Тимочке батерије са централног одсека у реону карауле Шобе дођоше на једну од ниских коса северозападно од понтонског моста, где су, заједно са преосталим водом 7. брдске батерије, који бејаху ту затекли, имали да послуже као резерва за свентуалну употребу и на једној и на другој обали Вардара; једна чета 1. батаљона из истог пука, и то она која је била у резерви дивизијског лезог крила, такође је била упућена овамо; један пак вод 3. Тимочке батерије са централног одсека повучен је био на к. 255, југозападно од села Карахоџали, где је имао да послужи као резерва за десно крило и центар садашњег дивизијског распореда.

Кад је сасвим свануло, већ се почињаше јасно распознавати спуштање бугарских трупа из околине Патрика у правцу централног платоа, Корисорти (к. 523) и к. 535 на Орла Бајиру, што је имало за последицу повлачење 1. батаљона XIII пука са задњег нагиба Орла Бајира ка селу Карахоџали. Међутим, на правцу од Брусника још никакви се покрети не примећиваху, сем што су бугарски предњи делови били сишли до Пепелишта, одакле су се пушкарали са добровољцима, с оне стране Вардара. Тамошња три пука, два из 2. бригаде II дивизије и један из 3. бригаде VII дивизије, тако су се вешто били сакрили, да је збиља могло изгледати као да су некуд одступили. Ободрен тиме, командант дивизије опет се поче носити мишљу за предузимање офанзиве у правцу Брусника, а и командант Добровољачке бригаде, налазећи се вероватно у истом штимунгу, упутио је био свој 1. батаљон из околине Криволака поред Вардара ка Кавадару и Неготину, у којима је био очекиван долазак бугарских комита. До душе, у Неготину је прошлу ноћ био провео 1. батаљон XIV пука, који је, као што нам је из-

раније познато, одступао од струмичке железничке станице преко Маријанских планина. Али је он, не знајући да је Криволак још у нашим рукама, јутрос рано био одмаршовао заобилазним путем за Градско. Напред означени добровољачки батаљон одиста је и отишао тамо, па, шта више, доцније, око 3 сата по подне, била му је послата у помоћ и једна чета 6. батаљона са положаја изнад Криволака, јер и тада ситуација код Бугара иза Пепелишта ни у колико се не беше изменила. Команданту дивизије, међутим, ни овом приликом се не даде да оствари своју давнашњу жељу, која му никако није допуштала да остане у колосеку задатка, додељеног му општом ситуацијом на бојишту, да се брине само о томе како ће одржати своје положаје, док се не постигне решење код нас на правцу за Кочане и код Грка на правцу за Струмицу. Таман је око 7 сати изјутра био почео да саставља заповест за напад, када му стиже вест још и да се знатне снаге Бугара од Криве Лакавице примичу положајима његовог левог крила, те се он опет виде принуђен да за извесно време, док се не разјасни ситуација, одустане од намеравање акције у правцу Брусника. Из бојазни пак за то своје удаљено крило, одмах му је послао 1. батаљон XII пука од Кара Хоцали, па пред подне, када доби извештај да је непријатељ према њему извео и две батерије, издао је налог да му се упуте и преостали у центру вод 3. Тимочке батерије. Но од ових појачања само је једна чета била отишла на фронт према Кривој Лакавици и Штипу, јер са остатком командант дотичног крила бејаше свој фронт према Хаџи Речепли продужио у десно дуж друма до к. 616, пошто су се на раније спомињаној широкој тераси источно од овог села такође биле појавиле бугарске трупе.

Бугари, дакле, већ су били ставили у покрет трупе са положаја северисточно од Драгова и положаја у околини Патрика. Левом крилу Тимочке дивизије II позива упутили се беху, опкољавајући

га готово са три стране, 11. пук из 1. бригаде III-ће и три батаљона 9 пука из 1. бригаде II дивизије, под командом команданта оне прве, т.ј. 1. бригаде III дивизије. Напред поменути 11 пук, пошав са положаја североисточно од Драгова, још у току пре подне је, заходећи својим десним крилом, био заузео нападне положаје према Тиси и усамљеном ћувику десно од друма: од Хисара (к. 509) преко Крста до испред Драгова, и на тај начин окренуо леђа нашим трупам са оне стране Брегалнице. Батаљони 9. пука, долазећи из околине Патрика, делом до подне, а делом тек пред вече, доспели су на нападне положаје од испред Драгова преко Ведрице до напред поменуће широке терасе источно од села Хаџи Реџепли, наспрам Штиркаљева и положаја дуж друма који се завршаваху на к. 616. Међутим, 21-ви и један батаљон 9. пука из 1. бригаде II дивизије спустили се беху из околине Патрика до положаја изнад горњег тока Пепелишке реке према центру и једном делу десног крила ове наше дивизије, са крајњим левим крилом на коси, званој Чука. Једна пак брдска батерија, која их је пратила, дошла је између 3 и 4 сата по подне на косу изнад села Шобе и, дејствујући са тог доминирајућег положаја, око 5 је приморала 2. Дринску батерију да се са чистине испред повуче у заклон иза друма у близини његовог савијутка за Кара Хоџали. Својом активносту уједно је била створила и утисак као да се на део фронта од Корисорти (к. 523) до карауле Шобе припрема одсудан напад, због чега су сад накнадно на нашој страни биле предузете одговарајуће против-мере. Две слабе чете XIV пука од шест, колико их је било одмах иза к. 535 на Орла Бајиру, где су заједно са једном четом пионира биле у улози резерве дивизијског десног крила, преместише се иза к. 523 на Корисорти, који је вис такође припадао томе крилу. Три чете добровољачког 3. батаљона, једна чета

1-ог и две чете 4. батаљона XV пука и вод 2. Тимочке батерије са Вардара, односно из непосредне позадине истакнутог ребра испод Орла Бајира и непосредне близине понтонског моста, били су пред вече рокирани ка централном платоу. Од ових пак, две добровољачке чете се сада поставише лево од истакнутог ћувика југоисточно од карауле Шобе, на коме се беху збили 4. батаљон XIII-ог и две чете 1. батаљона XV пука; једна добровољачка чета отишла је северно од карауле ради одржавања везе са 1. батаљоном XIII-ог, чета 1. батаљона XV-ог ушла је у састав свога батаљона, обе чете 4. батаљона XV пука поседоше своје старе ровове на истакнутој коси према селу Шоби поред оне од јутрос остављене овде и поључете пионира која их је за време њиховог одсуствовања у тим рововима замењивала, а артилеријски вод дошао је на задњи нагиб платоа лево, односно северно, од друма.

Најзад, између 4 и 4.30 по подне отпочела је била да се манифестује извесна живост и на правцу од Брусника. Дошло је дакле време да се размрдају, у колико је то било потребно ради комплетирања предстојећег одсудног напада далеко надмоћнијом снагом на слабу и пропашћу XIV пука још више ослабљену Тимочку дивизију II позива, и трупе које су се до сада, у недостатку пољске артилерије, морале држати резервисано. Тада је једна брдска батерија отпочела дејствовати са Ћелије, где је била готово изван домашаја наше пољске артилерије, пласиране на Орла Бајиру и изнад понтонског моста. Пошто је пак својим првим метцима растројила заосталу чету добровољачког 3. батаљона на платоу изнад села Криволака, због чега је одмах био тамо упућен преко понтонског моста добровољачки 4. батаљон са истакнутог ребра испод Орла Бајира, пренела је ватру на Орла Бајир, у правцу кога је после гађала, свакако ради зналажења слемената за предстојећу ноћну борбу, до 7 сати у вече. Један пешадијски пук, свакако

49-ти, бејаше се у међувремену невиђено низ тамошње покривене јаружице спустио до Пепелишке реке више села Пепелишта. Одатле је после заокренуо уз њу, да би се поставио са главном снагом према већем делу платоа на Орла Бајиру јужно од к. 535, односно према 3. Дринској батерији и развученим дуж његове предње ивице три-ма четама 3. батаљона XIII пука, а са једним много слабијим делом према истакнутом ребру испод овог положаја, које сада држаху свега две чете добровољачког 6. батаљона. На једном месту у току тога рокирања био је примећен и обасут ватром наше артилерије са Орла Бајира, те је тај тучени простор морао претрчавати по деловима, у ком га је послу био затекао и мрак. Али зато маса његових патрола прекрила је била терен испред напред наведених тачака, изабраних за објект његовога напада, и од њих оне према истакнутом ребру већ беху почеле својом даљном ватром угрожавати саобраћај преко понтонског моста.

Видећи шта се овде спрема, командант дивизије, пуковник Милутиновић, сада издаде наређење да се већи део Добровољачке бригаде пребаци на леву обалу Вардара. Добровољачки 4. батаљон, који је био најближи, одмах је према томе наређењу отишао на Орла Бајир, где је стигао око 9 сати увече и стао иза напред поменутих трију чета 3. батаљона XIII пука. А што се тиче 2-ог и 1-ог, они су се, делом због потребе да се осигура дивизијска мунициона колона, упућена да потовари и одвуче заостали материјал на криволачкој железничкој станици, а делом због своје удаљености, искупљали до дубоко у ноћ иза напред поменутих двеју чета 6-ог, постављених на истакнутом ребру. Код Криволака пак коначно остадоше по једна чета из 1, 3. и 6. батаљона са једном четом III позива, а за непосредну заштитгу понтонског моста употребљена је била једна чета 6-ог.

Једном речју, више није била у питању само нападна зона, која је по првобитном плану бугарске армијске команде, а у очекивању наше енергичне офанзиве од Добршана и Тестемелаца левом обалом Брегалнице, требала да се простире од Криволака преко карауле Шобе до Штиркаљева. Сада је она, благодарећи неактивности наше Моравске и Дринске дивизије I позива, имала, захватајући дакле целокупан фронт изоловане Тимочке дивизије II позива на напред означеној ширини, шта више да га у знатној и веома опасној мери још и наткрили са његове унутрашње стране. Поврх свега тога, а да би том проширеном нападном зоном са што већом снагом, по поразу ове наше дивизије, грунули у правцу десног бока и позадине осталих дивизија наше Треће Армије и што пре нагнали на повлачење и њих и дивизије Прве Армије, Бугари су пред вече из позадине Штипа спустили у долину Криве Лакавице испод Дољана и Балталије два пука из 3. бригаде II дивизије. Ако дакле ова два додамо броју пукова који се већ налажаху према напред поменутој, осуђеној на пропаст, нашој дивизији, излази да је за пројектовани грандиозни маневар у смислу наткриљавања наших армија у Македонији било одређено осам пукова, готово исто онолико колико је с наше стране било упућено у правцу Кочана.

Злосрећној Тимочкој дивизији II позива, према томе, припремаше се једно страховито тешко искушење, које би јој на сваки начин било уштеђено да су Шумадијска I-ог и Моравска дивизија II позива на својим правцима оперисале са довољно брзине и да командант Треће Армије није, као што ћемо доцније видети, са Моравском и Дринском дивизијом I позива једнако тапкао у месту. Оно истина, од осам бугарских пукова, колико их се бејаше згрнуло овамо према њој, у напад је било лансирано свега четири, док друга четири, и то два код Пепслишта и два у долини Криве Лакавице, чекали су најпре да буду заузети њени положаји, па да се после

и сами вину напред, специјално они од Пепелишта преко Криволака уз Вардар ка Велесу. Но и та четири пука предње линије сами за себе значили су огромну надмоћност у односу према овој, ради једног вишег оперативног циља, жртвованој дивизији, која је имала нешто мало више од два пука, развијена на несразмерно великом фронту, те су поједине ослоне тачке дуж овог више мање биле овлашно поседнуте, која се због врло честих рокирања њених трупа час овамо час онамо није могла у довољној мери средити и припремити за уређену одбрану, и која је, поврх тога, била врло слабо комплетирана старешинским кадром. Колико је она у овом погледу била малерозна, види се и по томе што од три пуковска команданта само јој је један био на лицу, и то командант XIII пука, потпуковник Белодедић, који је командовао левим крилом, док су се друга двојица без велике нужде били дали евакуисати чак у Скопље, те су десним крилом и центром у овом критичном тренутку командовали команданти батаљона: првим командант 3. батаљона XIII-ог, потпуковник Павле Жупљанин, а другим командант 1. батаљона XV пука, мајор Светозар Јевремовић. Добровољачка бригада, пак, овде где је сада требало лавовски се хватати у коштац, по својим slabим војничким квалификацијама далеко је била од тога да би била у стању повратити у толикој мери поремећену равнотежу снага на дотичном делу бојишта. Њене трупе пак на Орла Бајиру и истакнутом ребру испод овог, где ће Бугари за који час отпочети ноћни напад, нису могле бити од велике помоћи, јер би ту вределе само регуларне трупе, које су се, у недостатку дивизијске резерве, још једино могле, замесене њима, скинути са центра, према коме ће се, исто као и према оближњим деловима десног и левог крила, Бугари држати доста резервисано. Али ко би то на онако широком фронту био у стању да предвиди унапред? Према томе,

једини је спас био повући се што пре. Међутим, командант дивизије, коме је одозго једнако било наређивано да се држи пошто пото, а овамо ни с које стране ништа не беше предузето да му се колико толико олакша овај очајно тежак положај, ипак се покори судбини, одважи се у интересу целине да прими ову неравну борбу и остаде да преноћи на Орла Бајиру, те да бар својом близином надокнади тамошњој слабој посади оно што јој није могао пружити у свежим трупима.

Што се пак тиче Бугара, они око 9.30 увече приредише на више места између Орла Бајира и Штиркаљева омање демонстрације, да би ваљада осујетили одашиљање појачања крајњим крилним тачкама, у правцу којих се спремаху да изведу главни напад. Око 10.30, њихови слабији предњи делови, пењући се уз стрми предњи нагиб платоа јужно од к. 535 на Орла Бајиру, изазваше и овде мало живљу ватру, да би, може бити, опипали пулс овдашњим нашим трупима. Па убрзо затим на целом бојишту завлада тишина, прекидана с времена на време по којим пушчаним пуцњем. Али, од прилике у поноћ, ову тишину проломише најпре бугарска брдска батерија са Ћелије и одмах затим наша пољска артилерија са Орла Бајира. Око 1 сата после пола ноћи, пак, уз громку канонаду, која је још једнако трајала, одједном се надовеза жестока пушчана палба на предњој ивици напред поменутог платоа, где је дакле, праћен лармом и урликом, отпочео напад Бугара. А некако у то време оживе и ватра на истакнутом ребру испод и десно од овог положаја, јер се пред њим у непосредној близини такође појавише бугарске нападне трупе, те овдашњим двома четама 6-ог похиташе у помоћ две чете 2. добровољачког батаљона. Иначе, на осталим тачкама дуж дивизијског фронта још увек је владао потпун мир. Па, тако је било и на крајњем левом крилу, окренутом према Штипу и Кривој Лакавици, с том само разликом што су се тамошњи

бугарски батаљони, заштићени сада у свом десном боку, а на линији Хисар—к. 458—Рамаданица—Брегалница, потребним делом снаге из 3. бригаде II дивизије, коју остависмо у долини Криве Лакавице, већ били почели и овамо лагано примичати са рачуном да напад из непосредне близине отпочне у свануће.

4. — *Балансирање на Брегалници од Криве Лакавице до Злетовске реке*

Дринска и Моравска дивизија I позива у току 19 јуна беху се у циљу напада на положаје бугарске VIII дивизије сасвим примакле Брегалници. Али је нису прелазиле због неодлучности команданта Треће Армије, него остадоше да преноће на њој. Прва је заузимала фронт од виса Мерите према Штипу до Јанковог Рида закључно, а друга од Д. Балвана до изнад утоке Злетовске реке. Лево од Моравске налажаше се Коњичка дивизија, која је као саставни део Прве Армије одржавала везу између ње и Шумадијске I позива, имајући II бригаду на предстражама према Злетовској реци, а I бригаду у резерви код села Трола. Али, што се тиче просторије у десно од Дринске, од виса Мерите до ушћа Криве Лакавице и даље до Тисе на крајњем левом крилу Тимочке дивизије II позива, она је била потпуно празна. Таман као што треба да ова последња буде обухватно нападнута.

Па и 20 јуна командант армије никако се није могао одлучити на предузимање напада, ради кога је и био овако незгодно примакao своје дивизије Брегалници и ради кога му је од јутрос, с тим да је у циљу заштите свог левог бока лансира преко Улараца ка Кочану, била стављена под команду и Коњичка дивизија. Најпре је дакле наређивао бомбардовање непријатељских положаја у циљу рекогносцирања ових, као да му оно могаше прибавити

вити све што је њему било потребно да зна о јачини и распореду непријатељских трупа на њима. Затим је захтевао обичан демонстративни напад у циљу да се прекине одашиљање појачања бугарским трупима, које се развијаху према Тимочкој дивизији II позива, па је после и њега обуставио, док се на крају крајева сва његова делатност у овим, за поменуто његову изоловану дивизију, судбоносним тренутцима није свела на једну безначајну демонстрацију у напред означеној празној просторији помоћу два и по батаљона XVI пешадијског пука и армијске коњице, ослабљене једним ескадром и митраљеским одељењем Дринског дивизијског коњичког пука, послатим у Велес. Два и по батаљона XIV пука, дакле, имали су се са виса Мерите под најжешћом артилеријском ватром рокирати у десно, да би прешли Брегалницу код Рибника. И то рскирање под овако тешким околностима толико их је било растројило, да су само неколико чета успеле да се приближе реци, услед чега од наређеног напада на бугарске положаје изнад тога села напослетку није могло бити ништа. Један ескадрон Дринског дивизијског коњичког пука дошао је на вис у углу Брегалнице спрам утоке Криве Лакавице ради одржавања тактичке везе са Моравским дивизијским коњичким пуком, који је, прешав Брегалницу код Тестемелаца, оперисао њеном левом обалом. Овај последњи пак доспео је био до близу Софилара, у позадини бугарских трупа, развијених према крајњем левом крилу Тимочке дивизије II позива. Али таман се спремаше да се упуте ка Драгову, кад га поткупи бугарска артилерија са положаја изнад Орта Буруна, на левој обали Криве Лакавице, те он најзад мораде да одступи у правцу села Јагмурлара.

За време док је трајала ова слаба и рђаво организована демонстрација, командант армије бежаше добио неповољне вести о ситуацији код Тимочке дивизије II позива, као и наређење да јој

одмах пошаље помоћ. Па тим поводом око 3.30 по подне, када се већ видело да од те демонстрације неће бити никакве користи, издао је заповест за регруписавање Дринске и Моравске дивизије I позива за нешто у назад и у десно, задржавајући и Коњичку дивизију у чисто дефанзивној улози на свом левом крилу, у углу између Злетовске реке и Брегалнице. Дринска и Моравска дивизија I позива, без 2. батаљона I пешадијског пука и 8. Моравске пољске батерије, који беху задржани на Петриној Чуки изнад Г. Балвана, до мрака се распоредише на главној одбранбеној линији од Тестемалаца преко Сушева, Жежевог Брда и Средњег Рида до Кијовог Брда изнад Д. Трогераца и осигураше предстражама, истуреним у дотичним реонима до Брегалнице. А што се тиче Коњичке дивизије, чији је II пук, као што нам је већ познато, накнадно био послат у помоћ Шумадијској дивизији I позива, она се са остатком своје снаге бејаше распоредила овако: I бригада дуж Злетовске реке и Брегалнице од Пишице до наспрам Карбинца, а IV пук из II бригаде у резерви код Г. Трогераца, у чијој се близини, на Шаренковцу, налажаше и II црногорска бригада. Тимочкој дивизији II позива, међутим, у помоћ није било послато ништа, нити јој је уопште оваквим регруписавањем било што-год поможено, док опет с друге стране Коњичка дивизија само је узалуд била одстрањена од учешћа у освајању Рајчанског Рида.

Једном речју, ова два дана су потпуно била изгубљена за главну масу наше Треће Армије. До душе, моменат за одлучан напад прско Брегалнице још није био сазрео, јер би њених осам пукова на утврђеним положајима с оне стране ове реке наишли на отпор бугарске VIII дивизије од шест пукова, којима би врло лако могли притећи у помоћ и два пука из 3. бригаде II дивизије. А он је могао сазрети тек кад падне цео комплекс Рајчанског Рида и кад са њега буде читава једна дивизи-

зија, заједно са Коњичком дивизијом, упућена просторијом између утока Злетовске реке и Кочана у правцу десног бока и позадине напред означених бугарских трупа. Због тога дакле још се и може разумети оно непрекидно колебање команданта Треће Армије у питању предузимања тога напада. Али се не може разумети ни оправдати то што бар није директно потпомогао трупе десно и лево, код којих се овог момента решавала судбина битке. А баш то је на сваки начин могао и требао да учини, с обзиром на неактивност дотичних непријатељских трупа према њему. Ако ништа друго, требао је дакле благовремено да подупре потребним делом снаге Тимочку дивизију II позива, која је такође припадала његовој армији, те да је не збрише огромна бугарска снага нагомилана према њој, и уједно да пружањем потребне помоћи Шумадијској I-ог и Моравској дивизији II позива из Прве Армије убрза заузимање Рајчанског Рида и висова околу њега. Ближе речено, требао је са потребним делом снаге опружити се у десно дуж Брегалнице и даље до везе са Тимочком дивизијом II позива, али тако да дотичне трупе приме на себе и положије на садашњем њеном левом крилу, и у исто време лансирати целу Коњичку дивизију, ојачану једним пешадијским пуком, преко Злетовске реке у просторију између Соколараца и Брегалнице. Оно, истина, Шумадијска I и Моравска дивизија II позива, благодарећи једном срећном случају, и саме су доста брзо, рачунајући од момента кад беху почеле прелазити Злетовску реку, освојиле комплекс око Рајчанског Рида. Али пораз Тимочке дивизије II позива, као што ћемо доцније видети, имао је недогледних последица: сасвим је био поколебао нашу Врховну Команду у даљем спровођењу првобитне замисли о пресецању одступнице бугарској Четвртој армији.

5. — Преламање на крилима

I

Пораз Тимочке дивизије II позива био је дакле неминован. И одиста, раније, још за време за-тишја између првог и другог балканског рата, врло добро утврђени и начичкани силним рововима и саобраћајницама, њени положаји 21 јуна у зору већ почеше један за другим да падају у руке Бугара.

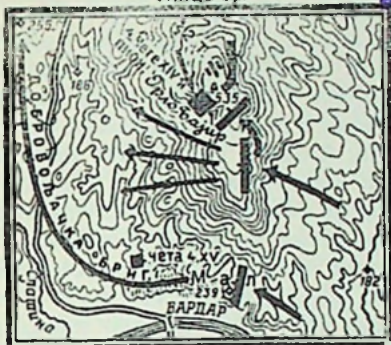
Око 1.30 после пола ноћи, две чете 6. добровољачког батаљона напустише истакнуто ребро испод Орла Бајира и одступише делом ка осталим трупама своје бригаде, а делом и даље уз Вардар. Две чете 2. добровољачког батаљона које из позадине њихове бежу пошле да их појачају, пошто их пропустише кроз своје редове, похитале су биле да поседну то ребро, али, пошто их Бугари на њему предухитрише, то су се и оне одмах повукле ка главнини своје бригаде.

Но у то време почела је била да попушта и одбрана горе, на платоу јужно од к. 535 или, ближе речено, јужно од јаруге између два кратка испуста, од којих јужни припада платоу, а северни је, у тесној вези са ћувиком напред означене коте као његова косо положена нижа тераса, и имао за посаду, у лучном распореду, једну деташовану чету 3. батаљона XIII пука, која за сада, сем што је узнемираваху бугарске комите из јаруге са њене десне стране, још није била нападнута. Остале три чете овог батаљона, развучене на несразмерно великом фронту, дуж предње ивице тога платоа, рачунајући и јужни испуст, већ су се, пред навалом Бугара, који су се с муком и у неуређеним гомилама били попели уз тамошњи стрми и јако испресецани нагиб, биле почеле делимично осипати у назад. Али ипак борба, коју су оне и на даље водиле из непосредне близине, више мање

појединачно и са употребом ручних бомби, била је веома крвава и као таква трајала је све док оне нису сасвим напустиле положај, и то: она на десном и она на левом крилу, с овом другом и послуга 3. Дринске батерије без топова, који су морали бити остављени, око 2, а она у центру, пред којом је нагиб био најстрмији, око 2.30. На положају сад остаде само 4. добровољачки батаљон, који је на задњој ивици платоа у центру прихватио борбу са slabим предњим деловима Бугара, који пред њим покушаваху да избију на плато. Но између 3 и 3.30, повуче се најзад и он, само не за одбеглим четама и батеријском послугом које у највећем нeredу одоше право уз Вардар, већ косо десно ка к. 253 југозападно од Кара-Хаџали, где ће се доцније, као на неком прихватном положају, прикупити и остале добровољачке трупе, у то време кренуте овамо из позадине изгубљеног истакнутог јужног ребра Орла Бајира испред понтонског моста.

Бугарске трупе, сем омањих предњих делова, нису дакле излазиле на плато, бојећи се ваљада бочне артилеријске ватре са к. 535 и од Криволака. Место тога, оне су се одмах по одступању лево-крилне чете 3. батаљона XIII пука са јужног испуста, што ће рећи између 2 и 2.30, стале делимично рокирати нагибом у десно, да би на северном испусту и гребену при врху јаруге која раздваја та два испуста, образовале фронт према ћувику к. 535. Око 2.30 пак, отпоче се у следству тога рокирања поступно разбуктавати борба и код одвојене чете напред поменутог нашег батаљона на северном испусту: најпре је било нападнуто њено десно крило, окренуто јарузи, а потом и истакнути центар на кљуну испуста. Па најзад око 3.15, и ова чета била је принуђена на повлачење. Она се дакле повуче за неколико стотина метара ка ћувику, којим поводом и суседна јој с леве стране чета 3. батаљона XV пука морала је да заломи фронт према Бугарима на испусту.

Скица бр.14

Размер 1:100 000 - Еквидистанција 20 м.

Завршна борба на Орла Бајиру изнад Краволака 21. јуна у зору

Напоследку у 3.40, командант дивизије гурну непријатељу у сусрет комбиновани батаљон XIV пука од четири слабе чете и пионирску чету, који су стајали као резерва одмах иза к. 535, а с њима и жандарме дивизијског штаба и присутне обвезнике дивизијског телеграфског одељења. Управо, предузео је један по изгледу драматичан, али по суштини анемичан испад, који ће само погоршати и иначе из основа пољуљану ситуацију целокупног његовог десног крила. Ови, дакле, делови, кошени унакрсном пушчаном и митраљеском ватром, превазилише неколико стотина метара до испод гребена при врху јаруге између раније спомињана два испуста, али при избијању на њега њихов нападни елан, под утицајем огромних губитака, коначно је био малаксао. И шта више, толико су овим убитачним а промашеним скоком били поколебани, да је само било питање времена када ће се као бујица сручити у назад, без обзира што се ватра сада беше стишала, јер су и Бугари картечном ватром вода 2. Тимочке батерије са ћувика били принуђени да

потраже заклоне по тамошњем испресецаном терену. Па, у самој ствари, тако је и било. Око 5.30, а у одсуству команданта дивизије, који је, умирен овим варљивим затишјем, пре непуног једног сата био одјурио преко Кара Хаџали ка караули Шоби, где се тада бејаше почела разлегати бугарска артилеријска ватра, и они и све остале његове трупе на крвавом Орла Бајиру, а с њима и послуга вода 2. Тимочке батерије без топова, одступише делом право у назад, а делом ка Кара Хаџали.

Убрзо после тога и чете на суседном положају Корисорти (к. 523), две или три из XV-ог и две из XIV пука, које нису биле никако нападане с фронта, стадоше се, само зато што су виделе у свом десном боку, на Орла Бајиру, Бугаре, једна по једна извлачити, не опаливши ни једног метка. До 7 сати изјутра, у ком времену Бугари бежу извели на Орла Бајир два брдска топа и из тих топова отпочели тући одступајуће трупе и позадину дивизијског центра, и тај последњи положај дивизијског десног крила био је сасвим испражњен. А до 7.30 ни у околини Кара Хиџали и непосредној позадини Орла Бајира у главном није било никога, сем Добровољачке бригаде, напред поменутих двеју чета из XIV пука, које се бежу искипиле код ње на к. 255, и вода 7. брдске батерије који је са овог ниског положаја отварао ватру у правцу Орла Бајира. Но и ови, немајући, према томе, кога више да прихватају на дивизијском десном крилу, убрзо после тога времена се упутише за осталим одступајућим трупима овог. А некако тада отпочеле су се повлачити и заостала чета 4. батаљона XV пука на једној од коса изнад понтонског моста на левој и деташоване чете Добровољачке бригаде са четом III позива из околине Криволака на десној обали Вардара.

На крајњем дивизијском левом крилу према Кривој Лакавици, међутим, ноћ је била проведена на миру. Али, користећи се њоме, Бугари бежу

подишли тамошњим нашим положајима, те су од раног јутра на више места из близине приметили јаку ватрену борбу. Сада су се дакле налазили на сасвим блиском, а местимице и на јуришном одстојању пред нашим рововима на Тиси и Ћувику десно од друма, обухватајући на највишој тачки Тисе (к. 674) лево крило 2. батаљона XIII-ог, који је, ојачан једном четом из 1. батаљона истог пешадијскога пука, држао ове истакнуте положаје; док према Штиркаљеву, које је, заједно са једним делом положаја дуж друма спрам котлине села Хаџи Рецепли, држао 2. батаљон XV пука, доспели су били тек до његовог северног подножја, где су и остали, чекајући да му се примакну и трупе које су се сада биле кренуле по страховито испресецањем терену са Ведрице, па да га онда са две стране нападну. Свакако у очекивању да се овај положај претходно јаче притесни, и тамо где су били на много мањем удаљењу испред наших ровова, ограничили се беху, и поред свеколике своје огромне бројне надмоћности, на жилављење и мрцварење дотичних наших трупа ватром. Чак не беху искористили ни моменат када је посада к. 674 на Тиси једног момента била сасвим поколебана, поводом кога инцидента је, а из бојазни од евентуалног даљег осипања у десно, 1. Тимочка батерија била одвучена друмом до наспрам котлине села Хаџи Рецепли.

Исто тако и на положајима у центру ноћ је била прошла на миру, с том само разликом што бугарске трупе према њему нису биле ни мрднуле са својих синоћних положаја на левој обали горњег тока Пепелишке реке, где су биле изван домаћаја пешадијске ватре. Па и после, кад је свануло, оне су тамо остале, и према томе сва њихова акција на овоме месту сада се бејаше свела на артилеријску ватру, што је опет од своје стране било подстакло агилног команданта дивизије, пуковника Милутиновића, кад је око 5 сати изјутра дојурио код карауле

Шобе, да и овде окуша срећу нападом. По његовом дакле наређењу, кренуше се, али без воље и с муком, због нервозе која их већ беше захватила као одјек неповољних догађаја на Орла Бајиру, 1. батаљон XV-ог и 4. батаљон XIII пука са истакнутог ћувика југоисточно од карауле и обе чете 3. добровољачког батаљона са њихове леве стране. Наступајући поступно и у скоковима најпре под артилеријском, а потом и под пешадијском ватром, ове се трупе после дужег времена спустише у мртав угао Пепелишке реке, одакле добровољачке чете продужише и даље, пењући се уз брдо, док око 8 сати нису у накрсном ватром Бугара биле принуђене да обрну леђа. Те две чете стадоше се потом из јаруге повлачити ка свом полазном положају, док, међутим, напред означени батаљони, не смејући због ватре ићи ни напред ни назад, мало доцније ударише у лево уз реку. Тако исто, и са њихове десне стране дивизијски центар досад се већ бејаше у велико распао услед појаве бугарских предњих делова на Корисорти (к. 523), за који положај сви код нас су овде мислили да је још у нашим рукама. С једне стране, 2. Дринска батерија, полазећи по наређењу команданта дивизије низ друм ка Кара Хоџали, с тим да се пребаци на један од прихватних положаја иза овог села, куда су још јутрос били одвучени водови 2. и 3. Тимочке батерије, припадајући центру и дивизијској резерви, изненадно је била дохваћена бочном пешадијском ватром са напред именованог положаја, те под том и бочном артилеријском ватром са Орла Бајира, једва је успела да одвуче два тона и две или три каре. С друге пак стране, 4. батаљон XV пука и пионирска получета на истакнутој коси спрам села Шобе били су изненадном леђном ватром са тог истог положаја, т.ј. Корисорти, приморани да се спасавају бегством преко Алајке, којим правцем отишле су и напред поменуте два добровољачке чете, чим се беху вратиле на свој полазни положај. Око 9 сати пре подне, кад је командант центра, ма-

јор Јевремовић, овамо стигао из долине Пепелишке реке, куда се бејаше спустио за 1. батаљоном XV-ог и 4. батаљоном XIII пука приликом наступања ових, на положајима свога одсека није затекао никога. А што се тиче ових двају батаљона, они су се најзад били из јаруге пребацили преко друма више карауле Шобс и упутили преко села Домурли ка селу Енешеу позадином дивизијског левог крила, које се тада још држало, штитећи одступање осталих трупа своје дивизије.

Напад на Штиркаљево са правца од Драгова и са правца од Ведрице отпочео је био тек око 9 сати пре подне, што ће рећи кад је и са дивизијским центром било свршено. Борба је трајала до 11, када се под врло јаким притиском непријатељевим повукоше наше трупе и са овог и са осталих положаја у лево до Тисе. Док су се пак оне искупљале на коси одмах иза Штиркаљева и Тисе, где их Бугари, задовољивши се постигнутим резултатима, више нису дирали, ови најзад почеше из котлине села Хаџи Реџепли слабијом снагом нападати наше положаје дуж друма до к. 616 закључно. Али тада и ови положаји отпочели су били поступно да се празне, док око 1 сата по подне на њима не остадоше само топови и каре, који по оном врлетном терену нису могли бити свучени у назад. Напослетку, око 2, кренуше се ка селу Енешеу и прикупљене трупе на напред поменутој коси иза Штиркаљева и Тисе. Премда последње беху одступиле, оне у путу нису биле узнемираване од Бугара, сем што их је неко време тукла једна њихова брдска батерија са Алајке код карауле Шобе.

Разбијене трупе са десног крила, центра и левог крила у току овога дана искупише се на линији Мушанце—Енешево. Оне из Тимочке дивизије II позива остадоше овде да преноће, а што се тиче Добровољачке бригаде, она је увече прешла код Градског на леву обалу Вардара.

Бугари, међутим, нису се ни макли са освојених положаја, противно идеји са којом беху започели ову операцију наткриљивања наших армија у Македонији: да се обема обалама Вардара својим крајњим левим крилом што пре пробију у правцу Велеса. У том погледу веома је симптоматично држање њиховог 11. пука, који је по свом бочном положају могао овој нашој дивизији нанети огромне пакости, но који чак и при нападу на Тису и Ћувик десно од друма није био показао ни мало енергије. Узрок тој интересантној појави није могао лежати у преморености трупа, јер их је било и потпуно одморних, као што су биле оне у долини Криве Лакавице и иза Пепелишта. Њега треба тражити много дубље, у општој парализи која бегаше наступила под утицајем неповољних вести са положаја испред Кочана.

II

Командант Треће Армије доцкан се беше сетио да пошаље помоћ Тимочкој дивизији II позива. А наиме, не знајући да је њен фронт још у зору био почео да се круни, упутио је био око 7.30 сати изјутра VI пешадијски пук из Кривог Дола друмом за Велес, одакле је требао да се транспортује железницом за Криволак. Доцније се беше предомислио, па пред подне, кад је тај пук стигао до Сарамзали, а у незнању да су дотле сви њени положаји већ били пали у руке непријатељу, дириговао га је преко села Адибегова и Јагмурлара за Топлик, где је имао да јој се стави на расположење, исто као и две чете 3. батаљона XVI пешадијског пука, послате са положаја изнад Добршана на крајњем десном крилу Дринске дивизије I позива. Одмах затим, а да би јој и посредним путем олакшао, издао је заповест Дринској и Моравској дивизији I позива за напад преко Брегалнице,

до кога и овог пута није било дошло, јер је извршење било обустављено одмах, чим је добио детаљније извештаје о њеном слому.

После тога, сва његова акција бејаше се свела на то да се што боље осигура Велес и да се продужи за нешто у десно фронт његових дивизија на Брегалници. Око 3 сата по подне послати су били 1. батаљон II пешадијског пука, остатак Дринског дивизијског коњичког пука и два топа 9. брдске батерије у Велес, који је већ имао за посаду: неколико чета III позива, један ескадрон и митраљеско одељење Дринског дивизијског коњичког пука и довезени из Скопља 1. батаљон XI пешадијског пука II позива са 9. Моравском пољском батеријом. А увече рокиран је био са положаја изнад Добришана и Тестемелаца у десно, на Богословац, XVI пешадијски пук, привремено у саставу Дринске дивизије I позива.

Најзад, што се тиче напред означених трупа, упућених за Топлик, оне без икакве сметње стигосе око 8 сати увече пред положај Осоје изнад овог села. На томе месту остале су да преноће, немајући додира са непријатељем ни везе са Тимочком дивизијом II позива, за коју чак нису знале ни где се налази.

III

Рано изјутра, а у циљу смањивања дубине и делимичног ојачавања бојне линије у захвату Моравске дивизије II позива, ставиле су се биле у покрет знатно удаљене њене позадне јединице. Тада су се дакле кренули из својих бивака: 1. и 4. батаљон I пешадијског пука, IV прекобројни пук и I црногорска бригада. Означени батаљони I пука, заостали на Злетовској реци, пребацили се преко ове на усамљени ћувик западно од Белог Брда изнад села Драча, где су после, сасвим једне чете 4-ог која је испред њих продужила у десно фронт 3. батаљона,

и даље остали у улози пуковске резерве. IV прекобројни пук прешао је из Калништа на вис Орах испред Озрена, где је и остао, задржавајући и даље функцију дивизијске резерве. I црногорска бригада, пак, одмаршовала је са Илиног Крста изнад лесновског манастира преко Злетовске реке на косу североисточно од Големог Рујна, да тамо, фронтом према селу Шталковици и Каурској Чуки, успостави везу између 5. добровољачког батаљона на Ратковом Камену с једне и 3. и 4. батаљона у првом борбеном реду II пука с друге стране. А што се тиче 1. и 2. батаљона из другог борбеног реда овог, т.ј. II пешадијског пука, који због своје знатне удаљености од бојне линије такође припадаху овој категорији трупа, са њима је за први мах био учињен изузетак. Они беху задржани на спојним импозантним положајима као некакав ослонац целокупном дивизијском бојном поретку, па тек кад је I црногорска бригада, савладавши огромне теренске тешкоће, приспела на напред означену косу с оне стране Злетовске реке и сврстала се међу јединице предње линије, и они се најзад стадоше један по један помицати у напред. Између 6 и 7 сати изјутра почео је дакле 1-ви да се са косе између Леснова и Илиног Крста с једне и Древена и Добрва с друге стране спушта ка Древену, с тим да одатле скрене у правцу пута који изводи на напред именовану реку. А између 7 и 8, кад је овај, наступајући борбеним поретком с обе стране овог пута, подилазио овој, пошао је и 2-ги са свог положаја испред Леснова и лесновског манастира низ камењар ка Злетову, те да се после ранжира иза њега, т.ј. 1. батаљона. Иначе, бојна линија, у чијој позадини беху вршени ови делимични покрети, стајала је непомично, и ако је у велико био освојено дан. Једино што су предстражни делови III црногорске бригаде са положаја испред Злетова били једног момента полетели ка бугарском предњем положају испред Рајчана. Но,

како су наступали несмотрено и невешто, у гомилама, убрзо су бугарском артилеријском ватром били одбачени ка својој главнини, у Злетово, уступајући на тај начин своје место у дивизијском бојном поретку 1-ом и, иза овог, 2. батаљону II пука. Команданту Моравске дивизије II позива, према томе, ни сада се није много журило. Без обзира на општу ситуацију на бојишту, која је изискивала енергично залагање његових трупа, он је и даље делимичним помицањем ових одуговлачио почетак напада, чекајући по свој прилици да Шумадијска дивизија I позива сама пробије одбранбену линију Бугара.

Пешадија Шумадијске дивизије I позива, исто тако, сва је стајала у месту, чекајући опет да види шта ће учинити њена артилерија, која је од раног јутра засипала својим метцима заостале бугарске трупе пред њом. У дејству су биле: батерије 1. дивизиона Шумадијског пољског артилеријског пуке са свог новог положаја код Бунеша, батерије 3. дивизиона са свог синоћњег положаја у близини к. 554, батерије 2. дивизиона најпре са својих јучерашњих положаја на Ерванику и Лезовском Риду, а потом са свог новог положаја међу трупама X пука на дивизијском десном крилу према Голаку, градска батерија са Дренека и хаубичка са положаја северозападно од села Стрмошца. Страховита ватра свију њих, особито градске и хаубичке, стварно је и била решила ствар. Она сама бејаше допринела те су већ око 9.30 бугарски делови, заостали на Рајчанском Риду, М. Божурњаку и Голаку, били почели нагло одступати, што опет изазва и повлачење батерија, пласираних код Чешиновца на крајњем левом крилу несуђене главне одбранбене линије и делова који држаху предње положаје између Каурске Чуке и Бунеша у веома слабом додиру са предњим деловима Моравске дивизије II позива.

На тај начин, изузев Каурске Чуке на крајњем десном и Горице на крајњем левом крилу, које о-

стадоше у рукама Бугара, предња одбранбена линија ових, у неколико начета још синоћ, овим је најзад била довршена, те се показа непотребно развијање IV прекобројног пука у продужењу десног крила Моравске дивизије II позива, ради кога је таман био почео поступно да се пребацује преко Злетовске реке десно од Бучечког Дола. Благодарени дакле томе обрту, одмах се на нашој страни беху ставили у покрет 1. и 2. батаљон XII и 1. и 4. батаљон XIX пука из Шумадијске I-ог и трупе на десном крилу Моравске дивизије II позива са III црногорском бригадом. Напред означени батаљони из Шумадијске I позива после кратког времена, и то прво они с десна, избише на гробен Рајчанског Рида, после чега 1. дивизион Шумадијског пољског артилеријског пука, који их је потпомагао са положаја код Бунеша, пренео је ватру на положај код Рајчана, до кога су батерије Моравског пољског артилеријског дивизиона са десне обале Злетовске реке једва могле добављати и у правцу кога се беху упутили I пук и, лево од његовог 3-ег а испред његовог 2. батаљона, тек приспели, кречући се један за другим, 1. и 2. батаљон II пука. Сви ови, пак, после кратког времена готово једновремено су избили у висину доскорашњег предњег положаја испред Рајчана зоном између дубоко усечене јаруге Бучечког Дола и тако званог Кратовског пута, где их је зауставила фронтална артилеријска ватра од овог села, а у неколико и бочна са Каурске Чуке. Делови III црногорске бригаде, међутим, долазећи појединачно од Злетова преко села Рудара, стадоше се искупљати делом са њихове леве стране, односно у јарузи лево од Кратовског пута, а делом на нагибу иза 1. и 2. батаљона II пука. Иначе, што се тиче осталих трупа у предњој линији обеју дивизија, оне су још увек стајале у месту: једне, што их је женирала Горица у њиховом десном боку, а друге што их је својом ватром држала у шаху брдска батерија на Каурској Чуки.

повлачењем батерија из околине Чешиновца тако рећи била докусурена. Оно мало трупа што се сада спорадично беше задржало на њој, још једино је могло послужити за заштиту повлачења оних са предње одбранбене линије и напред поменутих батерија. Слаби дакле делови који се беху затекли код Рајчана и одмах испред манастира Св. Пантелеја, остали су били да уз припомоћ косе и бочне артилеријске ватре са Каурске Чуке за потребно време успоре надирање Моравске дивизије II позива. А један пешадијски пук, који је био код Чешиновца, почео је око 10 сати, ослањајући се на посаду Горице и прикупљене са Голака делове на вису Манастиру изнад села Соколараца, маневровати у правцу десног бока Шумадијске дивизије I позива, да би опет за моменат укочио полет ове. Па, напослетку, како је коме од напред побројаних заштитничких одреда истицало то потребно време, један по један су се губили са бојишта.

Тако, дакле, у 10.30, у које време Шумадијски дивизијски коњички пук на супротном крају бејаше појурио ка Соколарцу, па ватром заштитничке батерије са виса Манастира изнад овог села био враћен на свој полазни положај, ополченски батаљон и брдска батерија на Каурској Чуки, оба-сути ватром 3. брдске батерије са заузетог предњег положаја испред Рајчана, стадоше се повлачити гребеном ка Престри. Трупe на левом крилу Моравске дивизије II позива, које су због ватре поменуте бугарске батерије дотле стајале у месту — 3. и 4. батаљон II пешадијског пука и I црногорска бригада — сада предузеше наступање ка манастиру Св. Пантелеју. А тако исто и оне на њеном истакнутом десном крилу — I пешадијски пук, 1. и 2. батаљон II пешадијског пука и III црногорска бригада — сад поново почеше лагано одмицати ка Рајчану, у правцу кога је мало доцније био упућен и 3. батаљон XIX пука северозападном падином Рајчанског Рида. Око 11, пак, био је напуштен

и положај код Рајчана, те сад дотичне наше трупе убрзаше корак, док IV прекобројни пук из дивизијске резерве, који је био делом на Ораху а делом у долини Злетовске реке испред овог виса, стаде се рокирати полулево, да би дошао иза њих. Па око 11.30, 3. батаљон XIX-ог, 1. батаљон II пешадијског пука и предњи делови III црногорске бригаде, претичући батаљоне I пука који се пењаху из котлине горњег дела Бучечког Дола, отпочеше стизати на тај положај, док 3. и 4. батаљон II пука и I црногорска бригада на правцу Св. Пантелеја били су опет прилично заостали у назад, сада пак због косе артилеријске ватре са Престре. С друге стране, онај бугарски пук који је у лучном покрету еволуционим поретком долазио од Чешиновца, појави се око 11 у просторији између Горице и Голака, те код изненађених трупа X пука на десном крилу Шумадијске дивизије I позива пред Голаком изазва пометњу и делимичну панику. Али, дохваћен ватром вода 2. коњичке батерије, придодатог Шумадијском дивизијском коњичком пуку, и митраљеског одељења овог, одмах обрте леђа и заједно са трупама на Горици стаде се повлачити у правцу Кочана. Наш II коњички пук, мало после, око 11.30, похита ка Горици, па, пошто јуришем свог челног ескадрона отера заостале бугарске слабе делове на њој, поумио је био да продужи даље. Но фронталном артилеријском ватром са виса Манастира и бочном са једног од положаја на левој обали Брегалнице, био је принуђен да се заклони иза заузетог положаја, док XI пешадијски пук, који се тада беше кренуо у гоњење својим правцем, преко јаруга и коса, нигде успут није наилазио на отпор непријатељев. Најзад, око 4 часа по подне, када се са положаја код Рајчана кренуше III црногорска бригада ка Св. Пантелеју и IV прекобројни пук ка Градишту на правцу за Кочане, нестале и бугарских трупа са Престре и из околине овог манастира, од којих оне са Престре одступише ка

Синковици у комплексу положаја Македонско-Једренског Ополчења. А у то доба III и IV коњички пук, који се са фронта Треће Армије, по наређењу Врховне Команде да се Коњичка дивизија опет стави на расположење команданту Прве Армије, беху искупили иза Горице, извршили су један налет, који је пружио трупамa које су га посматрале са стране илузију коњичког јуриша у маси. На име, под фронталном ватром бугарске заштитничке батерије, пласиране сада иза села Спанчева, и бочном артилеријском ватром са леве обале Брегалнице, два ескадрона III пука одјурише ка овом селу, а остали, измешавши се међу собом, сручише се у лево ка Соколарцу и вису Манастиру.

Одступајуће бугарске трупе искупиле су се биле после тога на линији Војновица—Градиште (к. 654)—Тракање—Д. Подлаг. Наши пак предњи делови занови су на линији Спанчево—Градиште—Св. Пантелеј, и то: I коњичка бригада и Шумадијски дивизијски коњички пук код Соколараца са потребним осигурањем према Брегалници; II коњичка бригада код Спанчева са предњим деловима на линији Теранци—Бања; XI пешадијски пук на к. 550 изнад Спанчева; IV прекобројни на Градишту према селу Нивичанима; обе црногорске бригаде и Дунавски дивизијски коњички пук код Св. Пантелеја фронтом према Престри и Нивичанима; и II пук северо-западно од овог манастира у подножју Престре.

IV

Усамљени III пук из Моравске дивизије II позива ни овога дана није могао нападати положаје Македонско-Једренског Ополчења у пределу Поникве и Пашаџикова, јер је непрестано имао да страхује за свој леви бок. Његов 3. батаљон, који му је на к. 1558 североисточно од села Поникве осигуравао тај бок, био је дакле нападнут и више пута преко дана довођен у критичну ситуацију, премда

је бугарска пољска батерија, која му бејаше јако досађивала са положаја Кочаника (к. 1052) код села Равног Њивишта, још између 10 и 11 сати пре подне била готово уништена помоћу неколико срећно успешних плотуна 3. батерије Дунавског пољског артилеријског пука чак са Камените Чесме.

Иначе, на главном положају према осталим батаљонима његовим, Бугари су били неактивни, што му је, у вези са доласком двеју чета VIII пука из Дунавске дивизије I позива са Дервишице пред вече, у многоме ублажило тежину његовог неизвесног положаја. Због тога, дакле, што им није ишло као што треба у комплексу положаја око Рајчанског Рида и Рајчана, морали су Бугари одавде одвојити потребан део снаге и за поседање Синковице у свом левом боку, који им је по дефинитивном паду ових положаја имао остати откривен.

С друге пак стране, услед тога што овај наш пук није био довољно јак, да би могао изјавити потребан утицај на догађаје око Рајчанског Рида и Рајчана, стање у левом боку Шумадијске I-ог и Моравске дивизије II позива, које су освајањем дотичних положаја у главном биле постигле свој задатак, остало је нерашчишћено. А из тога опет могле би се изродити велике тешкоће, да командант Македонско-Једренског Ополчења није у току следеће ноћи послао у Кочане, да не би случајно пале нашим у руке, свих шест брдских батерија, колико их је било на фронту Равна Чука—Синковица.

V

Обе ратујуће стране овога дана имале су успеха. Бугари су сломили наш отпор на једном, а наши су пробили њихов фронт на другом крилу. Али на теразијама победе ипак није језичак био доведен на нулу, него се још јаче беше нагнуо на нашу страну. Наш успех у реону Рајчанског Рида

и Рајчана био је претежнији, јер је нашим на томе крилу било остало још само то да потисну Македонско-Једренско Ополчење са већ пољуљаних положаја у пределу Поникве и Пашаџикова и одбаце деморалисане регуларне трупе са последњих положаја испред Кочана, па да главном трупу бугарске Четврте Армије опасно угрозе десни бок и коначно пресеку комуникациону линију Кочане—Царево Село. А, с обзиром на скорошњу победу Грка над далеко слабијом Другом Армијом код Кукуша, са којом је била доведена у опасност и друга комуникациона линија Четврте: од Радовишта преко Струмице за Петрич, чак је био и пресудан.

Победа над нашом Тимочком дивизијом II позива у реону Криволака, Шобе и Драгова, према томе, Бугарима ништа није вредела, те је испало да су због ње само били страћили драгоцено време. Ако би пак продужили и даље да спроводе пројектовано широко наткриљаване наших армија у Македонији зоном која би захватала и правац десном обалом Вардара од Криволака преко Градског за Велес, сигурно је да би доживели катастрофу. Значи, ништа им друго није остајало него да без одлагања мењају план са којим су дотле били оперисали, и они га збиља делимично и изменише, смањујући пространство и замах маневарског левог крила резервисањем једног дела његове снаге за рокирање у правцу десног бока наших трупа које наступаху ка Кочану. Ова пак делимична измена условљавала је упорно држање деморалисаних трупа VII-е и 2. бригаде IV дивизије испред Кочана и задржавање Грка за што дуже време на пристојној даљини од Струмице, што је уосталом врло тешко било постићи, ако се стање ствари код нас не буде изменило. Те и у том смислу биле су с њихове стране предузете извесне мере, за које су они, хватајући се тако рећи за сламку, мислили да ће бити у стању да прскрате започето нагло сурвавање у повор поразу. Командант Четврте Армије, генерал

Ковачев, на пример, не знајући да је Македонско-Једренско Ополчење готово било остало без артилерије, послао му је био наређење да се 22 јуна од Пашацикова сручи у леви бок наших трупа које беху освојиле положаје око Рајчанског Рида и Рајчана. Напред означеним јединицама испред Кочана, овим је оно требало пружити могућност да на садашњим својим положајима истрају до момента када буде отпочео пројектовани бочни напад од стране рокираних овамо трупа са армијског левог крила. Нови главнокомандујући бугарске војске, генерал Ратко Димитријев, пак, да би нашу Врховну Команду збунио и навео на распарчавање снага, наредио је својој Првој и Трећој Армији, које су дотле стајале беспослене на српско-бугарској граници, да одмах пређу у наступање. А да би за извесно време учинио безопасним Грке, послао је из своје стратегијске резерве у помоћ Другој Армији VI дивизију.

И одиста, у току 22 јуна отпочеше борбе и на српско-бугарској граници према Књажевцу. Бугарска Прва Армија, упућена да загрози позадини Пирота и Нишу, потисла је наше изоловане трупе III позива са линије Кадибогаз—Св. Никола на десном крилу наших трупа Тимочке дивизијске области и крајњем левом крилу наше Друге Армије. На македонском војишту, пак, 1. и 2. бригада II дивизије, намењене, у духу горње измене у начину оперисања бугарске Четврте Армије, за напад у десни бок наших трупа према Кочану, прикупише се код села Драгова. Остале трупе од оних нагомиланих на армијском левом крилу, по одбијку једног пука из 3. бригаде II дивизије који је као армијска резерва био задржан код Балталије у долини Криве Лакавице, и то: 49-ти из 3. бригаде VII-е, 11-ти из 1. бригаде III-ће и један пешадијски пук из 3. бригаде II дивизије, помакоше се у напред ради посетања положаја ближе Брегалници од везе са VIII дивизијом до висова изнад села Е-

нешева у углу између ове реке и Вардара. Па том приликом 11-ти и онај из 3. бригаде II дивизије беху после подуже борбе, вођене с њихове стране веома тромо и као без воље, нагнавши наш VI, ојачан двема четама XVI пука, да се са Осоја изнад села Топлика, који овога јутра бејаше посео, повуче ка положајима на супротној, односно десној обали Брегалнице испред села Аџибегова, где је ушао у састав Моравске дивизије I позива, која је већ била својим већим делом рокирана овамо ради затварања просторије између Богословца и Вардара. А што се тиче 49-ог, он је од карауле Шобе био пошао тек по подне и ударио на село Енешево, али у том рсону није наишао на разбијену Тимочку дивизију II позива, пошто је ова благовремено била одступила преко Брегалнице и, прошав кроз распоред десног крила Моравске дивизије I позива, отишла, онако проређена, растројена и депримирана, а сада већ у велико заражена и колером, у Караслар на заслужени одмор.

Сутрашњега дана, 23 јуна, бугарска Прва Армија продрла је у долину Тимока до линије Краљево Село-Дренова Глава (Балтабериловица). Уједно отпочеше борбе и на Власини, која не припадаше ни једној нашој армији, и код Дешчаног Кладенца на крајњем десном крилу наше Друге Армије, ступањем у акцију левог крила бугарске Треће Армије од три пешадијска пука са три пољске брзометне батерије. Од ових, пак, два пешадијска пука и две батерије сукобише се на Буковој Глави и Чемернику у непосредној близини Власинског Блата са придолазећим ешелонима кренуте из Зајечара Шумадијске дивизије II позива, а један пешадијски пук и једна батерија ударили су на положаје Тумбу и Таламбас иза Дешчаног Кладенца, које је бранио III пешадијски пук III позива са једном Дебанжовом позицијском батеријом. На македонском војинству, међутим, 1. и 2. бригада II дивизије одмаршовале су од Драгова преко села

Шашаварди за леђима VIII дивизије ка Теранцу, односно реону испред Кочана. Остали пукови, на које бејаше сада спало до скоро одсудно бугарско нападно крило, у току овога дана нису ни мрднули с места, из чега излази да је јучерашњи њихов скок у напред, до близу Брегалнице, представљао последњи трзај на овој страни припреманог, али и пре то што је било дошло до његовог пуног изражаја у мртвљеног, грандиозног обухватног маневра. Па чак и њихово даље бављење на овом истакнутом у напред месту доведено је било у питање данашњим успехом левог крила грчке војске код Дојрана и покретом који је по сопственој иницијативи данас извела десном обалом Вардара до Криволака, што ће рећи у њиховом левом боку, наша Добровољачка бригада, ојачана 1. батаљоном II пешадијског пука I позива, Дринском дивизијском коњицом I позива, Тимочком дивизијском коњицом II позива и једним водом 9. брдске батерије.

Нашој Врховној Команди бејаше се дакле указала згодна прилика да главном трупу бугарске Четврте Армије приреди прави слом. А за ово требала је једним делом свог захукталог левог крила, које бејаше заузело Рајчански Рид и Рајчане, похитати ка Царевом Селу, а другим ударити преко Брегалнице зоном између Кочана и утока Злетовске реке, у правцу десног бока и позадине VIII дивизије и осталих бугарских трупа јужно од ње. Али, импресионирана више то што је требало поразом Тимочке дивизије II позива, а из бојазни да тамошња огромна бугарска снага не продужи и даље да продире куда беше наумила, она је, не знајући дакле још да је у главном већ добила битку, била прибегла сасвим другом решењу, које је за Бугаре било спасоносно, односно које ће им омогућити да избегну сигурну клопку. Наиме, ударну снагу овог решавајућег крила, које, према напред наведеном, још не беше завршило своју за Бугаре поражавајућу улогу, много је умањила на тај начин

што је 22 јуна рано изјутра повукла Шумадијску дивизију I позива из реона Рајчанског Рида и упутила форсираним маршем поред Трогераца за Кадрифалково, где је имала образовати резерву Треће Армије за цео фронт од утока Злетовске реке у Брегалницу, дуж ове друге, до Вардара, на коме се беху развиле Дринска и Моравска дивизија I позива са II Црногорском бригадом. Те, према томе, оно што сада беше остало на томе крилу, толико је било ослабљено да није знало куда ће пре: да ли да гони одступајуће бугарске трупе ка Царовом Селу или да удари преко Брегалнице у бок и позадину бугарске VIII дивизије. Тамо су дакле остале: Коњичка дивизија, коју је бугарска артилерија на положају изнад села Тракања држала у шаху, те равницом Брегалнице у правцу Кочана није могла направити ни један најмањи скок; Моравска дивизија II позива, која је једним мањим делом држала Рајчански Рид фронтом према Брегалници, а другим већим бојажљиво наступала ка бугарским положајима испред Кочана; и I и III црногорска бригада, које су се од манастира Св. Пантелеја биле упутиле преко Престре ка Синковици и Пашаџикову, те да заједно са III пешадијским пуком из Моравске дивизије II позива и 5. добровољачким батаљоном освоје планинску греду Равна Чука-Синковица.

Нападнуте обухватно, трупе Македонско-Једренског Ополчења, од којих је генерал Ковачев, као што нам је познато, очекивао чак и прелаз у напад ради грожења боку и позадини наших трупа у реону Рајчана и Рајчанског Рида, овога дана, т. ј. 22 јуна, још у подне сасвим испразнише ову значајну греду. Али претходно, око 11 сати пре подне, баш када притиснутом 3. батаљону III пешадијског пука II позива на к. 1558 стигонше планинским гребеном између Злетовске реке и Белине у помоћ, упућени са Дервишнице и Камените Чесме од стране команданта 2. батаљона VIII пешадијског пука, две чете и један брдски артилеријски вод, више

мањс бочно према дотичним бугарским ополченским трупима, ове последње су се биле повукле у назад преко Белине, дајући на тај начин сигнал за повлачење и осталих. А од прилике у то време била је и од стране делова на крајњем десном крилу бугарског Македонско-Једренског Ополчења напуштена греда Китка—Стришка према трупима десног крила Дунавске дивизије II позива на линији Дервишица-Цар Врх, откривајући на тај начин позадину целе кочанске групе. Регуларне пак трупе на линији Војновица-Градиште-Тракање-Д. Подлаг испред Кочана, где су данашњег дана успешно давали отпор нашој Моравској II позива и Коњичкој дивизији, побојавши се дакле за свој десни бок и одступницу ка Царевом Селу, следеће ноћи напустише ове положаје и заједно са Македонско-Једренским Ополчењем одступише ка Црном Камену и Калиману испред Царевог Села. Наше трупе према њима и Црногорци, благодарећи томе, сутрадан, 23 јуна, заузеле Кочане, положаје испред њега и даље у лево Безиковске и Дуличке висове, излажући свој десни бок ударцу рокираних од Драгова ка Теранцу двеју бригада II дивизије. Оне би се, дакле, због неодлучног држања команданта наше Треће Армије, на које ћемо се мало ниже поново навратити, по свој прилици рђаво провеле, да је до краја било поступљено по плану из кога и беше резултирало ово замашно рокирање поменутих двеју бугарских бригада. Али, због пада Кочана, а и због губитка Дојрана на правцу наступања Грка, генерал Ковачев одустаде од намераваног напада у њихов десни бок и најзад 24-ог, после дужег колсбања и објашњавања преко телефона са генералом Ратком Димитријевим, одлучи се на повлачење цела армија ка изворном пределу Брегалнице делом преко планине Пљачкавице, а делом чак преко Струмице, с тим да се прво имају повући пукови на истакнутом левом крилу, ближе Вардару.

Време је дакле било да се размрда и наша Трећа Армија. Својим преласком у напад целокупним својим фронтом она би, ако ништа друго, привезала за себе бугарске трупе, развијене према њој, те да им не допусти да се свију у колоне за одступање напред означеним обилазним правцима, од којих је један био тешко пролазан за велике масе, а други је врло много заобилазно под сталном претњом да га пресеку Грци. То је уосталом могла учинити још 23 јуна, када је већ имала у своме саставу Шумадијску дивизију I позива, прикупљену код Кадрифалкова као армијска резерва у односу према развијеним у предњој линији Моравској и Дринској I позива. Но она, и поред свеколиког наваљивања војводе Путника, овог значајног дана остаде неактивна због тога што је њен командант погрешно био протумачио примећено рокирање напред поменутих двеју бугарских бригада од Драгова ка Теранцу. Да би пак окуражила овог и да би му створила што повољније услове за прелаз у наступање, Врховна Команда сад опет пада и у другу грешку иза оне учињене са Шумадијском дивизијом I позива по заузећу положаја у реону Рајчанског Рида. Наиме, Моравску дивизију II позива, која је баш сада, заједно са Црногорцима, требала да похита ка Царевом Селу, како би тамо стигла пре одступајућих бугарских трупа преко Пљачкавице и Струмице, ставља под његову команду ради напада раније спомињаном зоном између Кочана и утока Злетовске реке у правцу десног бока и позадине тих истих бугарских трупа, које тек што не беху отпочеле да се повлаче са Брегаднице испред њега. И командант армије, у место да 24-ог одрешито пође напред са Моравском, Дринском и Шумадијском дивизијом I позива, не чекајући на садејство Моравске II позива, с тим да ову на показани начин употреби тек ако буде наишао на жилав отпор Багара, а у противном да је остави на дотадашњем њеном правцу, овог послед-

њег дана, кад је још могао дохакати доведеној у шкрипац бугарској Четвртој Армији, прибегава једној сасвим обичној полумери. За тај дакле дан предвидео је био да се крене напред само повијена у назад деснокрилна Моравска дивизија I позива, док Дринска и Шумадијска имале су сачекати ступање Моравске дивизије II позива у акцију са њихове леве стране. А што се тиче ове последње, њој је било наређено да, пошто преда своје положаје I и III црногорској бригади, које су се према томе имале развући од положаја испред Кочана преко Безикова и Дулице до Побијеног Камена, односно до везе са помакнутих до Китке крајњим десним крилом Дунавске дивизије I позива, изврши прикупљање у назад за извођење напред наведеног обухватног маневра зоном између Кочана и утока Злетовске реке.

На сваки начин, неодлучност команданта Треће Армије у току 23 јуна још се и може разумети, па донекле и оправдати тешким утисцима од скорашњег пораза Тимочке дивизије II позива, непознавањем ситуације код непријатеља и немањем трупа да га потпомогну с лева, с оне стране утока Злетовске реке. Али то не важи и за 24-ти, јер је још у очи тога дана било потпуно јасно да је бављењу Бугара на Брегалници према њему у велико било одзвонило. Било је дакле чињеница које су очито говориле у прилог тога, као на пример: заузимање Кочана од стране Коњичке и Моравске дивизије II позива, овлађивање Криволаком од стране ојачане Добровољачке бригаде, бојажљиво држање бугарских трупа на доскорашњем њиховом одсудном нападном крилу, па, напослетку, и рокирање двеју бригада од Драгова према Шашаварли ка Теранду, од чега се командант армије у своје време безразложно беше уплашио.

Д. — Повлачење Бугара са Брегалнице и губитак Македоније

У току 24 јуна Трећа Армија је већим својим делом престајала у месту, док јој је деснокрилна Моравска дивизија I позива донекле успешно продирала простором између Брегалнице и Вардара, уз садејство ојачане Добровољачке бригаде, која је од Криволака и Пепелишта нападала и заузела Орла Бајир. Али 25-ог, када и друге две њене дивизије са II црногорском бригадом, као и Коњичка и Моравска дивизија II позива са њихове леве стране, концентрично ударише преко Брегалнице са надом да ће обухватно напасти Бугаре, ових нигде није било. Овај сасвим позно приређени удар, према томе, извршен је био у ветар, док су одступајуће бугарске трупе грабиле да се што пре извуку из клопке, у чему су на крају крајева и успеле, благодаречи околности што на нашој страни није имало кога да, гонећи остатке VII, 2. бригаде IV дивизије и Македонско-Једренског Ополчења, предухитри оне друге код Царевог Села.

Сам пак почетак бугарског повлачења са Брегалнице пропраћен је био значајним догађајима на старој бугарско-турској граници у реону Тустендила и Криве Паланке, где Бугари почеше изводити једну велику демонстрацију, и на српско-бугарској граници, где су започете операције са свом жестином били наставили и проширили ступањем и целе Треће Армије у акцију. Дотичнога дакле дана, т.ј. 24 јуна, четирн пешадијска пука из резерве Пете Армије, пошто се у току прошлога дана беху примакли граничним положајима Жеравински висови-Големи Вис на

крајњем левом крилу наше Дунавске дивизије II позива, разбили су њихову усамљену посаду која је износила свега два батаљона и једну чету VII пешадијског пука из ове дивизије. Трећа Армија, док су јој трупе на левом крилу из околине Трна још увек водиле огорчене борбе на Власини и код Дешчаног Кладенца, предузела је била да врши напад на јако утврђене положаје наше Друге Армије испред Пирота. Од Прве Армије, IX дивизија изводила је напад на положаје у околини Калне, код раскрснице путева за Књажевац, Пирот и Св. Николу, брањене од стране једног на брзу руку формираног одреда из састава напред поменуте наше армије, који су сачињавали XIV пук III позива и XIV пук са своја два допунска батаљона из Тимочке дивизије I позива. Један пак одред њене V дивизије заузео Књажевац, а други је посео положаје у Вратарничком теснацу према Зајечару, код кога су се сада налазили само пукови III позива у саставу трупа Тимочке дивизијске области и заостали XII пук из Шумадијске дивизије II позива. Али и овим, позно предузетим, офанзивним операцијама, некима одмах, а некима мало доцније, дошао је био крај, јер се генерал Ратко Димитријев бејаше сада побојао да наше трупе у Македонији и Грци не докусуре његову, принуђену на повлачење, Четврту Армију и одавде не продру на бугарску територију.

Бугарске трупе на левом крилу Треће Армије, које су оперисале на Власини и код Дешчаног Кладенца, одступиле 25 јуна ка Трну. Прва Армија, овога дана, баш кад њена IX дивизија није имала пред собом непријатеља, јер се у току прошле ноћи наше трупе са положаја код Калне бежу повукле ка Бабиној Глави, и кад се командант наше Друге Армије спремао чак и да евакуише Пирот, добила је наређење да напусти српску територију. Пошто се пак следећих дана бејаше повукла на своје полазне положаје иза границе, било

јој је наређено да своју V дивизију упути железницом за Софију, одакле је, опет железницом, продужила за Трн, те од тога момента на видинском војишту остављени су били само ополченци, који су доцније бранили Видин, коме се беху упутиле наше, сада од самих трећепозиваца и стараца последње одбране скрпљене, трупе Тимочке дивизијске области, и IV дивизија, која је доцније по доласку румунске коњице у Фердинандово, у следству једне побуне међу војницима, великим својим делом била заробљена. А што се тиче нападних трупа Пете Армије које беху заузеле Жеравинске висове и Големи Вис на изолованом крајњем левом крилу нашег криво-паланачког фронта, њима је изузетно било допуштено да још неко време продуже започету офанзиву, која је за нас била врло опасна из тога разлога што су се Дунавска дивизија I и II позива биле више но што треба збиле око Криве Паланке и даље у десно преко Цар Врха до Китке. Не обзирајући се пак на демонстрацију предузету од стране наших трупа са одсека око Калин Камена у правцу врлетне Бождерице 25-ог, напред поменути бугарске трупе 26-ог нападаше и разбише на Чупином Брду прикупљени на њему VII пешадијски пук II позива, који је, код толике наше артилерије на овом фронту, код себе имао само један топ. Па то исто учинише са њим и 27-ог на Ретким Буквама, са чиме постигоше велики обухват левог крила осталих наших трупа на напред означеном фронту и загрозише Страцину. Али се у вече тога дана, на велико изненађење наших, повукоше на гранични гребен, где после остадоше до краја рата.

Са офанзивом у старим границама, Бугари, као што нам је већ познато, не беху успели да збуне нашу Врховну Команду. Али у накнаду за то, јако су је били импресионирали својим успеси-ма на криво-паланачком фронту, реметелин јој у знатној мери планове за доношење коначног удара

потученој Четвртој Армији њиховој. Она, дакле, из бојазни да то не буде предигра какве громке офанзиве Бугара на овој страни и да њене армије у Македонији најзад не буду овом доведене у критичан положај, предузела је била ове мере. Команданту Шумадијске дивизије II позива на Власини послала је била наређење да оданде упути један одред на Босиљград, што ће рећи у позадину дотичних бугарских нападних трупа, у ком циљу тамо одоше, да се у борбама које после настадоше на Миљевској планини прославе, X пешадијски пук пуковника Милована Плазине и 2. батерија Шумадијског пољског артилеријског дивизиона мајора Драгомира Ж. Стојановића. Команданту Треће Армије пак, наредила је да Шумадијску дивизију I позива пошаље форсираним маршем ка Кривој Паланци и да Дринску повуче у Велес, одакле је после била транспортована за Куманово и потом одаслата сувим за Страцин. На тај начин, ову армију, која је требала да гони напред означену бугарску, ослабила је била за толико да, кад је стигла пред њене нове положаје у висини Сиве Кобиле и Грлена, испред старе бугарско-турске границе, даље није могла ни маћи.

У почетку јула, наша Врховна Команда, у договору са грчком, чије су трупе обухватно оперисале левим крилом код Пехчева, а десним према Цумаји, предвидела је била општу офанзиву, у којој су имале узети учешћа све дивизије Прве и Треће Армије у Македонији и Шумадијска дивизија II позива на Власини. Овој последњој, пак, било је наређено да на положајима испред Власине остави један пешадијски пук, а са остатком да се пребаци на Миљевску планину код свог X пука, па оданде да удари у леђа десног крила бугарске Пете Армије, што је, као што ћемо мало ниже видети, било веома ризично.

Поменута дивизија својим већим делом отишла је била на Миљевску планину, али кад је хтела

да крене даље, изненада искрснуше велике компликации у директној њеној позадини. Бугарска V дивизија из доскорашње Прве Армије, искрцана у Трну, упути се ка Власини и пред овом подели се у четири колоне, од којих две нападоше на положаје испред Власине, а две се дириговаше леђима наших трупа на Миљевској планини. Нашавши се у овако опасном положају, Шумадијска дивизија II позива немаде куд већ одустаде од намераване офанзиве и образова у ову страну нови фронт, имајући их сада два, окренуте леђима један другом. У том Бугари са једном колоном провалише ка Власини и само је мало требало па да овој нашој истакнутој дивизији буде пресечена одступница. Али, благодарећи једном сјајном нападу, изведеном од стране њеног деснокрилног V прекобројног пука на положају званом Царица, Бугари се збунеше и мало стукнуше у назад, те се дивизија следеће ноћи, тако рећи пред њиховим носом, из ове клопке извуче и пребаци на дотичне граничне положаје испред Власине.

До намераваног обухватног напада од стране наше Врховне Команде, према томе, није било дошло. Али зато Бугари стадоше са све већом снагом наваљивати на Власину, преносећи на њу тежиште операција у даљем току рата. Шумадијска дивизија II позива пуковника Милутина Мариновића, најпре сама, а потом ојачана свежим трупама, јуначки је одолевала тим нападима. До душе, том приликом, изгубила је, и то само грешком Врховне Команде, која се у једном тешком моменту бејаше врло незгодно умешала, граничне положаје Букову Главу, Панчин Гроб, Вило Коло и Стрешер, са којих је она над позадином бугарске Пете Армије дотле стално висила као Дамоклов мач. Али је на крају крајсва ипак успела да, ослањајући се на Грамаду и Чемерник, одбрани моравску долину и у њој железничку пругу, једину артерију за снабдевање наших дивизија у Македонији. На фронту у Ма-

кедонији, међутим, по пропасти напред наведено комбинације са овом дивизијом настала је била права стагнација, која је трајала до краја рата, проткана са неколико жестоких локалних борби, од којих су најкрвавије биле оне на Грлену и на Говедарнику. Управо, тамо се, у следству опште заморености, потенциране колером која је чемилице сатирала и Србе и Бугаре, бејаше приметна, као некаква новина у ратоводству, тако звана рововска војна, претеча оној која је у доцнијем светском рату била нормална појава. Један француски писац бејаше се онда о њој доста неповољно изразио, приписујући је slabим стратегијским концепцијама бугарског и српског сељачког Генералштаба. Он, наравно, није ни слутно да ће се то исто случити и француском Генералштабу у року од само једне године, специјално после битке на Марни, која је, и по начину извођења и последицама, у многome личила на нашу Брегалничку Битку.

Сем на видинском војишту, Бугари су на крају крајева свуда били успели да одбране своју државну територију од Срба и Грка, према којима су били сконцентрисали сву своју снагу. Али зато им Турци олако заузеше Једрене, а Румуни без борбе дођоше чак до Софије, за њиховим леђима. Притешњени овако са свију страна, они најзад понудише примирје и затражише мир.

Брегалничка Битка, дакле, само је у пола била добивена, управо за толико колико је било довољно да се Бугари сасвим одагнају из Македоније. А то је уосталом и био наш политички циљ после одбијеног препада.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Увод	3
Брегалничка битка	
А. — Груписање снага за битку	7
Б. — Офанзива Бугара	
1. — Пренад	27
2. — Борбе на Брегалници	30
3. — Борбе на доњој Злетовској реци	55
4. — Борбе на горњој Злетовској реци	68
5. — Борбе на Кривој Лакавици и Вардару	74
6. — Борбе на Брегалници и Злетовској реци по доласку Моравске дивизије I позива	86
7. — Развој Шумадијске I-ог и ојачане Моравске дивизије II позива према Злетовској реци	106
8. — Закључак	116
В. — Почетак наше офанзиве	
1. — Продужење бугарских напада преко Криве Лакавице и Брегалнице	120
2. — Преокрет на доњој Злетовској реци	129
3. — Преокрет на горњој Злетовској реци	164
4. — Стање на криво-паланачком фронту	168
5. — Закључак	169
Г. — Решење битке	
1. — Прве демонстрације Бугара на криво-паланачком фронту	175
2. — Подилажење наших трупа положајима испред Кочана	179
3. — Маневровање Бугара просторијом изајсху Вардара и Криве Лакавице	195
4. — Балансирање на Брегалници од Криве Лакавице до Злетовске реке	213
5. — Преламање на крилима	217
Д. — Повлачење Бугара са Брегалнице и губитак Македоније	242

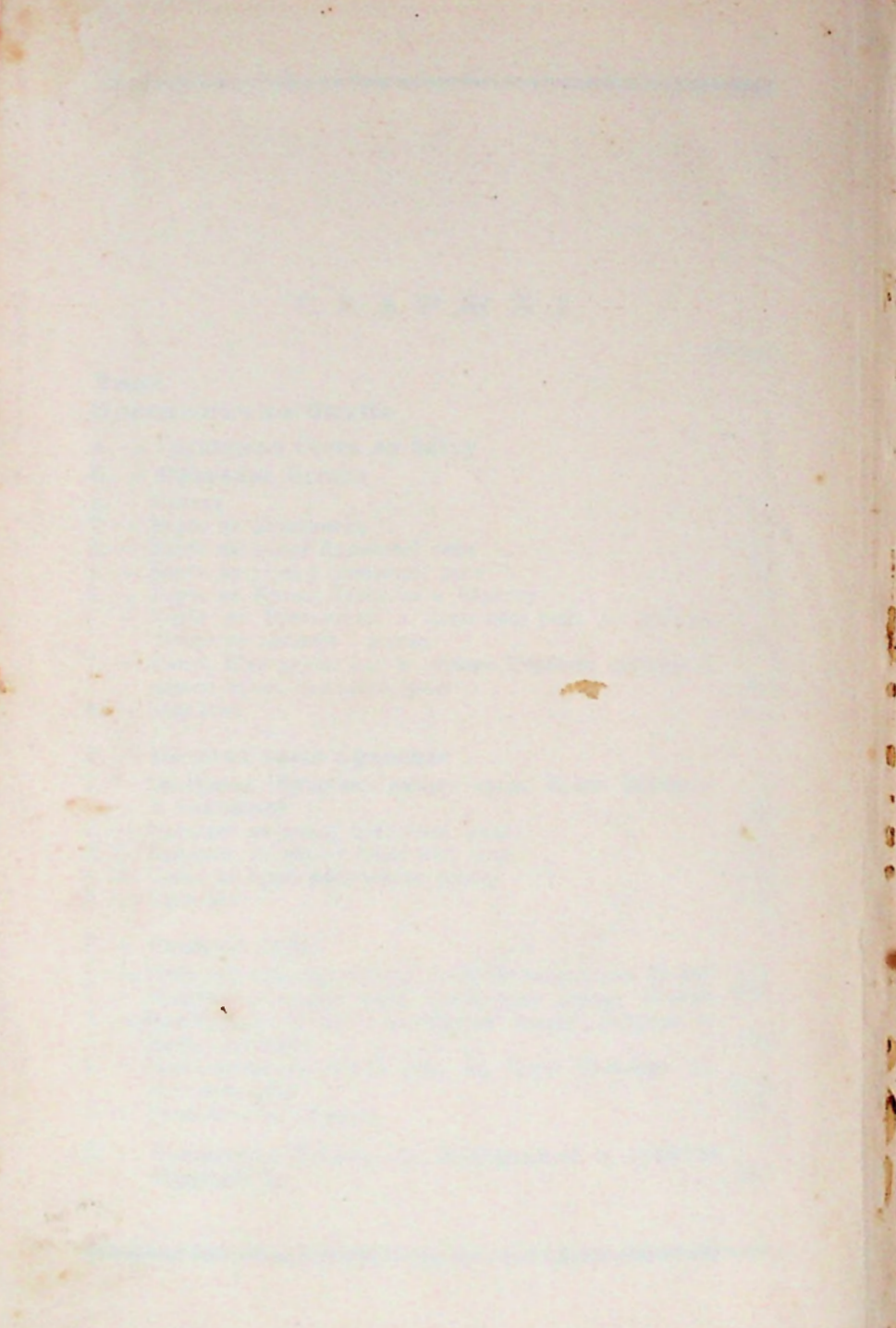

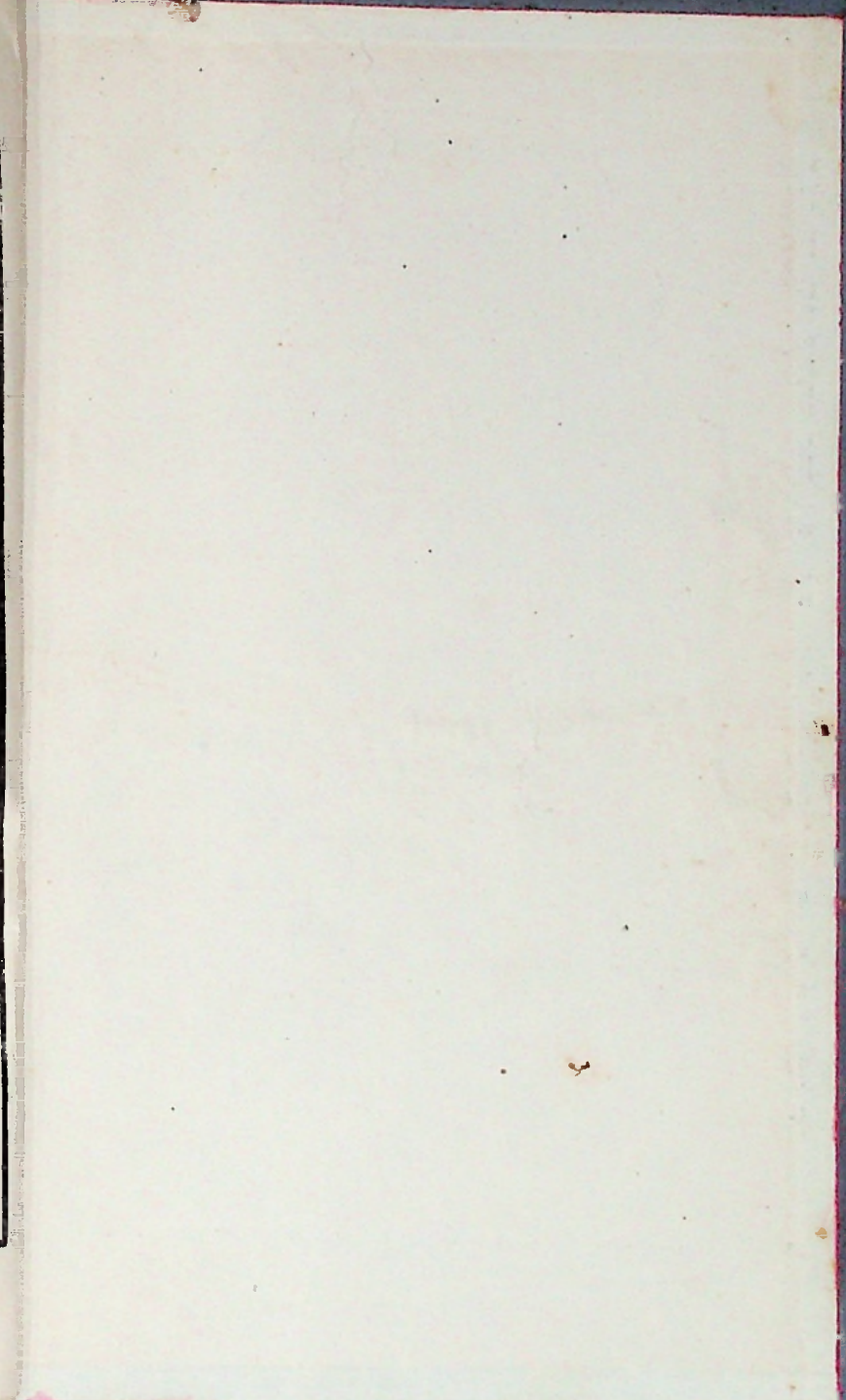

ПРЕГЛЕДНА КАРТА

Ситуације на брегалници
23 јуна
Размер 1:450 000

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

СО 94(497.11)

ЛАЗАРЕВИЋ М. Д.

Наши ратови за ослобо

ЛЕСКОВАЦ

000031731

COBISS